

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ (МИНТАҚАВИЙ) МАРКАЗИ**

**“ ШАРҚ ФАЛСАФАСИ ТАРИХИНИНГ АСОСИЙ ДАВРЛАРИ ВА
ЙЎНАЛИШЛАРИ”**

модули бўйича

ЎҚУВ –УСЛУБИЙ МАЖМУА

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи: ф.ф.н., проф. Д.А.Пулатова
катта ўқитувчи Ж.Б.Сулаймонов

Такризчилар: Фалсафа фанлари доктори, доцент Иззетова
Эмине Мустафаевна
Фалсафа фанлари доктори, профессор Розматова
Гулноз Мираҳраровна

Ўқув-услубий мажмуа Ўзбекистон миллий университети Кенгашининг қарори билан нашрга тавсия қилинган (2020 йил 24 декабрдаги №3 -сонли баённомаси)

МУНДАРИЖА:

<u>I. ИШЧИ ДАСТУР</u>	3
<u>II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ</u>	14
<u>III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ</u>	13
<u>IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ</u>	63
<u>V. КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ</u>	102
<u>VI. ГЛОССАРИЙ</u>	103
<u>VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ</u>	120

I. ИШЧИ ДАСТУР

КИРИШ

Дастур Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда тасдиқланган “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, унинг мазмуни кредит модуль тизими ва ўқув жараёнини ташкил этиш, илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш, педагогнинг касбий профессионаллигини ошириш, таълим жараёнига рақамли технологияларни жорий этиш, махсус мақсадларга йўналтирилган инглиз тили, мутахассислик фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг креатив компетентлигини ривожлантириш, таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий таълим хизматларини ривожлантириш, вебинар, онлайн, «blended learning», «flipped classroom» технологияларини амалиётга кенг қўллаш бўйича тегишли билим, кўникма, малака ва компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг мутахассислик фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар такомиллаштирилиши мумкин.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Модулининг мақсади: Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихини ўрганишнинг методологик масалаларини, IX-XII асрларда Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида маданий юксалиш, маданий кадриятларнинг ривожланишини, ўрта асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалган тасаввуф фалсафасининг йирик намояндалари ва оқимларини, Марказий Осиёдан етишиб чиққан буюк мутафаккирларнинг фаолияти ва маънавий меросини, уларнинг гуманистик характерини ҳамда жаҳон цивилизацияси ривожда тутган ўрнини ва таълимдаги имкониятларини ҳақида олий таълим муассасалари педагог кадрларининг билим, кўникма ва компетенцияларини ошириш.

Модулнинг вазифалари:

- Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихини ўрганишнинг методологик масалаларини;
- IX-XII асрларда Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида маданий юксалиш, маданий кадриятларнинг ривожланишини;
- ўрта асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалган тасаввуф фалсафасининг йирик намояндалари ва оқимларини;
- Марказий Осиёдан етишиб чиққан буюк мутафаккирларнинг фаолияти ва маънавий меросини, уларнинг гуманистик характерини ҳамда жаҳон цивилизацияси ривожда тутган ўрни ҳақида назарий ва амалий билимларни, кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Модулни ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихини ўрганишнинг методологик масалаларини;
- IX-XII асрларда Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида маданий юксалиш, маданий кадриятларнинг ривожланишини;
- ўрта асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалган тасаввуф фалсафасининг йирик намояндалари ва оқимларини **билиши** керак.
- глобаллашув шароитида Шарқ мутафаккирларининг бой илмий, маънавий, фалсафий меросида ўз аксини топган ахлоқий кадриятларнинг моҳияти ва аҳамиятига оид билимлардан тингловчиларда мафкуравий ва ахборот хуружларига қарши иммунитетни юзага келтиришда фойдаланиш **кўникмаларига** эга бўлиши лозим.
- мустақил таълим ва илмий-ижодий изланиш натижасида ўқитилаётган мутахассислик фанлари бўйича педагогик фаолиятни мунтазам такомиллаштириб бориш **малакаларига** эга бўлиши зарур.
- Шарқ фалсафаси ва маданияти ривождаги ворисийлик ва инновацион жараёнларни ўрганиш ҳамда тадқиқ этиш дастурларини ишлаб чиқиш **компетенцияларига** эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

Модулни ўқитиш маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Модулни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Шарқ фалсафаси тарихининг асосий давлари ва йўналишлари” модули мазмуни ўқув режадаги “Яқин, Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёда табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожини”, “Марказий Осиё мутафаккирлари маънавий меросининг гуманистик характери (VIII-XVIII асрлар)” ўқув модуллари билан узвий боғланган.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар глобаллашув шароитида Шарқ мутафаккирларининг бой илмий, маънавий, фалсафий меросида ўз аксини топган ахлоқий қадриятларнинг моҳияти ва аҳамиятидан мафкуравий ва ахборот хуружларига қарши иммунитетни юзага келтиришга доир касбий компетентликка эга бўладилар

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Модуль мавзулари	Аудитория уқув юкلامаси			
		Жами	жумладан		
			Назарий	Амаий машғулот	Кўчма машғулот
1.	Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихини ўрганишнинг методологик масалалари. Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихий ривожланишининг асосий давлари.	6	2	4	
2.	Қадимги Марказий Осиёда илк диний-фалсафий қарашларнинг келиб чиқиши. Зардуштийлик	6	2	4	

	фалсафаси. Марказий Осиёда буддавийлик, монийлик ва туркий битиклар фалсафаси.				
3	Ҳинд фалсафасининг шаклланиши ва ривожланишининг асосий даврлари	6	2	4	
4	Хитой фалсафаси тарихий ривожланишининг асосий босқичлари ва хусусиятлари	4	2	2	
5	Япония ва Кореяда фалсафий фикр ривожининг муҳим хусусиятлари. Шарқ ва Ғарб фалсафаси тарихий ривожланишининг ўзаро алоқадорлиги. Глобаллашув шароитида Шарқ фалсафаси ва маданиятини ўрганишнинг аҳамияти	6	4		2
	Жами:	28	12	14	2

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихини ўрганишнинг методологик масалалари. Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихий ривожланишининг асосий даврлари

1. Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихининг асосий даврлари ва ўзига хос хусусиятлари.
2. Шарқ ва Ғарб фалсафаси ва маданиятининг ўзаро таъсири.
3. Шарқ ренессанси тушунчаси, моҳияти.
4. Шарқ фалсафаси ва маданиятининг жаҳон фалсафаси ва маданияти, илм-фани ва цивилизация ривожига тутган ўрни ва аҳамияти.

2-мавзу. Қадимги Марказий Осиёда илк диний-фалсафий қарашларнинг келиб чиқиши. Зардуштийлик фалсафаси. Марказий Осиёда буддавийлик, монийлик ва туркий битиклар фалсафаси.

1. Буддавийлик диний-фалсафий таълимотининг Марказий Осиёга ёйилиши.
2. Буддавийликнинг икки жиҳати. Буддавийликнинг Моҳаяна фалсафий тизими.
3. Марказий Осиёда монийлик таълимотининг вужудга келиши ва унинг фалсафий-илоҳий таълимоти.
4. Қадриятлар мавзуси Маздак таълимотида.
5. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк асари».
6. Халқ оғзаки ижодида миллий қадриятларнинг акс этиши.
7. Туркий халқлар ёзуви.

3-мавзу. Ҳинд фалсафасининг шаклланиши ва ривожланишининг асосий даврлари

1. Брахманизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши.
2. Ведаларда орий қабилалар дунёқарашининг акс эттирилиши.
3. Упанишадларда фалсафий муаммоларнинг қўйилиши.
4. Европада Ведаларнинг ўрганилиши.
5. Упанишадлар Ҳиндистоннинг фалсафий-диний асарлар туркуми эканлиги.
6. Борлиқнинг ягоналиги ҳақида Упанишадлардаги янгича талқин.
7. Ҳаёт чархи ҳақидаги таълимот.

4-мавзу. Хитой фалсафаси тарихий ривожланишининг асосий босқичлари ва хусусиятлари

1. Хитой фалсафасида дунё ва инсон ҳақидаги тушунчалар.
2. Хитой фалсафасига донишманд эрлар таъсири.
3. Қадимги Хитой фалсафасининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги.
4. Қадимги Хитой фалсафий мактаблари.
5. Мактаблар ҳақидаги ёзма манбалар.
6. Хитой фалсафасини даврлаштириш масалалари.
7. Хитой маърифатчилигининг мумтоз китоблари.
8. Мумтоз китоблар ҳақида.
9. Инсон билими ва зиёли эр вазифаси.

5-мавзу. Япония ва Кореяда фалсафий фикр ривожининг муҳим хусусиятлари. Шарқ ва Ғарб фалсафаси тарихий ривожланишининг ўзаро алоқадорлиги. Глобаллашув шароитида Шарқ фалсафаси ва маданиятини ўрганишнинг аҳамияти.

1. Қадимги Кореядаги илк диний-фалсафий тасаввурлар.
2. Қадимги Кореяда мифология ва шаманизм.
3. Қадимги Чосонда дастлабки фалсафий қарашларнинг шаклланиши.
4. Япония қадимги даврда.
5. Японларнинг илк эътиқодлари.
6. Синтоизм.
7. Кореяда конфуцийчилик.
8. Буддавийлик.
9. Даосизм.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот. Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихини ўрганишнинг методологик масалалари. Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихий ривожланишининг асосий даврлари. (4 соат).

Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихий ривожланишининг асосий даврлари

2-амалий машғулот. Қадимги Марказий Осиёда илк диний-фалсафий қарашларнинг келиб чиқиши. Зардўштийлик фалсафаси. Марказий Осиёда буддавийлик, монийлик ва туркий битиклар фалсафаси. (4 соат).

Зардўштийлик фалсафаси. Марказий Осиёда буддавийлик, монийлик ва туркий битиклар фалсафаси.

3-амалий машғулот. Ҳинд фалсафасининг шаклланиши ва ривожланишининг асосий даврлари (4 соат).

Упанишадларда фалсафий муаммоларнинг қўйилиши.

4-амалий машғулот. Хитой фалсафаси тарихий ривожланишининг асосий босқичлари ва хусусиятлари (2 соат).

КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

Япония ва Кореяда фалсафий фикр ривожининг муҳим хусусиятлари. Шарқ ва Ғарб фалсафаси тарихий ривожланишининг ўзаро алоқадорлиги. Глобаллашув шароитида Шарқ фалсафаси ва маданиятини ўрганишнинг аҳамияти **(2 соат)**.

ТДШУ “Шарқ фалсафаси ва маданияти” кафедрасида Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихига доир ўқув дастурлар ва дарслик, қўлланмалар билан танишиш ва кўриш.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“Кейс-стади” методи

“Кейс-стади”— инглизча сўз бўлиб, (“case” – аниқ вазият, ҳодиса, “stadi” – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибиде кўлланилган. Кейсде очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига куйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натиха (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда кўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиха тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

“Ассисмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим

даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассисмент”лардан маъруза машғулотларида талабаларнинг ёки катнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

Тест

Янгилик — бу:

- А) Хабар
- В) Маълумот
- С) Далил

Қиёсий таҳлил

Экология ва ландшафт, қурилиш, саноат экологияни қиёсий таҳлил қилинг.

Тушунча таҳлили

Шафарсозлик ва экологик архитектурани изоҳланг...

Амалий кўникма

Иккиламчи ресурслардан фойдаланишнинг экологик асосларини аниқланг

Венн Диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

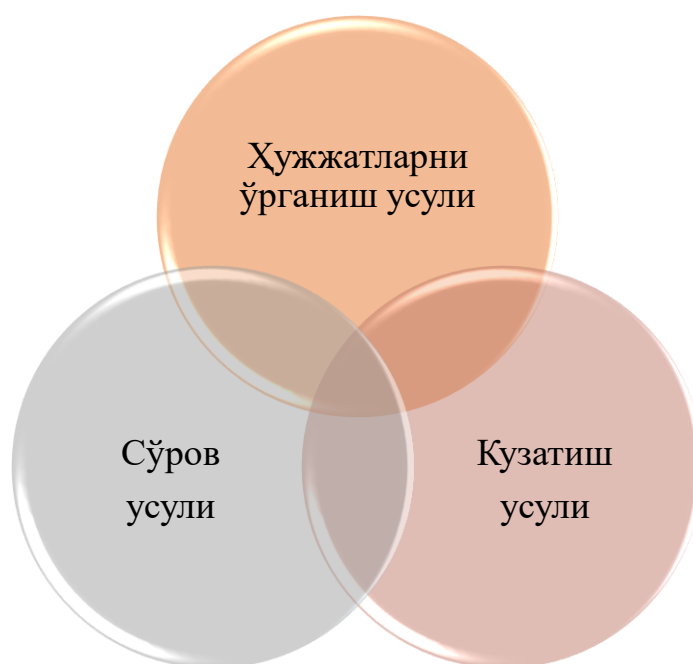
Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг

Ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;

- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништирадилар;

- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштирадилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.

1. Мавзу: Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихини ўрганишнинг методологик масалалари. Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихий ривожланишининг асосий даврлари

Режа

1. Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихининг асосий даврлари ва ўзига хос хусусиятлари.
2. Шарқ ва Ғарб фалсафаси ва маданиятининг ўзаро таъсири.
3. Шарқ ренессанси тушунчаси, моҳияти.
4. Шарқ фалсафаси ва маданиятининг жаҳон фалсафаси ва маданияти, илм-фани ва цивилизация ривожига тутган ўрни ва аҳамияти.

Таянч иборалар: Шарқ фалсафасининг асосий даврлари, Шарқ маданияти тарихи, дунёқараиш, фалсафий дунёқараиш, диний ва мифологик дунёқараиш, фалсафа, Фалес, Юнон маданияти, фалсафий матнлар, онг ва тафаккур ривожига, Шарқ ва Ғарб маданиятлари ривожига ва алоқадорлиги, Шарқ ва Ғарб цивилизацияси, бирламчи фанлар.

Фалсафа, инсон тафаккурининг умумбашарий шакли сифатида, жамиятдаги мавжуд ҳолатдан қониқмасликнинг маънавий ифодаси, уни янада такомиллаштириш, ривожлантиришнинг, бутун олам-табиат, жамиятнинг мазмун-моҳияти, инсон, инсоният, халқ, миллатнинг мақсад-муддаоси муаммоларини чуқур ўрганишга асосланган ҳолдаги илмий-назарий омилидир. Демак, фалсафа, биринчи галда, жамиятга ва фақат шу боис, ўқув юртлари, илмий муассасалар учун керак. Дарҳақиқат, воқеъликда, инсонлар ва жамият ҳаётидаги кескин ўзгаришлар, янгиланишлар юз берган сари фалсафага бўлган қизиқишнинг ортиб бориши ҳам муқаррарлашади.

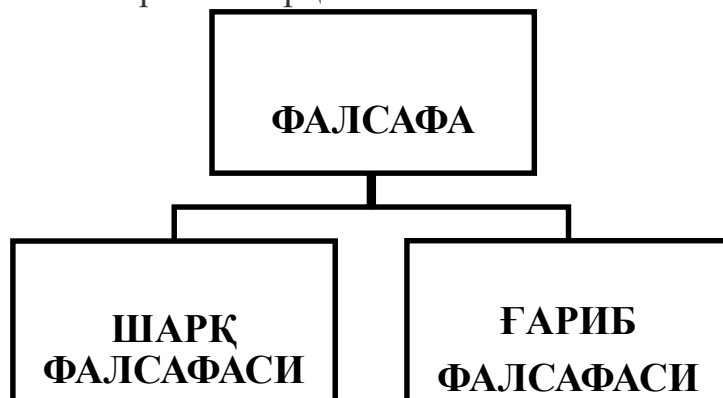
Аждодларимиз, Шарқ ва Ғарб халқлари вакиллари яратган фалсафий таълимотлардан юртдошларимизни баҳраманд қилувчи, уларга ҳозирги замон фалсафасининг турли-туман, ҳатто қарама-қарши фикрларини чуқур билиш имкониятини берувчи маънавий муҳитни шакллантириш, тегишли йўналишдаги, давр талабларига монанд тадқиқотларни амалга ошириш, мазкур соҳага оид дарсликларни яратиш лозимлигини уқтириш – ушбу даврнинг муҳим қирраларини ташкил этади. Зеро, худди мана шундай жиддий фалсафий замингина, ўзида халқимизнинг эзгу ниятлари, орзу-умидларини жо этган, миллий ғоя ва ижтимоий мафкураларни яратишнинг мустаҳкам илмий-назарий асоси бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ижтимоий тараққиёт асосида мавжуд ҳолатдан қониқмаслик ҳисси ётади. Вужудга келган қийинчиликларни енгиш, янги куч, ғайрат тўплаш учун, ривожланишнинг заминини тайёрлаш учун инсонга чидам, сабр-тоқат керак.

Сабру тоқат ривожланиш жараёнининг вақтинчалик шакли, мукамалликка интилиш, эҳтиёжларнинг юксалиши эса – доимий ҳолатдир. Инсоннинг эркинликка, адолатга, меҳр-муҳаббатга, гўзалликка, камолотга интилиши, қобилиятларини намоён этишга, ижод этишга уриниши – унинг маънавий эҳтиёждир.

Эҳтиёжлар соғлом ва носоғлом бўлиши мумкин. Инсоннинг эркин камолотига хизмат қиладиган, ундаги ижобий қобилиятларини, фазилатларини бойитадиган, ривожлантирадиган эҳтиёжлар соғлом эҳтиёжлардир. Аксинча, нафс хоҳишларининг чексиз авж олишига, молпарастликка, шаҳватпарастликка, мансабпарастликка, инсондаги салбий жиҳатларнинг кучайишига хизмат қиладиган эҳтиёжлар носоғлом эҳтиёжлардир.

Буюк юнон файласуфи, етти донишманднинг бири ҳисобланган Фалес “Ёмон воситалар орқали бойимагин” деган эди.

Инсонда моддий ва маънавий эҳтиёжлар муттасил юксалиб боради. Бир эҳтиёжнинг қондирилиши билан ундан юксакроқ янги эҳтиёж туғилади. Аввалгидан яхшироқ, қулайроқ, гўзалроқ буюмни ёки санъат асарини яратишга интилиш, олдингисидан теранроқ, аниқроқ билимни эгаллашга, мукамалроқ техникавий асбоб-ускуналарни ихтиро этишга уриниш, турмуш даражасини янада яхшилаш ва фаровонлаштиришга интилиш – инсонга хос хусусиятдир. Бу – табиий равишда туғиладиган ижтимоий эҳтиёждир.

Узоқни олдиндан кўра билиш, уни таҳлил ва тахмин қилиш – фалсафанинг муҳим вазифасидир. Фалсафа тасодифий ҳодисалар, жузъий ҳолатларни эмас, балки уларнинг тубидаги, ортидаги муҳим, барқарор, доимо такрорланиб турадиган муносабатлар – қонуниятларни ўрганади, ўтмишни, мавжуд вазиятни таҳлил қилади ва истиқболни илмий тахминини беради.

Фалсафа дунёқараш сифатида икки саволга жавоб бериши лозим. Биринчиси – инсоннинг ўзи нима, унинг моҳиятини, табиатини нима ташкил этади? Иккинчиси – инсоннинг яшашдан мақсади нима, у нимага интилиши

керак?

Фалсафа сабабият тўғрисидаги фандир. Бирон-бир нарсанинг, ҳодисанинг асл сабаби аниқланмас экан, демак унга тегишли тарзда таъсир кўрсатишнинг иложи ҳам бўлмайди. Масалан, жамиятни бошқариш усули ундаги ҳукмрон-мулкый муносабатларга мутаносиб бўлади; шу сабабдан, ибтидоий жамиятдаги илк демократик бошқарув усулидан хусусий мулкнинг келиб чиқиши муносабати билан сиёсийликка ўтилган; давлат сиёсий тизимнинг асосий бош бўғинини ташкил қилади; у вужудга келган пайтдан бошлаб, жамиятдаги манфаатларни керак бўлганда, зўравонлик билан “мувозанатга” келтириб турган; давлат бошқаруви тизимига таъсир кўрсатиш манфаатдор кучлар учун “фойдали” иш бўлган; янги давр демократик (сайловлар, сиёсий партиялар) тартиботларнинг қарор топишига олиб келган.

Араб халифалиги даврида Ўрта Осиёни Тоҳирийлар (821-873), Саффорийлар (873-904), Сомонийлар (875-999), Ғазнавийлар (977-1186), Қорахонийлар (999-1212) ва Хоразмшоҳлар (1077-1231) каби сулолалар бошқарган. Салжуқийлар (1033-1300) ХИИ асрнинг бошларига келиб, бугунги Ўрта Осиё худудини бутунлай ўз назорати остига оладилар.

Маълумки, салжуқийлар сулоласи илгариги мавқеи йўқолган халифаликни бошқараётган Бағдод халифасининг расмий ҳукмронлигини сақлаган ҳолда, амалда марказлашган давлатнинг дунёвий ишларини бошқарар эдилар. Салжуқий Маликшоҳ даврида узоқ вақт вазирлик қилган фан ҳомийси Низомул Мулк Абу Ҳомид Ғаззолий ва Маҳмуд аз-Замахшарий каби олимларни ҳам қўллаб-қувватлаган. У Бағдодда расадхона ишини ривожлантириб, машҳур фалакшунос олимларни тўплайди. Низомул Мулк ташаббуси билан Бухоро, Ҳирот, Нишопур, Самарқанд, Бағдод каби шаҳарларда “Низомия” номидаги мадрасалар очилган.

Салжуқий Маликшоҳ даврида узоқ вақт вазирлик қилган фан ҳомийси Низомул Мулк Абу Ҳомид Ғаззолий ва Маҳмуд аз-Замахшарий каби олимларни ҳам қўллаб-қувватлаган. У Бағдодда расадхона ишини ривожлантириб, машҳур фалакшунос олимларни тўплайди. Низомул Мулк ташаббуси билан Бухоро, Ҳирот, Нишопур, Самарқанд, Бағдод каби шаҳарларда “Низомия” номидаги мадрасалар очилган.

Ушбу давр илм-фан тараққиётининг эътиборли томони шундаки, кўпгина олимлар ўз соҳаларида янгиликларга асос соладилар. Масалан, биринчи бўлиб, Умар Хайём тақвимига тузатиш киритади. Айниқса, бу давр араб ва форс адабиётининг тараққиёт даври бўлган. Умуман олганда, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий жабҳаларда кўплаб ўзгаришлар фалсафа, табиий-илмий билимлар ривожидида муҳим объектив ва субъектив шарт-шароитларни вужудга келтирган. Ўз навбатида Мовароуннаҳр диёрида ҳам илм-фан равнақи учун қулай имкониятлар яратилган. Айтиш мумкинки, бундай имкониятлар ХХ асрнинг бошларигача ҳеч вақт вужудга келмади. Бу

муаммо бутун Якин ва Ўрта Шарққа, ҳатто Хитой ва Ҳиндистонга ҳам хос хусусиятдир. Шу боисдан бўлса керак, Шарқ мамлакатлари Европадан орқада қолиб кетди. Ҳозирги замон инглиз ва рус олимларининг фикрича, бунинг сабаби Шарқда ҳозиргача миллий инновасион тизимнинг йўқлигидир.

Савол туғиладики, у ёки бу мамлакатнинг ихтиролар йўлидан бормаслик натижасидаги муваффақиятсизликларини тушунтириб берувчи назария мавжудми? Бунга рус олими Наталя Иванова шундай жавоб беради: Буюк Британия олими Нидхем ўз вақтида шундай муаммони кўндаланг кўйган эди: нима учун порох, қоғоз, компас ва жуда кўплаб ажойиб нарсаларни ўйлаб топган ва ХИВ-ХВ асрларда етакчи ихтиролар мамлакати бўлган Хитой, тўсатдан буларнинг барчасини йўқотди ва жаҳолатга фарқ бўлди. Бу саволга жавоб беришга уринган бир қатор мактаблар мавжуд. Иқтисодий ривожланишга доир Нобел мукофотини олган назариялар ҳам мавжуд, аммо иқтисодий тушқунликни, иқтисодий тизимлар бузилишини тушунтириб беришга қодир бўлган назариялар ҳозиргача йўқ.

Миллий инновасион тизим – бу, умуман Европача ғоя бўлиб, бир неча вақтдан кейин АҚШда ўз издошларини топган. Нелсон унинг асосчи – оталаридан бири эди. Аммо Европада, ҳар доим бўлганидек, кўпроқ сўзамоллик ва сиёсий қарорлар қабул қилишлик, кўпроқ даражада илмий мактабларни шакллантириш устунлик қилади. Америка Қўшма Штатларида эса кўпинча ишчанлик ҳукмронлик қилади. Ана шу Америкада XX асрнинг 80-90-йилларида ҳозирги замон технологик тараққиётга мувофиқ келадиган Миллий инновасион тизимнинг қонуний замини яратилди.

Milliy innovasion tizim – bu, umuman Yevropacha g‘oya bo‘lib, bir necha vaqtdan keyin AQShda o‘z izdoshlarini topgan. Nelson uning asoschi – otalaridan biri edi. Ammo Yevropada, har doim bo‘lganidek, ko‘proq so‘zamollik va siyosiy qarorlar qabul qilishlik, ko‘proq darajada ilmiy maktablarni shakllantirish ustunlik qiladi. Amerika Qo‘shma Shtatlarida esa ko‘pincha ishchanlik hukmronlik qiladi. Ana shu Amerikada XX asrning 80-90-yillarida hozirgi zamon texnologik taraqqiyotiga muvofiq keladigan Milliy innovasion tizimning qonuniy zamini yaratildi.

Ҳозирги вақтда илғор Шарқ мамлакатлари Европа ва Америкадан ушбу усулни ўзлаштирмоқдалар. Бунга ИИ жаҳон урушидан кейинги Япония, Жанубий Қурия, Сингапур, Малайзия, Таиланд, Тайван ва кейинги 30 йил ичида тўхтовсиз ислохотлар билан банд бўлган Хитой мисол бўла олади. Ислом дунёси мамлакатлари катта маблағ манбаларига эга бўлсалар ҳам, ҳали ҳозир миллий инновасион тизимга ўтаётганлари йўқ.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек, “кўриниб турибдики, моддий ва маънавий ҳаёт тамойиллари бир-бирини инкор этмайди, аксинча, ўзаро боғланиб, бир-бирини тўлдиради.

Юксак тараққиётга эришишни орзу қиладиган ҳар бир инсон ва жамият

Ўз ҳаётини айнан ана шундай диалектик ва узвий боғлиқлик асосида қурган ва ривожлантирган тақдирдагина ижобий натижаларга эриша олади.

Ана шу ҳақиқатдан келиб чиққан ҳолда, биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланиш жараёнларининг маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун равишда ривожланиб боришни доимо давлатимиз ва жамиятимизнинг эътибор марказига қўйиб келмоқдамиз”¹.

Фалсафанинг нима эканлигидан хабар берувчи ўнлаб таърифларни келтириш мумкин. Масалан, IX асрда яшаган араб файласуфи Абу Якуб ибн Ишоқ ал-Киндий (801-866) халифа Муътасимга бағишлаб ёзган “Биринчи фалсафа” асарида фалсафага таъриф бериб, “Инсоннинг тоқати етгунча нарсалар ҳақиқатини билиш илми” ёки “Мабаъди ут-табиа” (“Табиатдан кейин келадиган нарсалар”) китобида “Ҳар бир ҳақиқат сабабини биринчи ҳақиқатга олиб борувчи илм” деб атаган. Унинг фикрича, “Ҳақиқат изловчи учун ҳеч бир нарса ҳақиқатнинг ўзидан қимматроқ эмас”.

Дастлабки фанлар таснифини биринчилардан бўлиб ал-Киндий ишлаб чиққан. У илмий билишнинг уч босқичи ҳақидаги таълимотни шакллантирди. У биринчи босқични мантиқ ва математика; иккинчи босқични физика (аниқ фанлар); учинчи босқични эса метафизика билан боғлиқ билим, деб ҳисоблади.

“Birlamchi fanlar” deb atalgan, ayniqsa uning rasional qismi hisoblangan fanlarning vujudga kelishi bilan islom dunyosida ko‘proq aqliy mushohadaga murojaat qiladigan bo‘ldilar va shularning natijasi sifatida “Islom falsafasi” nomi ostida alohida fan paydo bo‘lib, rivojlandi.

Бунгача муътасила гуруҳи туфайли ҳақиқатларни кашф этиш ва диний аҳкомларни асослашга ақлий мушоҳада ва расионал муҳокамалардан фойдаланиш бошланган эди. Муътасила оқими ислом тафаккури тарихида расионализм тарафдори сифатида маълумдир. “Улар Куръон ва ҳадисларни зоҳирий томондан содда англашдан юқори кўтарилиб, ақлий муҳокамаларга таянган ҳолда динни ҳимоя қила олдилар”.

Буюк ватандошимиз Абу Наср Форобий X асрда фалсафага куйидагича таъриф берган эди:

“Мавжудот ҳақидаги билим қўлга киритилса, шу ҳақда таълим берилса, мавжудотдан бўлган нарсанинг зоти билинса, нарсанинг маъноси тушунильса, ишончли далил-ҳужжатлар асосида шу нарса ҳақида мияда бир турли ишонч ва тасаввур пайдо бўлса, мана шу маълумотга доир фанни фалсафа деймиз”.

Ҳақиқатан ҳам “фалсафа воқеликдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. –Б.68-69.

энг умумий алоқадорлиги ва ривожланиш қонуниятларини, уларнинг туб моҳиятини билишга қаратилган фандир”.

Форобийнинг улуғ хизмати фақат унинг фалсафани чуқур англаб етганида ва янги ғоялар, фикрлар берганидагина эмас, балки дин ва фалсафа орасидаги муносабатларни қатъий ва аниқ ифодалагани ҳамда бу икки соҳанинг инсонлар онгида бирга яшаши мумкинлигини уйғунлаштириб исботлаб берганлигидадир.

Форобий динга жиддий муносабатда бўлиб, шариатнинг зоҳирий томонига қарши чиқиш ўрнига, унинг ботиний моҳиятига фалсафий маъно берди.

Форобий ўзининг “Ал-хуруф” (Ҳарфлар) асарида шундай дейди: “Агар дин барча умумий жиҳатлари билан такомиллашадиган фалсафага итоат этса, унда у ҳақ ва тўғридир. Аммо агар дин тўғри таҳлилий фалсафа ҳали шаклланмай, балки ҳалқ тафаккури, ғояси бўлган риторика (балоғат санъати, сўзамоллик), диалектика (бахс) ва софистика (ҳар қандай восита билан бўлса ҳам рақибни сўзда лол қолдириш) билан банд бўлган даврда пайдо бўлса, бундай фалсафага бўйсунган дин ҳам ёлғон ва хатолардан холи бўлмайди. Кўп ҳолларда у бошидан охиригача нотўғри бўлиб чиқади. Фалсафа динга нисбатан ҳам бирламчи мавқега эга, чунки фалсафа – мағз, дин – пўстлоқ, аниқроғи – фалсафанинг қуролидир”.

Унинг фикрича, дин жуда катта аҳамиятга эга. Зеро, бир томондан унинг моҳияти яна ўша олий фалсафадир, бошқа томондан эса шариат инсоният жамияти мавжудлиги ва ижтимоий тартиб барқарорлиги учун фалсафа сингари зарур. Форобий учун асосий таянч аналитика (таҳлил ва тадқиқ)га қурилган фалсафадир. Унингча, ҳақ дин билан ҳақиқий фалсафа бирдир. Фақат фалсафа – хосларга тегишли, диннинг тили эса хосларга ҳам, авомга ҳам тушунарлидир².

Форобий фикрича, пайғамбарлар ва файласуфлар билимларининг манбаи биттадир. Файласуф фаол ақл билан қўшилиб, ҳақиқатни билади, Пайғамбар эса – ҳақиқатнинг инъикоси бўлмиш ваҳий орқали билади. Дин эса ваҳий асосидаги ҳақиқатдир. Дин ва фалсафа – ҳар иккиси ҳам билим ва мушоҳададир, фарқ шундаки, дин соддалаштирилган фалсафадир. Бошқача ибора билан айтганда, дин ва фалсафа ягона бирликнинг икки хил жиҳатларидир. Фалсафа далилий ҳукмларнинг қоидаларига таянади, дин эса ўша ҳукмлар ва қоидаларнинг хитобий шаклидир. Унинг дин ва фалсафанинг ягона бирлиги ҳақидаги мулоҳазаларига қарамасдан, кейинчалик, Форобий фалсафани диндан афзалроқ ва устунроқ қўйганлигига урғу бера бошладилар. Баъзилар, жумладан андалузиялик файласуф Ибн Туфайл уни бу масалада кескин танқид қилди. Андалузиялик файласуфнинг далилига кўра, Форобий

---

² Қаранг: Adamson Peter. Philosophy in the Islamic World: A Very Short Introduction. Oxford University Press, New York, 2015. P. 12.

файласуф даражасини гўё пайғамбарликдан ҳам юқорироқ қўйган. Аммо, Форобий “Дин фалсафанинг мисолларидир” деганда пайғамбар халқ тилида сўзлашишга мажбур эканлигини ҳам алоҳида қайд этиб ўтади. Чунки, омма далилий ҳукмларни тушунмаганлиги сабабли, далилий ҳақиқатларни хитобий шаклда баён этишдан ўзга имконият йўқ. Бинобарин, пайғамбар ҳам файласуфдир. Форобийнинг фикрига кўра, авомнинг диний қарашлари, унинг фалсафий хулосаларига доим ҳам мос тушавермайди ва бунинг зарурияти ҳам йўқ. Шунинг учун у ўз фикрларини бевосита авомга мослаштирмаган эди. У авом мени тушунади, деб ҳам ўйламаган ва аксинча бундан хавотир ҳам олганки, унингча “авомнинг фалсафага аралашishi, уни бузади”.

Расионал ислом фалсафаси ўзининг пайдо бўлиш вақтидан бошлаб мусулмон жамиятида иккита қудратли рақибга дуч келди. Биринчиси – динни ва ақлини ақидапарастларча, қотиб қолган фикр (догма) сифатида қабул қилиш бўлса, иккинчиси – тасаввуф ва ирфон эди. Тасаввуф зиддиятлар, якка ҳукмрон мустабидларнинг зульмидан азоб чеккан одамларнинг исёни ифодаси эди. Юнон фалсафасининг кейинги ирфоний оқимлар билан ўхшашлик жиҳатлари мавжуд.

Rasional islom falsafasi o‘zining paydo bo‘lish vaqtidan boshlab musulmon jamiyatida ikkita qudratli raqibga duch keldi. Birinchisi – dinni va aqlini aqidaparastlarcha, qotib qolgan fikr (dogma) sifatida qabul qilish bo‘lsa, ikkinchisi – tasavvuf va irfon edi. Tasavvuf ziddiyatlar, yakka hukmron mustabidlarning zulmidan azob chekkan odamlarning isyoni ifodasi edi. Yunon falsafasining keyingi irfoniy oqimlar bilan o‘xshashlik jihatlari mavjud.

Икки аср давомида ловуллаб турган калом илмий соҳадаги баҳслар алангасини ўчириши осон эмас эди. Калом ва тасаввуф ислом фалсафасининг таркибий қисмлари сифатида майдонга чиқди. Бу назарий мактаблар ислом фалсафасини яратишга шарт-шароит яратдилар.

Форобий фалсафасининг инкор этиб бўлмайдиган жойи шундаки, у назарий фалсафани ҳақиқий ва асосий илм, деб билиб, қолган барча фанларни унга тобе бўлган иккинчи даражали соҳалар мақомига қўйди. Фалсафалар ўртасидаги умумий дунёқарашлар билан кифояланмай, дин билан фалсафани ҳам айрим бир қисмга жойлади. Унинг фикрича, фалсафадаги масалалар исботини пайғамбарлар рамзлар шаклида баён қилганлар, зеро, моҳият жиҳатидан фалсафа билан дин ўртасида ҳеч қандай тафовут йўқ. Бундай қараш ўз даврида ниҳоят даражада муваффақият қозониб, исломий фалсафанинг асоси ва усулини белгилаб берувчи фикрлаш тарзига айланди. Шунинг учун ҳам Форобийнинг маълум маънода ислом фалсафасининг муассиси, яъни асосчиси, деб билмоқ керак.

Ислом фалсафаси ўз таркибига беш йўналишни қамраб олади: тасаввуф, калом, машшоиюнь (перипатетиклар ёки фалосифа), исмоилий ва ишроқийлар.

Буларга ҳозирги замон эрон файласуфи Муҳаммад Хотамий қуйидагича таъриф беради:

“Амалда мусулмон жамиятининг рационал мавзуларини ҳамда Каломуллоҳ (Ваҳий) ва ақл, фалсафа ва дин орасидаги муносабатларни муҳокама қилиб, ҳар бири ислом тарихида ва мусулмонларнинг тақдирида алоҳида из қолдирган тўртта тамойил (йўналиш)ни кўриш мумкин:

1. Ислом фалсафаси деб аталган ва дин билан фалсафа орасидаги уйғунлик муносабатларини олий даражада қўйган оқим.

2. Динни ақлий ва мантиқий муҳокамалар, далиллар билан солиштирганда фикрлайдиган одамда уни қабул қилиш учун ҳеч бир имконият қолдирмайдиган ҳолатда олиб кўрадиган оқим.

3. Ақл ва фалсафанинг қўли қисқа, оёғи чўлоқ, у ҳақ ва ҳақиқатга олиб бора олмайди, деган ирфон ва тасаввуф оқими. Суфийлар ҳақиқатга юрак қаноти билан етишиш мумкин, дейдилар ва “далил келтириб исботловчиларнинг оёғи ёғочдандир”, улар ҳаққа етишишга ожиз, деб айтадилар.

4. Дин ва шариат ҳайбати ва ҳашамати олдида инсон ақлининг ожизлигини таъкидловчи оқим”³.

Ушбу оқимлар бошқа халқлар ва маданиятлар, жумладан юнон олимлари қарашларидан баҳраманд бўлган ҳолда вужудга келган эди. Абу Якуб ибн Ишоқ ал-Киндий Форобийдан юз йил олдин фалсафани жиддий ўрганишга киришган эди, бошқа олимлар эса фалсафий асарларни араб тилига таржима қилиш билан чегараланардилар. Бироқ Форобий билан ал-Киндий орасида катта фарқ бор. Бу шунда намоён бўладигани, Форобий янги йўл очган ўзининг янги мактабига асос солган файласуф бўлса, ал-Киндий ўзлаштирилган фикрларни тадқиқ этган олимдир.

Ибн Сино (980-1037) ўзининг “Донишнома” асарида таъкидлашча, “ҳаракат деб, одатда маконда содир бўладиган нарсага айтилади; аммо бу тушунчанинг маъноси ҳозир бошқача, макон ҳаракатдан кўра, умумийроқ маънони англатади: имкониятдаги нарса бўлган бирор-бир нарсанинг исталган ҳолати ва ҳаракати шу имконият сабабидан ҳаракат дейилади”.

Ибн Сино фикрига кўра, барча фалсафий илмлар икки қисмга бўлинади: назарий ва амалий. Бунда назарий қисмнинг мақсади – ҳақиқатни билиш; амалий қисмнинг мақсади – саодатга эришишдир. Фалсафий фанлар, Ибн Сино таъкидича, икки турга бўлинади: биринчиси бизнинг шахсий хатти-ҳаракатимиз билан таништиради ва у “амалий илмлар” деб номланади⁴. Чунки бу билимларнинг фойдаси, биз бу дунёда нажот топишга умид қилишимиз учун, ундаги ишларимиз тартибли бўлиши учун керак бўлади.

³ Хотамий С.М. Ислом тафаккури тарихидан. –Т.: Минхож, 2003. –Б.58.

⁴ Қаранг: Adamson Peter. Philosophy in the Islamic World: A Very Short Introduction. Oxford University Press, New York, 2015. P. 14.

Иккинчиси эса бизни руҳиятимиз шаклланиши ва бу дунёда бахтли бўлишимиз учун нарсалар оламининг ҳолатини бизга англатади. Ўз ўрнида тушунтириладиган бу илм назарий деб номланади.

Макон Ибн Сино нуқтаи назаридан жисм ҳам, шакл ҳам эмас. Бу унда жисм ўрин оладиган “ҳеч нима”. У ҳар қандай жисмни қуршаб олади. “Ўрин”нинг борлиги “тўлдирилган” маконнинг мавжудлигини асослайди. Унинг фикрича, “дахр” модданинг, унинг ўзгаришига боғлиқ абадий ва мутлақ вақт бўлиб, қандай бўлмасин, макон ва ҳаракат билан тор алоқада мавжуд.

Ибн Рушднинг икки ҳақиқат назарияси кейинчалик ислом фалсафасида табиий-илмий ҳамда ижтимоий билимлар концепциясини ишлаб чиқишда диний ва илмий билимларни уйғунлаштиришда муҳим восита бўлган. Ўз навбатида билишнинг бу икки шакли бир-бирига ҳалал бермаслиги керак, деган ғоя ҳам устувор аҳамият касб этган. Чунки улар бир мақсад – ҳақиқатни топиши ва унга эришиш йўлида ҳаракат қиладилар, деган ёндошув концепциал асосга эга эди.

“Икки ҳақиқат назарияси” мутакаллимлар билан муътазиллийлар, ақл билан эътиқод ўртасида келишув вужудга келганлигидан дарак беради. Чунки кейинги давр мусулмон халқлари тарихидан ўрин олган ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг негизи унинг асосига қурилганини кўриш мумкин. “Икки ҳақиқат” тарафдорларининг қарашларидаги бундай хулосалар аслида қадимги юнон файласуфи Афлотун фалсафасига асосланар эди. Агар Афлотун фалсафасида нарсалар дунёсидан олдин, унга нисбатан бирламчи, ўзгармас моҳиятга эга бўлган “ғоялар дунёси” мавжудлиги эътироф этилса, унда бу ўзгармас моҳиятни англаб етишнинг ҳам икки йўли мавжуддир, деб ишонч билдиради.

Унинг фикрича, бу дунёнинг ўзгармас моҳияти алоҳида қобилиятга эга, ўта сезгир одамларнинг фаолияти орқали англаб олинади. Бунинг иккинчи йўли эса, кишилар томонидан ғоялар дунёси (моҳият)нинг ҳосиласи бўлмиш, нарсалар дунёсини ташкил этувчи воқеа ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги, сифат ҳамда хоссаларини ўрганиш асосида ҳам моҳиятни англаб олиш мумкин.

Замонавий исломнинг фалсафий асосларини ўрганишда Шарқ ва Ғарб тажрибасини биргаликда олиб бориш зарурлиги ҳақида Т.Ж.Уинтер ўзининг “XXI асрда ислом” номли асарида қуйидагиларни ёзади:

“Бағдоддаги Низомия мадрасаси Ғаззолий туфайли машҳур бўлиб кетган эди, ўша мадрасада фикҳ билан бир қаторда юнон анъаналари асосидаги фалсафий илоҳиётшунослик ҳам ўқитилар, шунингдек, ўша вақтдаги раҳнамоларни рақиб мафкураларининг оёғини осмондан қиладиган зарур қурол билан таъминлар эди. Бизга янги мингликда мужаддид, муътадил, бағрикенг, руҳоний кўзқарашга эга, дунёвий тафаккурни танқид қилибгина қолмасдан, уни тушунадиган ва у билан баҳсга кириша оладиган даҳо

Ғаззолий керак. Хусусан, бундай шахс янги замонга ўз ҳукмини ўтказаетган маънавият, санъат ва атроф-муҳит масалаларини пухта билиши даркор. Ғарб кишисига нима таъсир этиши ва уни нима ҳаракатлантираётганидан хабардор ғарблик мусулмон мутафаккирлари биладики, мабодо ислом дискурси ушбу масалаларга эътибор қаратиб, муваффақиятга эришадиган, эстремизмнинг ёвуз руҳини қувадиган бўлса, динимиз нафақат гуллаб-яшнаши, қолаверса, янги асрнинг диний курашларида марказий ўринни қайта эгаллаши ҳам мумкин”.

Ривожланишнинг умумий қонуниятларига тадрижий (эволюсион) ва сакрашсимон (инқилобий) ўзгариш, эски сифатдан янги сифатга ўтиш киради. Бу икки турдаги ўтиш фан тараққиёти учун ҳам хосдир.

Европанинг мусулмон вилоятларида, айниқса, маврлар Испаниясида, мусулмон, яҳудий, христианлар таълим беришган. Уччала эътиқод вакиллари ўз диний ақидаларини юнон фалсафаси ғоялари билан ҳимоялашга уринишган, бу албатта христиан схоластикасига таъсир этган.

Сиёсатдаги каби фалсафада ҳам араб-мусулмон мутафаккирлари инқилоб содир этишган эмас, балки дастлабки ғоялар билан чекланишга ва шакллантириш мумкин бўлганларини шакллантиришга ҳаракат қилишган. Лекин уларнинг фан ва фалсафага қўшган ҳиссаси жаҳон, айниқса, Европа фалсафий ва илмий дунёқарашига катта таъсир кўрсатди.

Абу Ҳомид Ғаззолий фалсафий далилларга қарши раддия ёзганидан кейин ислом илми фалсафа билан бирлашиб, бундан кейинги ҳар қандай келишмовчиликлар бартараф этилиши мумкин бўлган адашишлар ва хатоликлардан иборат эканлиги яна бир бор таъкидланди. Натижада агар фалсафа ўзгарувчан бўлмаганда, хато ва адашишлар ҳам келиб чиқмас эди – деган хулосага келинди. Гарчи, борлиқ, мавжудотларнинг асоси ва минераллар олами ҳақидаги гаплар худди қадимги юнон фалсафасидагидек бўлса-да ва ислом файласуфлари ҳақиқий фалсафага хос хусусият бўлган ашёларнинг моҳияти ҳақида баҳс юритган бўлсалар ҳам, аммо баҳсларнинг маъно ва мазмунида чуқур ўзгаришлар юз берган эди.

Назорат саволлари:

1. Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихининг асосий даврларининг ўзига хос хусусиятлари нимада?
2. Шарқ ва Ғарб фалсафаси ва маданиятининг ўзаро таъсири қандай?
3. Шарқ ренессанси тушунчасига таъриф беринг?
4. Шарқ ренессансини моҳияти нимада?
5. Шарқ фалсафаси ва маданиятининг жаҳон фалсафаси ва маданияти, илм-фани ва цивилизация ривожидида тутган ўрни ва аҳамияти.
6. Шарқ фалсафаси ва маданиятининг жаҳон фалсафаси ва маданияти, илм-фани ва цивилизация ривожидида тутган ўрнини изоҳланг.

7. Шарқ фалсафаси ва маданиятининг жаҳон фалсафаси ва маданияти, илм-фани ва цивилизация ривожда тутган ўрни ва аҳамиятини айтиб беринг.

2.Мавзу: Қадимги Марказий Осиёда илк диний-фалсафий қарашларнинг келиб чиқиши. Зардуштийлик фалсафаси. Марказий Осиёда буддавийлик, монийлик ва туркий битиклар фалсафаси.

Режа:

1. Буддавийлик диний-фалсафий таълимотининг Марказий Осиёга ёйилиши.
2. Буддавийликнинг икки жиҳати. Буддавийликнинг Моҳаяна фалсафий тизими.
3. Марказий Осиёда монийлик таълимотининг вужудга келиши ва унинг фалсафий-илоҳий таълимоти.
4. Қадриятлар мавзуси Маздак таълимотида.
5. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк асари».
6. Халқ оғзаки ижодида миллий қадриятларнинг акс этиши.
7. Туркий халқлар ёзуви.

Таянч иборалар: *Гаутама, Сидҳарта, Будда, нурланган, инсонлар тенглиги, Ашока, Ҳиндистон, драхмалар, ашёларнинг ҳужайралари, йогача усул, нирвана-беташвиш ҳолат, руҳий хотиржамлик, Моҳаяна, сабр-тоқат, тарки дунёчилик, дунёнинг доимий ўзгаришида эканлиги. Моний (мил. III аср), Маздак (мил. VI аср), «Хуастуанифт», Суза, «Моний ёзуви», ягона дин, «зулмат ва зиё дунёси», ёвузлик – бойликка ҳирс қўйиш, Қубод I (мил. 488-581 йй.), адоват ва ҳасадни йўқ қилиш, Қадимги туркий халқлар, Маҳмуд Қошғарий, «Девону луғотит турк», мардлик, жасорат, илм, касб-ҳунар, ҳалоллик, садоқат, фидойилик, Тўмарис, Широқ, Рустам, «Зарина ва Стриангия», «Сиёвуш», руний (сирли) битиклар, урхун-енисей ёзуви, Култигин, Билга хоқон, Тўнюқуқ, Унгин, Куличур, Моюнчур битиктошлари, сугд, уйғур ёзуви, моний ёзуви, Қорахонийлар, араб ёзуви.*

***Буддавийлик диний-фалсафий таълимотининг
Марказий Осиёга ёйилиши***

Буддавийлик диний-фалсафий таълимоти аждодларимиз бир қисмининг қадриятига айланган эди. Бу таълимот Қадимги Ҳиндистонда милoddан аввалги VI аср охири ва V аср бошларида юзага келган бўлиб, кейинчалик жаҳон динларидан бирига айланган. Бу таълимотга асос солган киши Гаутама уруғидан чиққан Сидҳарта бўлиб, кейинчалик Будда, яъни нурланган, деган номга сазовор

бўлган. Буддавийлик таълимотига кўра, инсоннинг олий мақсади қайта туғилиш эмас, балки хузур-ҳаловатли ҳолат бўлган нирванага (якка жоннинг мутлақ жон билан қўшилиб кетишига) эришишдир.

Буддавийлик жамиятининг табақаларга бўлинишига қарши қаратилган бўлиб, азоб-уқубат ва ундан қутилиш борасида барча инсонлар тенгдирлар, деган ғояни илгари сурган. Милоддан аввалги III асрда шоҳ Ашока буддавийликни қабул қилиб, уни ҳукмрон мафкурага айланишига ва Ҳиндистон ҳудудидан ташқарига, шу жумладан, Марказий Осиёга ёйилишига сабабчи бўлган.

Буддавийликнинг ёйилиши мураккаб жараён бўлиб, у Марказий Осиё орқали Хитой, Япония ва Курияга тарқалди. Хитой манбаларида Бактрия, Сўғд ва Парфиядан чиққан, илоҳиётга доир жиддий рисоалар ёзиб, уларни Хитой тилига таржима қилган буддавий роҳибларнинг исмлари тилга олинган. Баъзи олимларнинг фикрига кўра, Марказий Осиёлик роҳибларсиз II-IV асрларда Хитой буддавийлик ҳақида деярли ҳеч нарса билмаган бўлар эди⁵.

Марказий Осиёда Вайбхашика буддавийлик мактаби тарқалган эди. Вайбхашика мактабига мансуб бўлганлар ўзларининг билиш назарияларида объектив дунёдан келиб чиқдиларки, уни билиш ҳис-туйғу аъзолари орқали амалга оширилади. Ашёларнинг жавҳари беш доимий унсурдир. Барча объектлар пировардида атомларга келиб тақалади.

Вайбхашика тарафдорлари фикрича, Будда оддий одам бўлган ва тўла-тўқис нирвана ҳолатига эришгач, ўз мавжудлигига барҳам берган. Бироқ унда илоҳий унсур-ҳақиқатни ички тушуниш мавжуд бўлган. Буддавийлик билан бир қаторда Марказий Осиёга ҳиндларнинг дунёвий фан ва маданиятининг унсурлари ҳам тарқалди.

Буддавийликнинг икки жиҳати. Буддавийликнинг Моҳаяна фалсафий тизими

Буддавийлик икки жиҳатни, яъни нарсалар табиати ҳақидаги ва билиш йўллари тўғрисидаги таълимотни ўз ичига олади. Унинг нарсалар табиати ҳақидаги таълимоти асосида драхмалар – «ўзининг белгиларига эга бўлган заррачалар» ёки «унсурлар» тўғрисидаги тушунчалар ётади. Драхма-заррачалар дунёвий ашёларнинг хужайралари каби бутун моддий ва руҳий оламнинг жараёнларида улар таркибида ҳаракатда бўлиб, ҳар лаҳзада шуълаланиб ва

---

⁵ Қаранг: Беленицкий А.М. Вопросы идеологии и культов Согда по материалам пянджикентских храмов//Живопись Древнего Пянджикента. –М., 1954; В.А. Litvinsky. Outline of Buddhism in Central Asia, –Moscow, 1968.

учиб туради. Буддавийлик фалсафасида дунёни азалдан доимо ўзгаришда кўриш ва оқиб турган дарё билан таққослаш ғояси ётади.

Буддавийликнинг иккинчи жиҳати, яъни билишнинг йўллари ҳақидаги таълимот йогача усулда мушоҳада қилишнинг субъектив-ғоявий усули билан боғлиқдир. Унинг моҳияти ички беташвиш ҳолат бўлган *нирванага*, яъни руҳий хотиржамликка эришишдир.

Буддавийликнинг Марказий Осиёда амалда бўлган Моҳаяна фалсафий тизими ахлоққа оид муаммоларни қамраб олган бўлиб, халқ оммасини сабр-қаноатга даъват этган. Буддавийликнинг асосий қондаси бўлган азоб-уқубатдан тарки дунёчилик орқали қутилиш ғояси кўпчиликни ўзига жалб этар эди.

Марказий Осиёда монийлик таълимотининг вужудга келиши ва унинг фалсафий-илоҳий таълимоти

Милодий II-III асрларда Марказий Осиёда ва унга қўшни бўлган худудларда иқтисодий таназзул ва унинг ғоявий ифодаси сифатида янги мафкуравий оқим бўлган монийлик таълимоти вужудга келган эди. Бу таълимотнинг асосчиси 216 йилда Бобилда туғилган, 25 ёшида Ҳиндистонга бориб, ўз ҳамфикрлари жамоасини тузган ва кейинчалик Форс ва Сузада яшаган Моний эди. У «моний ёзуви» номи остида янги алифбо кашф этиб, уни тавсия этди. Унинг орзуси ҳаммага маъқул тушадиган, умумий ягона динни яратиш эди.

Монийнинг фалсафий-илоҳий таълимотида маънавий қадриятларга катта эътибор берилган. Унинг фикрича, икки дунё – «зулмат ва зиё дунёси» мавжуд бўлиб, биринчисида адолатсизлик, зулм, зўравонлик ҳукм сурган, иккинчиси абадий, емирилмайдиган, доимий қадриятлар дунёсидир.

Моний таълимоти озод деҳқонларга қаратилган бўлиб, улар манфаатининг ғоявий ифодаси эди. Шунинг учун III ва ундан кейинги асрларда ҳам Эрон, Марказий Осиё, Байналнаҳрайн, Сурия, Миср ва Рим империясининг Шарқий вилоятларида унинг ғоявий таъсири кенг ёйилган эди. Буюк ипак йўли бўйлаб буддавийлик таълимотининг тарқалишига қадар Эронда қувғинга учраган Монийнинг маслақдошлари Марказий Осиёдан паноҳ топган эдилар. Монийлик ғоялари уйғурлар дунёқарашига катта таъсир ўтказган. Монийликнинг уйғур тилига қилинган таржимаси тарзида сақланган диний ёдгорлиги «Хуастуанифт» (монийликнинг тавба намози) аниқ, тушунарли тилда ёзилган. Монийлик VIII асрда Уйғур давлатининг давлат динига айланган.

Қадриятлар мавзуси Маздак таълимотида

Қадриятлар мавзусининг излари VI асрда яшаган Маздак таълимотида ҳам кўзга ташланади. Маздак ақидасига кўра, дунёда содир бўладиган жараёнлар онгли мақсадга йўналтирилган эзгулик ва унинг манбаи бўлган ёруғлик билан кўр-кўрона ва тасодифий ҳаракат қилувчи қоронғулик (жоҳиллик) ўртасидаги курашдан иборат. Асосий ёвузлик – бойликка ҳирс кўйишдир.

Табиат уч унсур: сув, олов ва тупроқдан ташкил топган бўлиб, уларнинг кўшилишидан ижобий ва салбий ҳодисалар келиб чиқади. Эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги кураш эзгуликнинг ғалабаси ва ёвузликнинг йўқ қилиниши билан барҳам топади. Маздакчиларнинг ижтимоий дастури кескин талаблар кўйди: барча одамларнинг тенг ҳуқуқлиги, истеъмолда тенглик, барча мулкларнинг ва аввало ернинг умум ихтиёрида бўлиши; яхшилиқни барқарор қилиш учун ижтимоий тенгсизликка барҳам берилиши.

Бундай таълимотга асосланган Маздак бойларнинг мол-мулкани тортиб олиб, камбағалларга бўлиб беришга бошчилик қилган.

Эрон шоҳи Қубод I (мил.488-581йй.), аввал бошда Маздакни қўллаб-қувватлаб, уни бутун мамлакатга қози қилиб тайинлаган эди. Мамлакатда катта ер эгалари, амалдорлар ва қоҳинларнинг иқтисодий ва сиёсий ҳукмронлиги барбод бўлгандан сўнг, шоҳ Қубод I Маздак билан алоқани узади. 529 йили маздакийларнинг инқилобий ҳаракати бостирилиб, Маздакни қатл этилади. Аммо унинг таълимотидаги адоват ва ҳасадни йўқ қилишга қаратилган тадбирлар, ижтимоий адолатсизликка қарши курашиш муқаддас вазифа эканлиги ҳақидаги ғоялар жазибакор мафкура сифатида узоқ вақтгача халқ қалбида сақланиб қолади.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк асари»

Энг қадимги туркий халқ кўшиқлари бизга қомусий билим соҳибби Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари орқали етиб келган. Туркий халқлар оғзаки ижод намуналарида ватанпарварлик, инсонийлик, ҳамжиҳатлик, мардлик ва жасорат, илм ўрганиш, касб-хунар эгаллашга даъват, катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат, ҳалоллик, поклик, дўстлик садоқат, камтарлик, фидойилик каби турли-туман инсоний фазилатлар ўзининг бадий ифодасини топган.

Халқ оғзаки ижодида миллий қадриятларнинг акс этиши

Агар «Тўмарис», «Широқ», «Рустам» сингари халқ оғзаки ижоди намуналарида дўстлик, эл-юрт ҳимоясига отланиш ва бу йўлда жонини ҳам тикиш, халқни ғайритабий кучлар, офатлардан ҳимоя қилиш сингари юксак ғоялар мужассамлашган бўлса, «Зарина ва Стриангия», «Сиёвуш» сингари

афсоналарда миллий кадриятларимизнинг бошқа жиҳатлари ҳам тасвирланган.

Туркий халқлар ёзуви

Туркий халқларнинг бизга маълум ёзув тарихи ҳозирги кунда руний ёки урхун-енисей номи билан юритилувчи битиклардан бошланган эди. Бу ёзув фан оламига XVIII асрдан бошлаб маълум бўлган. Марказий Осиёнинг катта қисмида, жумладан, Ўрта Осиёда ҳам мазкур ёзув кенг ёйилган эди. Турк руний ёзувидаги ёдгорликларнинг энг йирик намуналари турк амалдорлари хотирасига қўйилган қабр тошларида мужассамланган. Култигин, Билга хоқон, Тўнжук, Унгин, Куличур, Моюнчур битиктошлари *VI-VII асрларга* тааллуқлидир. Бу хатнинг тошлардан ташқари олтин, кумуш, суяк, ёғоч, сопол буюмларга ёзилган намуналари ҳам мавжуд. Шарқий Туркистондан қоғозга битилган ёдгорлик ҳам топилган.

Қадимги турк даврида алфавитли ёзувнинг бошқа турлари ҳам қўлланилган. Суғд, уйғур, моний, қисман қўлланилган брахма ёзуви шулар жумласидан эканлиги илмий тадқиқотларда исбот этилган.

Суғдлар ва туркий халқларнинг маданий алоқалари натижасида милодий *VI-VIII асрларида уйғур ёзуви* шаклланган. Турк хоқонлиги даврида турк руний ёзуви асосий ёзув бўлса, кейинчалик унинг ўрнини уйғур ёзуви эгаллаган. X асрга келиб Қорахонийлар давлатида ислом расмий дин сифатида қабул қилинган. Шу муносабат билан араб ёзуви бошқа барча ёзувлар ўрнини ола бошлаган.

Ўрта Осиёнинг туркий халқлари XV аср охирига қадар уйғур ва араб ёзувидан баробар фойдаланиб келган.

Назорат саволлари:

- 1. Буддавийлик диний-фалсафий таълимоти тўғрисида нималар биласиз?*
- 2. Будда таълимотида кўра, инсоннинг олий мақсади қандай бўлиши керак?*
- 3. Моҳаяна мактабининг асосий гоялари нималардан иборат?*
- 4. Буддавийликнинг икки жиҳати деганда нималарни тушунасиз?*
- 5. Монийнинг фалсафий-илоҳий таълимотида маънавий кадриятлар қандай ўрин тутуди?*
- 6. Моний таълимотининг фалсафий моҳияти қандай эди?*
- 7. Маздак таълимотининг асосий гояси нималарни кўзда тутар эди?*
- 8. Маздак таълимотида қандай кадриятлар ўрин эгаллаган?*
- 9. Қадимги турклар кимлар?*

10. Қадимги туркий битиклар тўғрисида энг дастлабки маълумотлар қайси асарда берилган?
11. Қадимги туркий битикларда қандай фалсафий гоялар мавжуд?
12. «Тўмарис», «Широқ», «Рустам» афсоналарида миллий қадриятларимизни акс этувчи қандай гоялар мавжуд?
13. Туркий халқлар ёзуви қайси манбалардан бошланган?
14. Тўнюқуқ, Билга хоқон ва Култегин битиктошларида нималар акс этган?

Адабиётлар

1. Содиқов Қ.: Қадимги туркий халқларнинг диний-фалсафий қарашлари. –Т.: ТошДШИ нашриёти, 2004.
2. Содиқов Қ. Аждодларимиз битиги. –Т.: Фан, 1990.
3. Содиқов Қ. Қадимги турк фалсафаси. –Т.: ТошДШИ нашриёти, 2008.
4. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
5. Қаяумов А., Исҳоқов М., Отахўжаев А., Содиқов Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. –Т.: Ёзувчи, 2000.
6. История Востока. Т.1. Восток в древности. –М.: Восточная литература; РАН, 2002.
7. Малов С. Е. Памятники древне тюркской письменности. –М.-Л., 1951.
8. Тузушева Л.Ю. Ярлыки уйгурских князей из рукописного собрания ЛО ИВ АН. –Тюркологический сборник, 1971, –М., 1972.
9. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
10. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
11. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. I. –Тошкент, 1968.
12. Беленицкий А.М. Вопросы идеологии и культов Согда по материалам пяджикентских храмов//Живопись Древнего Пяджикента. –М., 1954.
13. Исмаилов Б. Пантеистическая философская традиция в персидско-таджикской поэзии IX-XV вв. –Душанбе: Дониш, 1986.
14. Степаньянц М.Т. Восточная философия. Вводный курс. –М., 1997.
15. Litvinsky V.A. Outline of Buddhism in Central Asia. –Moscow, 1968.

3-Мавзу: Ҳинд фалсафасининг шаклланиши ва ривожланишининг асосий давлари

Режа:

1. Браһманизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши.
2. Ведаларда орий қабилалар дунёқарашининг акс эттирилиши.
3. Упанишадларда фалсафий муаммоларнинг қўйилиши.
4. Европада Ведаларнинг ўрганилиши.
5. Упанишадлар Ҳиндистоннинг фалсафий-диний асарлар туркуми эканлиги.
6. Борлиқнинг яғоналиги ҳақида Упанишадлардаги янги талқин.
7. Ҳаёт чархи ҳақидаги таълимот.

Таянч иборалар: Қадимги Ҳиндистон, браһманизм, ведалар, веда адабиёти, браһманлар, Упанишадлар, Ригведа, Самаведа, Яджурведа, Адхарваведа, мадҳия, алқов, сутра, Шраутасутра, Грхьясутра, Дхармасутра, Агни, Индра, Митра, Воруна, Сома, Ушас, Ашвинам, Марутам, дуолар, Г. Т. Кольбрук, Т. Бенфей, А. Вебер, Д. Уитни, Г. Ольденберг, Л. Рену, И. Хертель, П. Тиме, Упанишадлар, Ведалар, Қадимги Ҳиндистон, Брихадараньяка, Чхандогья, Таиттирия, Айтарея, Каушитаки, Ригведа, Кена, Катха, Иша, Шветашватара, Мундака, Маханараяна, Прашна, майтри, Мандукья, Атхарваведа, монотеистик зоя, Пуруша, браһма, атман, санхья, йога, миманса, Бхагаватгита, ҳаёт чархи, Браһмасутра, Шанкара, Рамануджи, Рам Моҳан Рай, Ганди, Анкетиль, Дюперрон, Шопенгауэр, Будда, Буддҳа, Сиддхартха, Гуатама, буддавийлик, Шакья-муни, браһманлар, Урувилва ўрмони, тарки дунёчилик, дхарма, шоҳ Ашока, карма, нирвана, сансара, мадҳьямика, йога, чироз, шуъла, оқим, Раджагриха, Вайшала, Паталипутра, Кашимир, Моҳаяна, Хинаяна, Андхра, Кумарагупта I, Наланда, Вайбхашика, Саутрантика, Йогачара, Виджнянавад, Дигнага, Дхармакирти, «Праманавартика», Ҳиндистон, Хитой, Тибет, Мўғулистон, Япония, Гупта, Пала, ҳиндувийлик, Жайнизм, буддавийлик, Моҳавира Жина Вартхаман, шветамбарлар, дуализм (санавият), руҳий (жива), моддий (аджива), карма, ҳаёт чархи, таркидунёчилик, шахс борлиги, азалий ибтидо, мукамал, номукамал, нирвана, мокша, ички туйғу, ахимса.

Браһманизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши

Милоддан аввалги II мингинчи йилнинг охирига келиб, темир қурулларнинг тарқалиши натижасида Ганг воҳасида яшовчи халқлар деҳқончилик билан шуғуллана бошлашган. Улар ўрмонларни кесиб, ботқоқлик ерларни қурита бошлашди. Кўчманчи чорвадорлар учун овчиликка нисбатан ўтроқлашган деҳқончилик устун турар эди. Ганг

воҳасида яшовчиларнинг иқтисодий ҳаётларининг асосини деҳқончилик ташкил этарди.

Милоддан аввалги II мингинчи йилнинг охири ва I мингинчи йилларнинг бошида жамиятда ташкил топаётган мафкуравий ҳаётда буюк ўзгаришлар юз бера бошлади. Кейинчалик ҳинд жамиятида ўз ижтимоий вазифаларига биноан тенг ҳуқуқли кишилар тўрт гуруҳга ёки варналарга бўлина бошланди, яъни *Брахманлар* (давлат раҳбарлари ва донишмандлар), *Кшатрийлар* (ҳарбийлар), *Вайшьялар* (ноз-неъматларни яратувчи кишилар) ва *Шудралар* (жамиятдаги энг оғир ва ифлос ишларни бажарувчилар) (1-илова). Бу табақалар бир-бирларидан ижтимоий мавқелари, ҳақ-ҳуқуқлари ва бажарадиган ишлари билан фарқланадилар.

Ҳиндистонда бу даврда *Брахманизм* етакчи динга айланган эди. Дунёда бирдан бир реаллик (мавжудлик) бу *Брахма*, яъни Брахма худосидир. У бирдан бир реал дунёвий рух, шахссиз, сифатсиз илоҳий субстанция, ҳаёт манбаи, барча борлиқнинг асосидир. Брахманизм динида «*Карма*» ҳақида таълимот яратилди. Бу таълимотга асосан жон бир танадан иккинчи танага ўтиб юриши таъкидланган. Карма қонунига биноан инсон фоний дунёда қилган хатти-ҳаракатлари учун нариги дунёда жавоб беради.

Брахманизмда Брахма худоси – оламни яратувчи бўлиб, унга қурбонлик келтиришни буюрган. Брахманлар ўзларини одамлар орасида энг яхшилари деб, *инсон қиёфасидаги худолар*, деб билиб, жамият фуқаролари эса, уларга бўйсунилари шарт деб ҳисоблаганлар. Брахманизм дини кейинчалик Ҳиндистон бўйлаб ёйилди. Илк ўрта асрларга келиб, Ҳиндистонда янги дин – *ҳиндуизм* шаклланиб, у бутун Ҳиндистон бўйлаб ёйилди⁶.

Ведаларда орий қабилалар дунёқарашининг акс эттирилиши

Қадимги ҳинд жамиятининг ҳаёт тарзи ҳақида таълимот берувчи биринчи манба Ведалардир. *Веда* сўзининг санскрит тилидаги луғавий маъноси «*билим*» деганидир⁷. Ведалар китоби диний мазмунда бўлса ҳам, иқтисодий юксалиш ва жамиятнинг таркиби, дунё тўғрисидаги билимларни ҳам ўз ичига олади. Ведаларда орийларнинг ибтидоий дунёқараши акс этган.

Веда адабиётининг иккинчи қатлами брахманлар бўлиб, унда дунёнинг пайдо бўлиши ва ҳамма нарсанинг асосида биринчи ибтидо сифатида сув туриши ҳақидаги ривоятлар учрайди. Брахманларда мукамал диний-фалсафий тизим бўлмаса ҳам, кейинчалик Упанишадларда асосий мавзу бўлган баъзи тушунчалар биринчи марта ифодаланган.

---

⁶ Аҳмедова М., Йўлдошев С., Шоматов О. Ҳинд фалсафаси.// Шарқ фалсафаси. –Т.:ТошДШИ нашриёти. 2006. –Б.104.

⁷ Ўша асар. –Б.105.

Ведалар милoddан аввалги II-минг йиллик охири ва I-минг йилликнинг биринчи ярмида пайдо бўлган қадимги ҳинду (веда) тилида ёзилган. Ведаларнинг энг қадимги қисми тўртта йирик ҳажмдаги мадҳия, дуолар ва алқовлардан иборат бўлиб *Ригведа*, *Самаведа*, *Яджурведа*, *Атхарваведа* деб аталган (2-илова). Ригведа 1028 мадҳияни ўз ичига олган бўлиб, матнлар саккиз қисмга, яъни аштакага бўлинган. Ригведада асосий ўринни юксак бадий ифодалардаги қофияларда баён қилинган Агни, Индра, Митра, Варуна, Сома, Ушас, Ашвинам, Марутам ва бошқа худоларга мурожаат, табиатнинг турли томонларини ўзида мужассамлаштирувчи кучларни мақташ ташкил этган.

Упанишадларда фалсафий муаммоларнинг қўйилиши

Ведалар билан алоқаси борлигига қарамадан Упанишадларгина моҳиятан фалсафий ва диний фикрлар ривожига янги йўналиш бериб, кейинги вужудга келадиган тизимларга асос бўлган. Агар Упанишадларда асосий эътибор фалсафий муаммоларга қаратилган бўлса, Ведалар билан боғлиқ сутралар (Штраутасутра, Прхьясутра, Дхармасутра) аввало диний маросимларга ва қисман ҳуқуқ муаммоларига (Дхармасутра) бағишланган.

Қадимги Ҳиндистон фалсафаси, дини ва маданияти тарихини ўрганиш бўйича биринчи даражали аҳамият касб этган Ведаларни ўрганишга қизиқиш кучли бўлиб, бу соҳада Ҳиндистонни ўзида 25 асрлик анъана мавжуд. Ригведанинг машҳур шарҳчилари Панини, Шанкара, Саянилардир.

Европада Ведаларнинг ўрганилиши

Маълумки, Шарқ азалдан ўзининг жозибаси билан дунё халқларини қизиқтириб келган. Хусусан, ҳинд маданияти ва фалсафаси ҳам доимо тадқиқотчилар эътиборидан четда қолмаган. Шундай тадқиқотларнинг аксарияти Ғарбий Европа мамлакатлари олимлари томонидан амалга оширилган. Европада Ведаларга қизиқиш XIX аср бошида пайдо бўлган (Англияда Г.Т.Колбрук, кейинчалик Р.Рот, Т.Бенфей, Т.Ауфрехт), А.Вебер (Германия), М.Мюллер (Англия), Д.Уитни (Америка). XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида яшаган йирик олимлар Г.Грасман, Г.Ольденберг, А.Хиллебранд, Р.Пишель, К.Гельднер, А.Людвиг (Германия), А.Бергенъ (Франция), М.Баумфилд (Америка), А.Кит, А.Макдонелл (Англия), охириги ўн йилликларда эса, Л.Рену (Франция), И.Хертель, Г.Эртель, Г.Людерс, П.Тиме (Германия) ва бошқалар Ведаларни ўрганишга муҳим ҳисса қўшганлар.

Упанишадлар Ҳиндистоннинг фалсафий-диний асарлар туркуми эканлиги

Упанишадлар (ҳақиқатни билиш мақсадида ўқитувчи олдида ўтириш) Ведаларнинг тўрттасидан бирига анъанавий тарзда қўшиладиган Қадимги Ҳиндистоннинг фалсафий-диний асарлар туркуми бўлиб, Веда адабиётининг якуний қисми – Веданта («ведалар хотимаси») ни ташкил этади. Одатда Упанишадларга 108 асар тааллуқли (ҳаммаси бўлиб уларнинг 200 таси маълум) эканлиги аниқланган. Упанишадларнинг энг қадимгиси милoddан аввалги VI-III асрларда вужудга келган. Упанишадлар кейинги даврларда ҳам, ҳатто XIV- XV асрларгача пайдо бўлишда давом этганлар.

Упанишадларнинг энг қадимги қатламлари Брихадараньяка, Чхандогья, Таиттирия, Айтарея, Каушитака (кейинги иккитаси Ригведага бориб тақалади) ва Кена бўлиб, ушбу асарлар Упанишадларнинг энг қизиқ ва обрўли қисмини ташкил этадилар. Улардан бири кейинроқ ёзилган Катха, Иша, Шветашватара, Мундака, Маханараяна қофиядош шаклдадирлар. Прашна, Майтри ва Мандукья кейинчалик яратилган гуруҳни ташкил этадилар. Атхарваведага кўпроқ тааллуқли, деб топилган Упанишадларнинг қисми замон жиҳатдан охиригиси бўлиб, энг кенгроғи ҳам ҳисобланади.

Борлиқнинг ягоналиги ҳақида Упанишадлардаги янгича талқин

Ведалар даврига тааллуқли бўлган кўплаб муҳим мавзу ва ғоялар (қоинотга тегишли бир қатор тасаввурлар, бутун борлиқнинг ягоналиги ҳақидаги ғоялар) Упанишадларда янгича талқин этилган. Илк даврда ёзилган Упанишадлар Ведалар динини қабул қилиб, унинг монотеистик ғояларини алоҳида таъкидлаб ўтган.

Упанишадлар Ҳиндистон тарихида биринчи марта қўйилган фалсафий муаммоларнинг манбаси эканлиги: «биз қаердан келиб чиққанмиз, биз қаерда яшаймиз ва қайси томонга қараб ҳаракат қиляпмиз..., кимнинг ҳукмига биноан биз гоҳида азоб-уқубатда, баъзида эса, роҳат-фароғатда мавжудмиз? Бунга замон сабабми ёки табиатми, ёки заруриятми, тасодифми, ёки унсурларми, ёки бўлмаса Олий Рухни ўзида мужассамлаштирган *Пуруша*, деб аталган одамми?» (Шветашватара-Упанишадлар). Бу каби саволлардан энг муҳими дунёвий руҳнинг табиати ҳақида бўлиб, унга мувофиқ Упанишадлар фалсафасининг иккита асосий тушунчаси – *брахман* ва *атман* келиб чиққан. *Брахман* – муайян бирор нарсага эга бўлмаган мутлақ ибтидо бўлиб, бутун Қоинотни тўлдиради ва ундаги бор нарсани вужудга келтирувчи олий объектив борлиқдир. *Атман* ҳамма нарса ичига кира олувчи

субъектив воқелик сифатида ўзини намоён этади: у – «катта ҳам эмас, кичик ҳам эмас, танасиз ва қонсиз, соясиз ва қоронғиликсиз, шамолсиз ва эфирсиз..., иссиз ва таъмсиз, кўзсиз ва қулоқсиз, овозсиз ва ақлсиз ... унинг «олдида ҳам, кетида ҳам ёки ичида ҳам ҳеч нарса йўқ... (Брихадараньяка – Упанишадлар).

Ҳаёт чархи ҳақидаги таълимот

Упанишадларнинг энг муҳим қисми ҳаёт чархи тўғрисидаги таълимот (*сансара*) ва у билан мустаҳкам боғланган қилмишига яраша мукофотлаш қонуни бўлган *кармадир*. Ҳаёт чархи тўғрисидаги таълимотга кўра, инсон ҳаёти узлуксиз қайта туғилиш занжирининг муайян шакли сифатида тушунилади. Ҳаёт чархи абадий бўлиб, дунёдаги барча нарсалар унга бўйсунди. Упанишадлар Ҳиндистондаги кейинги тафаккур тараққиётига катта таъсир кўрсатган. Упанишадларнинг Бхагаватгитага таъсир ўтказгани ҳаммага маълум. Упанишадлар фалсафасининг кўп жиҳатлари санкхья ва йога, қисман Миманса йўналишлари билан умумийлиги борлиги қайд этилган. Упанишадларнинг ғоялари Брахма-сутрада, кейинчалик Шанкара Рамануджи ва Ведантанинг бошқа машҳур файласуфлари томонидан тўпланиб шарҳланган. Упанишадларнинг таъсири Рам Моҳан Рай, Ганди ва бошқаларнинг дунёқарашларида намоён бўлган.

Европада Упанишадлар билан XIX асрнинг бошларида Анкетиль Дюперрон таржималари орқали форсча қайта ишланганлиги туфайли танишганлар. Упанишадларнинг ғоялари Европа фалсафасига, айниқса Шопенгауэр ва XX аср бошидаги рус файласуфлари қарашларига сезиларли таъсир ўтказганлиги ҳам маълум.

Будда таълимотининг шаклланиши ва унда инсонларнинг тенглигини эълон қилиниши

Будда (тўғрироғи Буддха, санскрит тилида – ойдинлашган, нурланган маъносида) Гуатама уруғидан чиққан Сиддхартха исмли шахс бўлиб, буддавийлик анъанасига кўра, буддавийлик фалсафаси ва динининг асосчисидир. Сиддхартха Шакьямуни подшо Шуддходан хонадонида туғилган бўлиб, ёшлигида брахман ўқитувчиларининг насиҳатларини тинглаган. 29 ёшида саройни тарк этиб, Урувиява ўрмонида тарки дунёчилик ҳолатида мушоҳада орқали дунёнинг абадий равишда шаклланиб туришини тушуниб етган. Археологик қазилмаларнинг гувоҳлик беришича, милоддан аввалги учинчи асрда кишилар уни ердаги буддавийлик динининг асосчиси ҳисоблашган ва ушбу дин ижтимоий ҳолатдан юз ўгиришни, зўрликка қарши чиқмасликни ва тақдирга тан беришни тарғиб этган. Ҳозирги замон фани Будда ҳаётини милоддан аввалги 563-483 йилларга тааллуқли эканини таъкидлайди.

Буддавийлик қадимги ҳинд жамиятида мавжуд бўлган табақаларга (каста) бўлиниш ва қоҳинларга қарши чиққан. Барча инсонларнинг тенглигининг эълон қилиниши буддавийликнинг кенг ёйилишига сабаб бўлган. Йирик давлатлар ташкил топиши шароитида брахманлик динининг қоҳинларига қарши қаратилган бўлганлигидан, буддавийлик катта давлатлар ҳукмдорларига фойдалироқ эди. Милоддан аввалги III асрда шоҳ Ашока буддавийликни қабул қилиб, уни Ҳиндистондан четга чиқиб ёйилишига ҳисса қўшган эди. Будда дини ўз навбатида урф-одатлар, сиғиниш маросимлари ва ақидалар тизимини ишлаб чиққан. Қадимги Ҳиндистонда мавжуд бўлган рухларнинг кўчиб юриши ҳақидаги тасаввурлардан келиб чиқиб, буддавийлик тирик мавжудотларнинг қайта туғилиш ақидасини олға сурган. Унинг таъкидлашича, тирик мавжудотнинг ўлими унинг заррачалардан ташкил топган танасининг сочилиб кетиши бўлиб, шундан кейин унинг янги унсурлари бўлган – дхармаларнинг янгидан ташкил топиши юз беради.

Дхармаларнинг янги комбинацияси илгариги кўчиб юриш доирасида вужудга келган барча хайрли ишлар ва гуноҳлар мажмуасига боғлиқ бўлган карма орқали тайин этилади. Буддавийликнинг эзгу орзуси – рухнинг кўчиб юриш жараёнини тўла барҳам топиши ва шу йўл билан гўё ҳаёт моҳиятини ташкил этувчи азоб-уқубатдан қутулиш ҳолати – *нирванага* эришиш эди.

Буддавийликнинг фалсафий мазмуни

Буддавийликнинг фалсафий мазмуни икки жиҳатни ўз ичига олади: нарсалар табиати ҳақидаги таълимот ва билиш йўллари тўғрисидаги таълимот. Буддавийликнинг нарсалар табиати ҳақидаги таълимоти асосида дхармалар – «ўзининг белгиларига эга бўлган заррачалар» ёки «бўлакчалар», «унсурлар» тўғрисидаги тушунчалар ётади. Бу таълимотга кўра, дхарма-заррачалар дунёвий ашёларнинг хужайралари каби бутун моддий ва рухий оламнинг жараёнларида улар таркибида ҳаракатда бўлиб, ҳар лаҳза шуълаланиб ва ўчиб туради. Унинг ҳар бир ўчиши янгидан шуълаланиш ва бошқатдан ўчишни англатади. Буддавийлик фалсафасида дунёни азалдан доимо ўзгаришда, қайтадан туғилишда кўриш ва оқиб турган дарё билан таққослаш ғояси ётади.

Буддавийликда дхарма – унсурлари учун бир неча таснифлаш ишлаб чиқилган. Илк буддавийлик намоён бўлган борлик – сансара ва намоён бўлмаган борлик – нирванага бўлинишни қайд этган эди. «Намоён бўлган борлик» чарҳида бўлиш азоб-уқубатлар тортиш билан ҳамроҳ бўлиб, ундан қутулиш – «ахлоқий амалнинг саккиз аъзоли йўли»ни тушунишга олиб боради. Буддавийлик моддий ва рухий дунёлар ягоналигини таъкидлайди. Буни таъкидлаш мадхьяликлар фалсафий мактаби намояндалари томонидан тизимга солиб ишлаб чиқилган.

Буддавийликнинг билиш назарияси

Буддавийликнинг иккинчи жиҳати, яъни билишнинг йўллари ҳақидаги таълимот йогача усулда мушоҳада қилишнинг субъектив-ғоявий усули билан боғлиқдир. Буддавийлик руҳнинг мавжудлигини, яъни инсон ичидаги алоҳида руҳий моҳиятни инкор этади. Буддавийлик ақидасидагилар инсон шахсининг моддий ва руҳий хусусиятини ташкил этувчи беш гуруҳ унсурлардан ташқарида алоҳида мавжуд бўлган атманни инкор этадилар. Бу беш унсурлар куйидагилар: 1) онг, 2) тасаввурлар, 3) ҳис-туйғу, 4) карма кучлари, 5) инсон ташқи сезгилари (2-илова). Ушбу тизимда қандайдир ўзгармайдиган, абадий ибтидога ўрин йўқ. Сабаб оқибатдан олдин келади. Инсон шахси, дунёдаги барча нарсалар каби ўн икки аъзоли «сабабий туғилиш» ифодасида мужассамлашган сабаб ва оқибат қонунига бўйсунди. Мавжуд инсоний ҳаёт – фақат илгариги мавжудликнинг хулосасидир, холос. Онг ердаги ҳаётнинг «шахсий оқими» орқали оқиб, ўртадаги ҳолатлар орқали ва ундан кейин келадиган янги қайта туғилиш босқичларини босиб ўтиб, ҳар лаҳзада ўз мазмунини ўзгартириб туради. Ушбу абадий ташкил топиш кўпинча қадимги ҳинд фалсафий адабиётидаги чироғ шуъласига ўхшатиладики, ундаги ёниш ва ўчиш жараёни тўхтовсиз давом этиб, доимийлик тасаввурини туғдиради.

Намоён бўлмаган борлик, яъни нирванага мансублик эса, чироғда шуъланинг ўчишига қийёсланадики, ундаги ёғ таъмини тамом бўлгани сабабли, у ўчади. Аммо ўчган шуъла, йўқолган ўт эмас, балки бошқа ҳолатга ўтган шуъладир. Буддавийликда бўлиниб турувчи оқим ҳақидаги диалектик ғояга асос солинган.

Буддавийликнинг йўналишлари

Буддавийлик илк даврлардаёқ бир неча йўналишларга бўлиниб кетган эди. Ақидавий қарама-қаршилиқларни олдини олиш мақсадида умумий мажлис чақириш зарур бўлган. Буддавийлик анъанаси тўрт марта умумий мажлис чақирилганлигидан гувоҳлик беради: Раджачрихадаги мажлис (мил.ав. 477 йил), Вайшала мажлис (мил.ав. 367 йил), Паталапутра мажлиси (мил.ав. III аср) ва Кашмирдаги мажлис (мил.ав. II асрда).

Мамлакат шарқида «Катта жамоа» тарафдорлари йиғилдиларки, улар мактабини Моҳаяна («Катта арава» ёки нажотнинг «кенг йўли») деб атадилар. Қолган мактаблар Хинойана («Кичик арава») номини олган. Ашока (мил.ав. III аср) ва Кушонлар (II-III асрлар) даврида буддавийлик Ҳиндистон ҳудудларидан ташқарига чиққан. II ва III асрларда буддавийлик Андхра империясида ҳукмрон мавқега эга бўлган. IV-V асрлар давомида буддавийлик фалсафаси ҳинд маданиятининг барча соҳаларига кириб борган.

V асрнинг биринчи ярмида шоҳ Кумарагупта I Наландада буддавийлик университетини таъсис этган. Бу университет кейинчалик халқаро аҳамиятга эга бўлган.

I-V асрлар давомида тўртта асосий фалсафа йўналиши узил-кесил ташкил топган эди: Вайбхашика, Саутрантика, Мадхьямика, Йогачара. Кейинги вақтда ташкил топган виджнянавада-йогачарлар орасида Дигнава ва унинг издоши Дхармакирти томонидан ишлаб чиқилган буддавийлик мантиғи ва билиш назариясининг келиб чиқиши муҳим воқеа бўлди. Дхармакиртининг «Праманавартика» асари Ҳиндистон, Хитой, Тибет, Мўғулистон ва Япония фалсафий адабиётини бошлаб берган эди. Гупта даврининг охири ва айниқса Пала сулоласи даврида (VIII-IX асрлар) буддавийликнинг таъсири заифлашган эди. Наланда университетининг инқирозга юз тутиши бунинг натижаси эди. Буддавийлик ва брахманликнинг яқинлашиши янги дин бўлган ҳиндувийликнинг пайдо бўлишига олиб келди. Ҳиндистонда ўз ҳукмронлик мавқеини йўқотган буддавийлик Цейлон, Бирма, Хитой, Япония ва бошқа мамлакатларга кенг ёйилди.

Жайнизмда инсоннинг жамиятдаги ўрни

Милоддан аввалги I-минг йиллик ўрталарида Ҳиндистонда Ведалар мафқурасидан мустақил равишда бир неча таълимотлар пайдо бўлди. Уларда инсоннинг жамиятдаги ўрни масаласида янгича ёндошувлар баён қилинди. Пайдо бўлган бу янги мактаблар ичида жайнизм ва буддавийликкина умумҳинд аҳамиятига эга эди.

Жайнизм мил.ав.VI-V асрларда Ҳиндистонда тўла шаклланган эди. Асосчиси кейинчалик Моҳавира (буюк қаҳрамон) «жина» (ғолиб) деган лақаб олган сайёҳ ташвиқотчи Вартхаман исмли киши эди. Ҳиндистоннинг шимоли-шарқида пайдо бўлган бу диний-фалсафий таълимот кейинчалик бутун Ҳиндистонга тарқалган бўлса ҳам, аммо ҳеч қачон унинг чегарасидан ташқарига чиқмаган.

Жайнизм адабиётининг асосий қоидалари унинг бир йўналиши бўлган шветамбарлар (оқ кийим кийганлар) томонидан мил.ав.IV асрда ишлаб чиқилган. Аммо бу таълимот тўлалигича милодий X-XI асрларидагина шаклланган.

Жайнизм таълимотида санавият (дуализм)

Жайнистлар таълимоти дуализм (санавият)ни тарғиб қилган. Унга кўра, инсон шахсининг моҳияти икки хусусиятга – *моддий* (аджива) ва *руҳий* (жива)га эгадир. Улар ўртасидаги боғловчи карма – нозик моддадан иборат бўлган жисм бўлиб, руҳни қўпол модда билан қўшилишига имкон берган (1-илова). Тирик

бўлмаган модданинг карма иплари орқали руҳ билан қўшилиши алоҳида шахснинг (индивид) келиб чиқишига сабаб бўлган. Карма эса, қайта туғилишнинг узлуксиз занжирида руҳни доимо кузатиб боради. Руҳнинг ҳаёт чархининг кармаси таъсирдан қутилишнинг иложи фақат таркидунёчилик ва ҳайрли фаолият орқалигина амалга ошиши мумкин. Жайнизм буддавийликка ўхшаб ўз таълимоти асосига шахс борлиғи муамоларини қўйган эди. Бу таълимотга биноан яратилмаган ва бузилмайдиган икки азалий ибтидо (жавҳар)дан бу дунё яратилган. Улар жива (тирик, жонли, руҳий) ва аджива (жонсиз, модда)дан иборат. Аджива билан боғланганлик даражасига қараб, моҳиятлар ўртасидаги ўзаро жараён таъсирини белгиловчи жива (руҳ) борлиқнинг икки шаклида намоён бўладики, бири мукаммал, иккинчиси эса, номукаммал бўлади.

Номукаммал ҳолатдаги жива (руҳ) модда билан қўшилганлиги туфайли ўзининг имконий сифатини йўқотиб, азоб-уқубатларга дучор бўлиши мумкин. Мукаммал борлиқ ҳолатида эса, моддийликдан қутилиб, ўз борлиғини бошқаришга қодир бўлиб ҳузур-ҳаловатли ҳолат бўлган нирвана ёки мокшага ўтиши мумкин. Живанинг икки борлиқ кўринишига мувофиқ равишда жайнизм икки турдаги билимни, яъни номукаммал ва мукаммалликни тан олади. Номукаммал билим, бевосита ва билвосита ҳосил қилинган билимдир. Мукаммал билим эса, фақат моддийдик ришталаридан узилган, ички туйғу (интуитив) орқалигина ҳосил қилиниши мумкин.

Жайнизмнинг ахлоқий тамойиллари

1. Жонли нарсаларга озор етказмаслик (Ахимса).

Унинг асосида барча нарсалар жонли, деган таълимот ётади, чунки нафақат ҳайвонлар, балки ўсимликлар ҳам жонга эга, «ҳаётга зарар» бўлган «жонга ҳам зарар»лидир. Чунки у олий қудратдир. Бундан жайнистлар шундай хулоса чиқарадилар. Ҳаётнинг ҳар қандай шакли, яъни жонли нарсаларнинг ҳар қандай шакллари билан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш керак.

2. Ёлғондан ўзини тийиш (Сатъя).

Доимо ҳақ гапни гапириш, гапирганда ҳам яхши, ёқимли ва тўлиқ, ҳаётга ҳурмат юзасидан қараб гапириш ва гапиришнинг мақсади ҳақиқат бўлиши керак. Очкўзлик, кўрқув, ғазаб ва шунингдек кўполлик, ҳақорат, сурбетлик, аҳдга қарши бўлган нарсалардан қочиш лозим. Сатъя аҳимсадан мадад олади, чунки ёлғон ҳаётга зулм ўтказадиган сабабларнинг бир кўринишидир.

3. Ўғрилиқдан ўзини тия билишлик (Астея).

Астеянинг асосини жайнистлар аҳимсага тақайдилар. Фаровонлик ҳаётнинг ташқи пардаси ҳисобланади, уни бузишлик, ҳаётга зарар етказди.

Кўриб турибмизки, биринчи учта аҳд бошқа кишиларнинг ҳаётга бўлган муносабатларига тааллуқлидир. Кишиларнинг бир-бирларига бўлган қарашларини ҳамда инсоннинг табиатга муносабатини белгилайди. Кейинги икки аҳд эркинликни қидиришга қаратилган.

4. Нафсни тийиш (Брахмачарья).

Бу аҳднинг амалга ошириши учун турмуш қуришдан, ҳар қандай ҳирсий лаззатланишдан, шунингдек, маънавий ожизликдан, масалан, ўлимдан кейин жаннатга тушиш умидидан, умуман фикрда ижобий ҳис-ҳаяжон туғдирадиган нарсалардан воз кечишлик.

5. Барча кўнгил истакларидан ўзини тия билиш (Апариграха)

Бу кишида лаззат уйғотадиган объектлардан ўзини тийишга даъват этади.

Жайнизмда маънавий идеал бу *донишманд авлиё* ҳисобланади. Бу идеалликни ҳар бир киши амалга ошириши мумкин. Инсон қайси варна(тоифа)га тааллуқли бўлишидан қатъи назар, унинг иродаси бутунлай индивиднинг ҳукмида бўлади, чунки бу шахснинг маънавий куч-қудрати орқали амалга ошади.

Шунинг учун материядан халос бўлган *жива қахрамон* (вира) ҳисобланади. Унинг қалби чексиз билимга, ишончга, куч-қудратга ва ҳузур-халоватга эга бўлади.

Қадимги Ҳиндистон фалсафасидаги моддиюнчилик тамойиллари

Қадимги Ҳиндистон фалсафасининг тараққиёти жараёнида моддиюнчилик тамойилларига асос бўлган фалсафий мактаблар ҳам вужудга келган эди. Ана шундай таълимотлардан бири локаята («бу дунёга йўналиш») бўлиб, унинг асосида чарваклар таълимоти ётади. Анъанага кўра, чарваклар таълимотининг асосчиси қадимги ҳинд донишманди Брихаспати ҳисобланади. «Рамаёна» ва илк буддавийлик рисолаларида «локаята» илоҳий баҳс юритиш санъати маъносида қўлланилган. V асрдан бошлаб, буддавийлик ва жайнизмга тааллуқли асарларда уларнинг муаллифлари «локаята» истилоҳини худонинг мавжудлиги, руҳни (атман) борлиги ва руҳни кўчиб юриши ақидасини инкор этувчи моддиюнча таълимотни ифодалаш учун ишлатганлар.

Локаятлар ёки чарваклар эътиқодига кўра, инсон тўрт моддий унсурдан – тупроқ, сув, олов, ҳаводан ташкил топган (1-илова). Уларнинг бир-бирлари билан қўшилиши натижасида инсон танаси, ҳис-туйғу аъзолари ва улар асосида руҳий ибтидо ташкил топганлиги қайд этилади. Инсонда унинг ўлимидан кейин

хеч нарса қолмайдиган бўлганлигидан, лоқаятлар воқе ҳаётдан фойдаланиб қолиш зарурияти ҳақида фикр юритганлар. Улар моддий ҳаёт қандай неъматлар келтирса, ҳаммасини қабул қилишни, ҳаётдаги ёқимли ва мақбул нарсалар залолат ва азоб-уқубатларни мувозанатга келтира олишини ёдда тутишни маслаҳат берганлар.

Чарваклар мантиқий усуллар ёрдамида анъанавий ақидаларни шубҳа остига олганлар. Улар табақаларга мутлақ бўлинганлик (каста) тизимини, қоҳинларнинг диний расм-русумларини ва муқаддас китобларнинг мўтабарлиги ҳақидаги ақидаларни танқид остига олганлар. Улар дунёвий фанлар билан шуғулланишни, ҳар бир ашёнинг нимадан иборат эканлигини аниқлашни тавсия этганлар. Шунинг учун ҳам, табиатшунослик фанларини ривожлантиришда чарвакларнинг хизмати катта бўлган.

Ҳиндувийлик фалсафий асосининг олти тизими

Эрамининг бошида Ҳиндистоннинг маънавий ҳаётида ҳиндувийлик таълимоти ҳал қилувчи мавқега эга бўлган. Ҳиндувийликнинг энг машҳур асари «Бхагаватгита» («Илоҳий қўшиқ») бўлиб, ахлоқий масалаларга бағишланган. Ҳиндувийликнинг фалсафий асоси олти тизимда ўз ифодасини топган (2-илова). Йога – руҳий тушунчаларни текширишга ва амалда руҳий таълимотга катта эътибор берган.

Йога амалиётида саккиз босқич мавжуд: яма (чек қўйиш), нияма (ахлоқий маданият), асана (ҳолат), пранаяма (нафасни назорат қилиш), пратьяҳара (ҳис-туйғуни узоқлаштириш), дхарана (диққат-эътибор), дхьяна (мушоҳада қилиш) ва самадхи (чуқур мулоҳазага берилиш).

Чек қўйиш бирор-бир кишининг ҳаётига зиён етказишдан, ёлғон гапиришдан, ўғрилиқдан, зино ва ҳасисликдан ўзини тийишда ифодаланади. Ахлоқий маданият поклик, қониқишлик, тарки дунёчилик, Ведаларни ўрганиш ва худо ҳақида ўйлаш каби яхши одатлар руҳидаги тарбияларни ўз ичига олади. Асана – барқарор ва қулай ҳолатни ишлаб чиқишдир. Нафасни назорат қилиш ҳаво ютиш ва чиқариш жараёнини бошқаришдан иборатдир. Ҳис-туйғуни назорат қилиш ҳиссиётни унинг объектдан узоқлаштиришда ифодаланади. Диққат-эътибор тушунчаси асосий эътиборни тирик объектларнинг ички ёки жонсиз нарсалардан ташқаридаги объектларга қаратиш билан белгиланади, масалан, диққатни бурун учига ёки ойга қаратиш каби; мушоҳада эса, объект ҳақида узлуксиз ва собитқадамлик билан фикрлашдир. Чуқур мулоҳазага берилиш шундай ҳолатки, унда мушоҳада қилаётган онг мушоҳада юритилаётган объектда йўқолиб, ўз-ўзини идрок қила олмай қолади.

Вайшешика фалсафасининг биринчи тизимга солинган асари Вайшешика-сутрадир. Унинг муаллифи донишманд Канададир. Китобнинг

барча сутралари (боғловчи ип) милодий I-асрда ёзилган. Вайшешикага шарх сифатида ёзилган иккинчи асар Прашастапаланинг «Падартха-дхарма-санграха» номли китобидир.

Ҳинд фалсафасининг барча тизимларидан кўра, қадимги ҳиндистонликларнинг табиий-илмий тасаввурларига энг кўп жиҳатдан алоқаси яқини Вайшешикадир. Вайшешика-сутра китоб муаллифи, деб ҳисобланадиган Канаданинг ҳикматли сўзларидан иборатдир. Баъзи олимларнинг фикрича, Вайшешика-сутрани бир киши эмас, балки бир авлод мутафаккирлари ёзган бўлиб, китоб ҳолига эрамизнинг I асрида келтирилган. Асар 10 китобдан иборат. Биринчи китобда Коинотни қамраб олувчи 5 тушунча – жавҳар, сифат, ҳаракат, умумийлик ва хусусийлик қараб чиқилган. Иккинчи ва учинчи китобларда жавҳарлар таърифи берилган (тупроқ, сув, нур, ҳаво, замон, макон, рух, ақл). Тўртинчи китобда Коинотнинг атомлардан таркиб топганлиги тасвирланган. Бешинчи китобда механик жараён сифатида тушунилган ҳаракат таҳлил қилинган (тепага отиш, пастга тушиш, қисқариш, кенгайиш ва бир жойдан иккинчи жойга ўтиш) ва атомларга биринчи туртки берган, кўринмас куч – адришта тасвирланган. Олтинчи китобда ахлоқ муаммолари таҳлил қилиниб, умумий ахлоқий қонун – «дхарма» ўрганилган. Еттинчи китоб шахсий «мен» ва ўзига хослик, деб аталган тушунчага бағишланган. Кейинги тўрт китобда – билиш назарияси масалалари (қабул қилиш, хулоса, сабабият ва бошқалар) баён этилган.

Вайшешика таълимотига кўра, дунёда доимий ўзгариш, даврий ва доимий жараёнда пайдо бўлиш ва таназзул юз бериб туради. Аммо бу жараёнда муқим унсур бўлган атом мавжуд. Атомларнинг вақтинча қўшилишидан, бизнинг ҳис-туйғуларимизга етиб келадиган жонли ва жонсиз ашёлар пайдо бўлади. Қайта туғилиш бундай шароитда доимий равишда қўшилиб ва ажралиб турадиган атомлар фаолиятининг маҳсулидир.

*Ньяя*да асосий эътибор мантиқ ва билиш назариясига қаратилганки, унинг муаммоларини ишлаб чиқиш жуда кўп жиҳатлардан ҳинд мантиғининг чўққиси ҳисобланади. Рус ҳиндшуноси Ф.И.Щербатский (1866-1942) фикрича, Ньяя мантиғи Ҳиндистоннинг қадимги даврларидаги амалиётида кенг қўлланилган жамоа иштирокидаги очиқ баҳсларда қўлланилган усулларни умумлаштириш жараёнида пайдо бўлган.

Ньяя билиш назариясининг асосий келиб чиқиш қондаси шундаки, билим объектив воқелиқдангина келиб чиқиши мумкин. Объектив воқелик билувчига боғлиқ эмас. Ньяя билимнинг тўрт манбаи ёки ишончли билимнинг (прамана) воситасини фарқ қилади: 1) ҳис-туйғу, қабул қилиш (пратьякша) ёки объект ҳақида бевосита билиш; 2) мантиқий хулоса (анумана) – объектни ундаги ўзгармас белгиларини (вьяпти) қисмларга бўлиш орқали билиш; 3) солиштириш ёки

қиёслаш (упамана) – янги объектни уни бошланғич тасвири ва билиб олинган объект билан ўхшашлиги асосида таниш, ва ниҳоят, 4) обрўли шахсинг гапи гувоҳлиги (шабда) орқали, яъни ишончли шахсинг хабарига асосланган билим (3-илова).

Ньяяда асосий ўринни мантикий хулоса таҳлили ташкил қилади. Ньяя хулосани уч турга бўлади: 1) сабабдан оқибатга (пурвават), масалан, осмонда тўпланаётган булутлар орқали ёмғир ёғишини билиш; 2) оқибатдан сабабга (шешават), масалан, дарёда кўтарилган сувнинг сатҳидан ёмғир ёғиб ўтганлигини билиш; 3) бевосита қабул қилинмайдиган ва биринчиси билан ошкора сабаб-оқибат муносабати билан боғланмаган бир ҳодисанинг иккинчиси билан ўзгармас равишда ҳамроҳлик алоқаси (саманьятодришта), масалан, самовий сайёраларнинг уларнинг жойи ўзгариши бўйича ҳаракати.

Ньяя фалсафасида ҳис-туйғу уйғотадиган ишончли билим воситасида хулосалар қилинади. Бунда қиёс орқали ҳам натижага эришилади.

Миманса (санскритча – ичига кириш, таҳлил қилиш, фикр қилиш, баҳс юритиш)га хос нарса унинг ведантанинг объектив идеализми, йогачар ва мадьямикларнинг ҳамма нарсани инкор этувчилик тамойилларига қарши қаратилган муқобил йўналишда бўлганлигидир. Бу нарса уни Ньяя ва Вайшешика мактаблари билан яқинлаштиради. Миманса ташқи дунёнинг воқеялигини ҳимоя қилиб, уни худо ёки руҳ томонидан яратилганлиги ва бошқарилишини инкор этади. Миманса дунёни бизнинг тасаввурларимизнинг мажмуаси ёки оқими, деб ҳисобловчи буддавийликнинг баъзи мактаблари таълимотига қарши чиққан. Миманса таълимотига кўра, умуман дунё абадий ва ўзгармас бўлиб, ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам йўқ. Аммо ундаги айрим ашёлар ўзгаришларга дучор бўладилар, пайдо бўладилар ва завоп топадилар. Бироқ, барча ўзгаришларга қарамай уларнинг мутлақ йўқ бўлиши ва янгидан пайдо бўлиши кузатилмайди. Дунёнинг барча хилма-хиллигини Миманса бир неча тушунчаларда ифодалайдики, улардан энг муҳими бўлган жавҳар – барча сифатларнинг асоси сифатида унинг барча кўринишларида иштирок этади. Миманса жавҳарни тўққиз турга бўлади: беш ашёвий унсурлар (тупроқ, сув, ҳаво, олов, эфир), руҳ (атман), ақл, замон ва макон. Ақлни истисно этганда, ушбу жавҳар бевосита ҳис-туйғу орқали қабул қилинади. Миманса таълимотига мувофиқ, ашёвий унсурлар атомли таркибга эгадирлар; эфир – нозик, доимий ва барча нарсаларга кира оладиган жавҳардир. Дунёнинг барча ашёвий объектлари атомлардан ташкил топгандир.

Миманса таълимотига кўра, билиш назарияси ёрдамида нафақат ашёларни тўғри тушунишга эришиш, балки асосий метафизик тушунчаларни

хам идрок этиш мумкин. Бунга, жумладан, ҳис-туйғу, мантикий хулосалар ёки солиштириш ва бошқалар орқали эришиш мумкин.

Веданта (санскритча – хотима, Ведаларнинг тугаши) ёки уттарамиманса (санскритча – олий тадқиқот) – ҳинд фалсафасининг объектив-идеалистик тизимидир. Ҳинд фалсафаси тарихида Веданта моддиюнчилик ва худосизликка қарши туриб, динни асослаш учун кенг қўлланилган. Шаклланаётган илк феодализм муносабатлари шароитида Веданта идеализми, айниқса Шанкара таълимотидаги унинг талқини, табақаларга бўлиниш, яъни касталар ўртасидаги фарқларни мафкуравий асослашга ва ҳиндувийлик динини шаклланишига хизмат қилган. Веданта ўз ибтидосини Упанишадлар таълимотидан олган. Веданта тарихидаги муҳим босқич Рамануджи ва унинг издошларининг (XVIII асргача) ижодидир. Шанкара таълимотининг асосий ғоясига кўра, борлиқнинг ягона охириги асоси шахсга эга бўлмаган, мутлақ руҳ-брахмандир. Инсон руҳи (атман) брахман билан айниятда бўлиб, унинг тажрибавий намоён бўлишидир. Брахман борлиқ (сат), онг (чит) ва ҳеч нарса билан бузилмайдиган хотиржамлик, роҳат-фароғат (ананда)нинг ягоналиги билан ифодаланади ва шунинг учун *сатчидананда*, деб аталади. Веданта ҳамма нарса ягона воқелик сифатидаги моддий кучларнинг ўзаро ҳаракатининг маҳсули, деб қабул қилган дунё тўғрисидаги қонидани инкор этади. У Брахманни дунёнинг мутлақ руҳий моҳияти сифатида тушуниб, тан олади.

Санкхья (санскритча – сон, ҳисоб, борлиқ асосларини ҳисоблаб чиқиш асосида фикр юритиш, ҳақиқий маъно) – ҳинд фалсафасининг илк мактабларидан бири бўлиб, энг яхши ишлаб чиқилган ва таъсири кучли бўлган таълимотдир. Асосчиси донишманд Капила ҳисобланади. Санкхьянинг айрим таълимотлари ҳақида гувоҳлик берувчи маълумотлар Упанишадлар ва илк буддавийлик манбаларида учрайди. Санкхьянинг тўла таълимоти Махабхарата дostonларида келтирилган. Бу ерда у йога билан қўшилиб кетган. Санкхья ғоялари қадимги ҳиндларнинг медицинага оид рисолаларида, диний-ҳуқуқий қонунларида (айниқса «Ману Қонунлари»да) ва бошқа асарларида кенг фойдаланилган.

Пракритининг дунёвий моҳиятларга айланиши

Санкхья таълимотига кўра, дунёнинг биринчи сабаби – пракритидир. У моддий бўлиб, борлиқнинг жавҳарий асосидир. Пракрити ҳис-туйғу билан қабул қилиб бўлмайдиган нозик жавҳар бўлиб, унинг табиати, у келтириб чиқарган моддий дунё ашёларида, унинг оқибати сифатида намоён бўлади. Оқибат ўз сабабида олдиндан мавжуд бўлса, сабаб ўз оқибатида сақланади, сабаб (сат) ва оқибат (каръя) моҳиятан айниятда бўлади. Пракритининг ҳис-туйғу билан қабул қилиб олинмайдиган дунёвий моҳиятларга айланиши, уч сифатли унсур бўлган ражас (интилиш), тамас (қоронғилик) ва саттва

(аниқлик) таъсирида келиб чиқиши мумкинлиги таъкидланади. Ҳар бир ашёда, унинг хусусиятига мувофиқ бу уч унсурдан бири кўпроқ бўлади. Санкхья пракрити билан бир қаторда, дунёнинг моддий асосидан мустақил бўлган *пуруши* (мутлақ рух)нинг мавжудлиги ҳам тан олинади. Гарчи пуруши, унинг туфайли мавжуд бўлган барча ашё ва моҳиятлар таркибида иштирок этса ҳам, уни кўриб ёки тутиб бўлмайди. Практики билан пурушининг қўшилиш вақтида 25 асос пайдо бўлади. Улар орасида моддий (сув, тупроқ ва шунга ўхшаш) ашёлар билан бир қаторда рухий моҳиятлар (ўз-ўзини англаш, ақл) ҳам вужудга келади.

Назорат саволлари:

1. *Қадимги ҳинд жамиятида қандай ижтимоий қатламлар мавжуд эди?*
2. *Брахманизм таълимотига кўра, оламнинг асоси нима таъкил этади?*
3. *Брахманлар ўзларига қандай таъриф берганлар?*
4. *Веда сўзининг маъноси нима?*
5. *Ведаларда нималар ҳақида сўз боради?*
6. *Упанишадларнинг Ведалардан фарқи нимада?*
7. *Қадимги ҳинд фалсафаси, тарихи ва маданиятини ўрганиш бўйича энг муҳим манба нима?*
8. *Ҳинд фалсафасини ўрганиш бўйича қандай тадқиқотларни биласиз?*

Адабиётлар

1. *Аҳмедова М., Йўлдошев С., Шоматов О. Ҳинд фалсафаси.// Шарқ фалсафаси. –Т.:ТошДШИ наириёти. 2006.*
2. *Низомиддинов Н.Ф. Жануби-Шарқий Осиё диний-фалсафий таълимотлари ва Исломи. –Т.:Зар қалам, 2006.*
3. *Восемь гимнов Риг-Веды. Пер. Н. В. Крушевского. –Казань, 1879.*
4. *Ларин Б. Из области ведийской поэзии. //Восток, 1924. –№4.*
5. *Рагозина З.А. История Индии времен Риг-Веды. –СПб, 1905.*
6. *Томпсон М. Восточная философия. –М.:Гранд. 2001.*
7. *Фортунатов Ф. Samaveda – Aranyaka Samhita. Исследование. –М., 1875.*

4. Маву: Хитой фалсафаси тарихий ривожланишининг асосий босқичлари ва хусусиятлари

Режа:

1. Хитой фалсафасида дунё ва инсон ҳақидаги тушунчалар.
2. Хитой фалсафасига донишманд эрлар таъсири.
3. Қадимги Хитой фалсафасининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги.
4. Қадимги Хитой фалсафий мактаблари.
5. Мактаблар ҳақидаги ёзма манбалар.
6. Хитой фалсафасини даврлаштириш масалалари.
7. Хитой маърифатчилигининг мумтоз китоблари.
8. Мумтоз китоблар ҳақида.
9. Инсон билими ва зиёли эр вазифаси.

Таянч иборалар: *Қадимги Хитой, дунё, инсон, илоҳийлаштирилган муҳит, осмон, ер, олий қоида, олий ҳукмдор, аждодлар руҳи, девлар, алқов, фол, келажак башорати, бронза идишлар, «Ўзгаришлар китоби», «Тоглар ва денгизлар китоби», донишманд эрлар, Қадимги Хитой, «Шу-жинг», ой-қуёш тақвими, Шан-ин, дунё, инсон, «Чунь цю», олий қоида, Ци («ҳаво», «эфир»), инь («салбий» «зулмат») ва ян («ижобий», «ёруғлик»), (Ши-жинг) («Шеърлар китоби»), «само» ва «аждод»лар руҳи, Конфуцийчилик мактаби, Лао зи, Дао мактаби, Инь ва Ян мактаби, Легизм мактаби, «Исмлар»мактаби, Моизм мактаби, даврлаштириш муаммоси, Мумтоз китоблар, Ашулалар китоби, Тарих китоби, Урф-одатлар ва маросимлар китоби, Баҳор ва куз китоби, Ўзгаришлар китоби, шеърят, қонунчилик, фалсафа, фолбинлик, Дун Чжуншу, конфуций, қабилалар, касб-ҳунар, Шан ҳужжатлари, расмий ёзувлар, Лу давлатининг солномаси, тошбақа косаси, инь ва ян унсурлари, ижод этиши, ижро этиши, ашёвий чизиқлар, бахт, бахтсизлик, ачиниш, уят, йўл, дао, олтига асосий тушунча, осмон, ер, инсон, зиёли эр, ўз кучи (дэ), Қуёш, ой, бириктириш.*

1. Хитой фалсафасида дунё ва инсон ҳақидаги тушунчалар

Хитой фалсафаси дунё ва инсон ҳақида ўзига хос тушунчалар яратган. Хитой фалсафий тафаккурининг ибтидоси ҳам, худди кейинчалик Қадимги Юнонистонда бўлгани каби асотир тафаккурга бориб тақалади. Хитой афсонавий фикрида ҳам осмон, ер ва табиатдаги барча нарсалар илоҳийлаштирилади. Илоҳийлаштирилган муҳитдан энг олий қоида келтириб чиқариладики, у дунёни бошқариб, ашёларга мавжудлик бахш этади. Ушбу қоидага гоҳида шахсият бағишланиб, энг олий ҳукмдор (*шанди*) сифатида тушунилса ҳам, кўпинча «осмон» (*тян*) сўзи билан ифодаланган.

Бутун табиат жонлантирилган – ҳар бир нарса, жой ва ҳодиса ўз девларига эга. Ўлган аждодлар руҳини ҳурматлаш кейинчалик уларга сиғинишни келтириб чиқариб, Қадимги Хитойнинг муҳофазакорона тафаккур юритишига олиб келган. Руҳлар инсонга унинг келажагини башорат қилиши, унинг хулқи ва фаолиятига таъсир қилиши мумкин, деб тушунилган. Қадимги афсоналарнинг илдизлари милоддан аввалги II-минг йилликка бориб тақалади. Ўша вақтда Хитойда алқов сўзлар ва ифодалардан фойдаланиб, фол амалиёти орқали руҳ билан алоқага кириш ёйилган эди. Бундай алқов ёзувларни бронза идишларга ёзилган айрим парчалар, кейинчалик эса, «Ўзгаришлар китоби»дан мушоҳада қилиш мумкин. Қадимги Хитой афсоналар тўплами милоддан аввалги VII-V асрларга тааллуқли «Тоғлар ва денгизлар китоби» (Шан хай цзын)да баён этилган.

2. Хитой фалсафасига донишманд эрлар таъсири

Хитой фалсафий фикри ривожининг ўзига хос хусусияти уларга «донишманд эрлар», деб аталмиш кишиларнинг (мил.ав. I- минг йилликнинг биринчи ярми) кўрсатган таъсири билан белгиланади. Уларнинг исмлари маълум бўлмаса ҳам, аммо шу нарса сезиладики, улар дунёни афсонавий тушуниш чегарасидан чиқиб, уни тушунчалар орқали идрок қилишга ҳаракат қилганлар. Афсоналар билан борликни тушунчалар орқали идрок қилишга алоқа чизиғи тортган бу донишмандлар ижодидан кейинги Хитой файласуфлари нақлу қавллар келтирганлар ва уларнинг қарашларини ривожлантирганлар.

3. Қадимги Хитой фалсафасининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги

Хитойда фалсафий қарашлар эрта пайдо бўлган бўлиб, жамиятда кулчилик тизимининг шаклланиши ва содда табиий билимларнинг ривожланиши билан ўзаро боғлиқдир. Археологлар суякларда топган ёзувлари, «Шу-жинг» деб номланган қадимги китоб Хитой мунажжимлари Шан-ин давридаёқ (мил.ав. XVIII-XIIаср) йилни 366 кундан иборатлигини аниқлаб, Ой-Қуёш тақвимини яратганлигидан гувоҳлик беради. Ой ва Қуёш йиллари ўртасидаги фарқни бартараф этиш учун улар ҳар 3 йилда тақвимга кўшимча ой кўшидилар. Мил.ав. VII асрда эса, улар Ой-Қуёш тақвимини такомиллаштирдилар. Бунда ҳар 19 йилга 7 та кўшимча ой кўшилди. Қадимги Хитой олимлари томонидан Ой-Қуёш тақвимининг яратилиши Ерга нисбатан юлдуз, Қуёш ва Ойнинг жойини ўзгаришини ва ҳаракатларининг кўп асрлик кузатувлари натижасида асосланган эди. Мил.авв. иккинчи минг йилликнинг охиридан бошлаб, қадимги Хитой мунажжимлари Қуёш тутилиши ҳақидаги ёзувларни олиб бордилар. Кўп ўтмай уларнинг даврийлигидан хабардор бўлдилар. Мил.ав. VII асрдаёқ йилни алоҳида даврларга бўлинишини аниқлаб берадиган ёзги ва қишки тенг кунликни аниқлаш учун Қуёш соатлари қўлланар эди. Қадимги манбаларда комета ва метеоридлар ҳақида кўплаб ёзувлар мавжуд. Масалан, «Чунь цю» йилномаларида кометани милоддан аввалги 611 йилда кутб юлдузи ҳудудига кирганлиги ҳақида ёзилган. Уларда метеор ёмғирлари ҳақида ҳам кўп сонли ёзувлар мавжуд. Хусусан мил.ав. 687 йилнинг 6 мартда бўлиб ўтган метеор ёмғири ҳақида ёзилган. Мил.авв. IV асрда Хитой

мунажжимлари Гань Дэ ва Ши Шень юлдузлар ҳақидаги 2 та китобни ёздилар, кейинчалик у «Гань Ши Син-цзын» номи билан битта умумий юлдузлар каталогини туздилар. Бу дунё бўйича тузилган юлдузлар ҳақидаги дастлабки каталог эди. Қадимги Хитойда астрономия билан боғлиқ илмлар ривожланди.

Масалан, Чжан Цан (мил.ав. II-асрнинг биринчи ярми) ва Цзын Чоу-чан (милодий I-аср) қадимги манбаларга асосланиб, 9 бобдан ташкил топган «Арифметикага оид китоб» яратдилар. Унга мувофиқ, коэффициентларни тенглаштириш ёрдамида номаълумларни изчил истисно қилиш йўли билан 2 та ва 3 та номаълум сони бўлган биринчи даражадаги тенгламаларни ечишда тизимли услуб баён этилади. Бу асарда математика тарихида илк бор манфий сонлар ва улар билан ҳисоб-китоб қилиш қоидалари берилган. Китобда квадрат ва кубга сонларни киритиш қоидаларига асосланган квадрат ва куб илдизларни топиш услуби тасвирланган.

Китоб муаллифлари тенгбурчакли учбурчакни гипотенузаси квадратининг катетлар квадрати йиғиндисига тенглиги ҳақида ҳам хабардор эдилар.

Қадимги Хитой хўжалигининг асосий соҳаси бўлган зироатчиликнинг ривожланиши даврида астрономик ва биологик билимлар тўпланди. Биргина (Ши-жинг) («Шеърлар китоби») китобида маданий ва ёввойи ўсимликларнинг 200 дан зиёд турларининг тавсифи берилди.

Қадимги Хитойнинг ҳунармандчилиги ҳам такомиллашган эди. Шань Инь давридаёқ, яъни милoddан аввалги II-минг йилликнинг иккинчи ярмида сопол буюмлар, ёғочдан турли махсулотлар, асл бронза қуроллар, шойи матолар тайёрланар эди. Мил.ав. VI асрда темирнинг тарқалиши ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида, ҳаттоки ижтимоий муносабатларда ўзгаришларга ва илмий билимларни юксалишларга олиб келди. Бу даврда катта қурилиш ишларини амалга ошириш, кўп сонли сарой ва шаҳар қалъаларини қуриш, қувур ва сув тизимларини барпо этиш авж олди. Мамлакат ҳарбий ва савдо йўллари тармоғи билан боғланди. Ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларидаги кўп асрлик ижодий меҳнат кейинчалик келиб фаннинг ҳам ривожланишига туртки берди. Айниқса, бу даврларда табиат сирларини билишга бўлган интилиш кучайди. Бу ҳақида, қадимги «Го юй» ва «Цзю чжуань» манбаларида кўплаб маълумотлар сақланиб қолган. Ўша қадим замонлардаёқ сув, олов, ёғоч, олтин ва ер бирламчи унсурлар эканлиги ҳақидаги содда фалсафий қарашлар ёзиб қолingan. Цзю Чжуанда бирламчи унсурлар *Ци* («ҳаво», «эфир»), *инь* («салбий» «зулмат») ва *ян* («ижобий», «ёруғлик») каби тушунчаларни фалсафий нуқтаи назардан бири-бирига боғлаб ўрганиш чуқур мазмун касб этади.

Ўзгаришлар китобида («И жинг») 5 та бирламчи унсурларнинг умумий асоси ўз манбаси «тай цзы» «буюк ибтидо» бўлган *ци* материал субстанция масалалари ҳақида фикрлар ўз ифодасини топа бошлади.

Хитой фалсафасида бир-бирига қарама-қарши *Инь ва Ян* кучларга эга бўлган *ци* – тумансимон массадан барча нарсалар вужудга келади деган таълимот мавжуд бўлган. Қадимги Хитойда элементар илмий билимлар асосида пайдо бўлган содда материалистик ғоялар қулдорлик жамияти шаклланиши ва ривожланиши шароитида, қабила жамоаси аъзолари билан қабила зодагонлари

ўртасида тобора ўсиб бораётган зиддиятни ифода этар эди. Шу билан бирга кул ва кул эгалари орасида қашшоқлашган жамоа ва қабила зодагонлари, камбағал ва қашшоқлар ўртасидаги зиддиятлар кескинлашиб, чуқурлашиб борди.

Қадимги («Ши жинг») «Шеърлар китоби»да шундай ёзилган: «Айримлар қашшоқликда ва кўркувда яшайди, бошқалар эса, шароб ва мусиқа эшитиб роҳатланадилар», «кимда ким экмаса ва меҳнат қилмаса, мўл ҳосил йиғади». Бундай ғоялар ўз даврининг илғор кишиларини «само» ва «аждод»лар руҳига ишонмай кўйишга олиб келди. Масалан, қадимги шеърларда шундай сатрларни учратамиз: «Само ёвуз ва адолатсиз, у инсонларга фақат офат ёғдиради». Вафот этган аждодларни улар инсонпарварлик ва инсонларга муҳаббат ҳиссидан ажраб қолиб, ташлаб кетган ўғлон ва набира ва авлодлари ҳақида қайғурмай қолганликда айблайдилар. Кишиларда жамиятни бундай фирклаши Қадимги Хитойда аста - секин атеизмнинг пайдо бўлишига олиб келди. У консерватив⁸ қабила зодагонларига қарши курашда жамиятнинг прогрессив (илғор) кучларининг жанговар қуроли сифатида хизмат қилди. Ўша давр ғайридинлар орасида йирик сиёсий арбоблар – қонун асосида бошқаришнинг асосчилари Гуань Чжун (мил.ав.VII аср), Цзы Чань (мил.ав.VI аср) ва бошқалар бўлган. Уларнинг фикрича, фаровонлик ва бахтсизликни инсонлар ўзлари барпо этадилар, уларнинг тақдири «само иродаси»га тобе эмас, деган қарашлар амалий мазмун касб эта бошлади. «Қонунлар давлатни тараққиётга ва жамиятни фаровонликка элтивучи ягона йўл» деган машҳур таълимот Гуан Чжунга тегишлидир. Унингча, Само ости фуқароларининг барчаси қонун олидида тенгдир. «Подшоҳлар эса, қонунларнинг булоқ-қайнар кўзи» яъни (яратувчиси бўлиб), уларнинг ўзи ҳам амалда қонунга бўйсинадилар, аксинча, жамият турғунлик сари юз буриб, (ундай) давлат инқирозга юз тутди.

Хитой фалсафасига хос бўлган яна бир жиҳат бу Хитой фалсафасида табиий фанларни ўрганишга кам аҳамият қаратилганлиги билан таснифланади. Масалан, Хитой фалсафасида методологик жиҳатдан табиий фанларга хос бўлган илмий тушунчалар у ёки бу даражада ўз ифодасини топмаган. Файласуфлар томонидан табиий фанлар маълумотларига мурожаат этишни лозим топмаганлиги ҳам бунга маълум қадар сабаб бўлган. Айримлар моддиюнчилар ва натурал файласуфлар мактабини бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Аммо,улар Чжоу давридан кейиноқ ўз фаолиятларини тўхтатишган.

Ана шу маънода айрим маълумотларда қадимги Хитой фалсафасининг табиий фанлардан ажратилганлиги ва мантиққа оид масалаларнинг ишланмаганлиги, Хитойда фалсафий тушунчалар шаклланишининг секин кечганлигининг асосий сабабларидан бири бўлган эди, шунинг боис кўпгина Хитой мактаблари учун мантиқий таҳлил усули номаълумлигича қолиб келган, деган фикрлар ушбу ўринда маълум маънода ўзини оқлайди.

4. Қадимги Хитойда фалсафа мактаблари

---

⁸ Китайско –русский словарь / 2004. –С.832.

Қадимги Хитойда марказлашган давлатчиликнинг кучсизланиши оқибатида марказий бошқарув маъмуриятининг турли соҳа вакиллари (жойлардаги ҳукмдорларга таъсир этиш учун) фалсафий мактаблар ташкил этишга киришдилар (1-илова). Ташкил этилган мактаблар эса, умумий «Цзя», деб номлана бошлади. Бу номлаш ўз вақтида уларнинг жамиятдаги хусусий мақомини белгилаб берар эди. «Цзя» сўзининг асли моҳияти ҳам «уй», деган маънони англатади.

1. *Конфуцийчилик* мактабига олим – интеллектуал салоҳият эгалари ва хунармандлар асос солган бўлиб, уларнинг асосий мақсади Конфуций ғояларини тарғиб қилиш ва уни ривожлантириш бўлган. Шу маънода уларнинг амалий фаолиятида *инсонпарварлик (Жэнь)* ғояларини тарғиб қилиш бош масала бўлган.

2. Лао-цзи асос солган *Дао мактаби*. Бу мактабга тарки дунёчилик қилган дарвешлар, мувафакқият ва мағлубият, мавжудлик ва ҳалокат, қайғу ва бахт, қадимийлик ва замонавийлик йўли (*Дао*) тўғрисида йилномалар тузиш туфайли «покизалик ва бўшлиқ», «камситилиш ва заифлашиш» орқали «шоҳона санъат», ўз-ўзини сақлашга эришган хронография муассасаларидан чиққанлар яратишган.

3. *Инь ва Ян* (зулмат ва ёруғлик) мактабини, (дунёни ташкил этувчи, бошловчилар) осмон белгилари, қуёш, ой, юлдузлар, коинот мўлжаллари, вақт алмашувини кузатувчилар - астрономия муассасаларидан чиққанлар яратганлар.

4. *Легизми*, «одоб-ахлоқ асосидаги» бошқарувни (*Ли*) мукофотлар, жазолар, муайян қонунлар билан тўлдирган, суд муассасаларидан чиққанлар яратишган.

5. «*Исмлар*» мактабини, фаолиятлари қадимда мансаб ва маросимлардаги номиналлик ва реаллик мос келмаганлиги боис уларни мувофиқлаштириш билан боғлиқ бўлган маросимлар муассасаси вакиллари яратишган.

6. *Моизм* мактабига тежамкорликни, «кўп нарсани ўз ичига олувчи муҳаббат» (Цзян ай)ни, «лойиқларини» (сян) илгари суришни, навям (гуй) қадр-қимматни билувчи ва уни ҳурмат қилувчи, (мин) «олдиндан тақдирга битилган» ва «бир хилликни» инкор этувчи ибодатхона қоровулларидан чиққанлар асос солишган.

5. Мактаблар ҳақидаги ёзма манбалар

Ушбу ўнлик мактабларига асосланган манбаларни милоддан аввалги III-II асрларнинг энциклопедик ёдгорликлари бўлган Люй ши чунцю (жаноб Лю янинг баҳор ва кузи) ва Хуайнань цзы (Хуайнанлик ўқитувчининг асари)да кузатиш мумкин. Уларнинг биринчисида(2–боб,5-7) «Осмон остининг ўнта атоқли арбоблари рўйхати киритилган: 1) ён беришни кўпларга ўртак қилиб кўрсатувчи Лао Цзы, 2) инсонпарварликни улуғловчи Конфуций, 3) «мўътадиллик»ни ифодаловчи Моди, 4) «софлик»ни улуғловчи Гуань инь, 5) «борлик»ни улуғловчи Ле Цзы, 6) «тенглик»ни мақтовчи Тянь-пянь, 7) «эгоизм - худбинлик»ни шарафловчи Ян Чжу, 8) «куч»ни кўкларга кўтарувчи

Сунь бин, 9) «Олдинга интилиш»ни қўлловчи Ван бяо, 10) «эргашиш»ни улуғловчи Эр лян. Ушбу тўпламда Конфуцийчилик, Моизм ва Даосизмнинг хилма-хил кўринишлари билан бирга сўнгги учинчи ўринда И Вэнь чжи матни билан боғлиқ «ҳарбий мактаб» ўз ифодасини топган. Хуайнань цзы асарининг умумлаштирувчи якуний – 21 боби таркибида фалсафа мактабларининг вужудга келиши ижтимоий-тарихий шарт-шароитлари тўғрисидаги ғоялар келтирилган бўлиб, улар қуйидаги тартибда кўрсатилган: 1) Конфуцийчилик. 2) Моизм. 3) Даони Легизм билан уйғунлаштирган Гуан цзы таълимоти (мил.ав. IV-III асрлар). 4) Конфуцийчиликни даосизм билан уйғунлаштирилган ва сезиларли равишда Ян-цзы чунь цю (ўқитувчи Ян баҳори ва кузи) ифодаланган Ян-цзы таълимоти. 5) Вертикал ва горизонтал (сиёсий иттифоқлар) ҳақидаги таълимот. 6) Шэн Бохайнинг «жазолар ва исмлар» (син мин) ҳақидаги таълимоти; 7) Шан ян (Гун Сунян)нинг (мил.ав. IV аср) қонунлар тўғрисидаги таълимоти; 8) Даосизм билан суғорилган Лао цзы ва Хуайнань цзы таълимоти; мазкур бобнинг бошида Лоа-цзы ва Чжуань цзы таълимоти ажратиб кўрсатилган, 2 бобда эса, Ян Чжу (Моди, Шэн Бохай, Гун Сунян таълимоти билан бирга тўртликни ташкил этувчи) кўрсатилган бўлиб, яхлит ҳолда *И вэн чжи* турланиши билан ўзаро муносабатда ўнтага бўлинган тўпламни ташкил этиб, хусусан, «вертикал ва горизонтал (сиёсий иттифоқлар)» мактабига хос белги ва фалсафа мактабларининг келиб чиқиши тарихий воқеликни умумий боғланиш орқали алоқадорлиги кўрсатиб берилган.

Ўзларини «Хан»лар деб атаган Хитой империяси этноними бўлиб келган, марказлашган Хан империяси шаклланиши даврида яратилган «Лю син – бан гу» назарияси анъанавий фанда мумтозлик мавқеига эга бўлди. Кейинчалик, бутун Хитой тарихи мобайнида унга ишлов бериш давом этиб, унинг кейинги ривожда Чжан Сючэн (1738-1801) ва Чжан Бинлинь (1890-1936)лар алоҳида хисса қўшдилар.

Бу таълимот XX аср Хитой фалсафасида Ху Ши томонидан қаттиқ танқид қилиниши билан бирга олтига асосий мактабни нафақат турли касб, балки турли хилдаги шахслар ва турмуш тарзи вақллари яратган деган хулосага келган Фэн Юлан томонидан қўллаб қувватланди ва ривожлантирилди. Мактаблар ҳақида маълумот берувчи бу тўпламларнинг узоқ муддат мавжуд бўлиб келганлиги ўша давр мактабларининг жамият ҳақидаги ғоявий қарашлари хусусида етарлича маълумотларга эга бўлиш имкониятларини беради.

6. Хитой фалсафасини даврлаштириш масалалари

Хусусан, Хитой файласуфлари томонидан Хитой фалсафасини даврлаштириш ҳақида гап кетганда мазкур масала билан боғлиқ қуйидаги уч жиҳатга аҳамият қаратилади: қадимги Шан-Ин ва Чжоу сулоласининг охири (III аср охири); ўрта асрлар – Хань ва Тан сулоалари ҳукмронлиги (III аср охири – X аср); Сун- Юань, Мин ва Цин сулоалари даври (X-XIX)⁹. Аммо, Рус сино-

---

⁹ Древнекитайская философия 2– х томах. –М., 1972.

логларининг фикрича эса, Хитой фалсафасини ушбу нуктаи назардан илмий таснифлаш тарихнинг Ной Нау бўйича даврлаштириш мезонларига тўғри келмайди. Яъни, уларнинг фикрича, Хитой фалсафасини куйидаги даврларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ (2-илова). Булар: 1. Хитой фалсафасининг қадимдан милодий III асргача бўлган тараққиёти; 2. Хитой ўрта асрлар тараққиёти фалсафаси II-XVIII асрлар охири; 3. Хитой фалсафасининг янги – (XVIII асрнинг охиридан бугунгача) даври¹⁰. Аммо, бу борада XX аср охири ва XXI асрнинг бошларига келиб кишилик жамияти ҳаётида юз бераётган ўзгаришларни ҳам четда қолдирмаслик керак. Зеро, бугунга келиб фанда муаммоларни цивилизация ёндошувлар орқали ўрганиш жиддий аҳамият касб этмоқда. Бу эса, яқин ўтмишда тўғри, деб қараб келинган айрим илмий концепцияларни ҳам ҳақиқатдан йироқ эканлигини кўрсатмоқда.

Ана шу маънода Хитой фалсафаси тараққиётида чуқур из қолдирган Конфуций ва Лао-цзи фалсафасини ўрганиш нафақат илмий мазмун касб этади, балки Хитой фалсафаси тараққиёти билан боғлиқ айрим масалаларга ойдинлик киритади. Зеро, жамият тараққиёти учун Конфуций ва Лао-цзи томонидан илгари сурилган фалсафий – ғоявий қарашлар мантиқан бир – бирига қарама-қарши. Ҳаёт давомида эса, ўз ғояларини қўллаб-қувватлаб келган давомчиларига эга бўлиб келди.

7. Хитой маърифатчилигининг мумтоз китоблари

Хитой маърифатчилигининг мумтоз китоблари милоддан аввалги I-минг йилликнинг биринчи ярмида ва юзта мактаб даврида (мил.ав. VI-II асрларда) келиб чиққан (1-илова). Ушбу китобларнинг бир қатори қадимги шеърят, тарих, қонунчилик ва фалсафани ўз ичига олган. Бу китобларнинг муаллифлари номаълум бўлиб, ўзлари турли даврларда ёзилган. Конфуций изидан борган мутафаккирлар уларга алоҳида эътибор беришган. Милоддан олдинги II-асрдан бошлаб ушбу китоблар Хитой зиёлилари учун асосий тарбия манбаи бўлган. Уларни билиш давлат лавозимларини эгаллаш учун давлат имтиҳонларини топширишга етарли деб топилган.

XX асргача барча фалсафий мактаблар ўз мулоҳазаларида ушбу китобга мурожаат этганлар. Уларга таяниш бутун Хитой маданий ҳаётига хос хусусиятдир.

Илк конфуцийчиликни давлат мафкурасига айлантирган Дун Чжуншу мумтоз китобларнинг муаллифи сифатида Конфуцийни кўрсатган. Аммо эски матнларнинг тарафдорлари Конфуцийни фақат ушбу китобларнинг шарҳчиси сифатида тан олганлар, холос. XX аср бошигача мумтоз китобларнинг келиб чиқиши ва талқини тўғрисидаги баҳслар давом этган.

8. Мумтоз китоблар ҳақида

---

¹⁰ Китай. – Л- М. 1940.

Ашулалар китоби (Ши цзын –мил.ав. XI-VI асрлар) қадимги халқ шеърятининг тўпламидир. Диний маросимларда куйланадиган ашулаларни ўз ичига олган. «Ўзгаришлар китоби»нинг баъзи шарҳловчиларнинг фикрича, «Ашулалар китоби» қабилалар, касб-ҳунарлар ва ашёларнинг келиб чиқишини тушунтирувчи ирфоний асар бўлган. У кейинги Хитой шеърятининг ривожига учун намуна бўлиб хизмат қилган.

Тарих китоби (Шу-цзын – мил.ав. I-минг йиллик боши) – Шан шу (Шан хужжатлари) номи билан ҳам машҳур бўлиб, тарихий воқеаларни акс эттирган расмий хужжатлар тўпламидир. Кейинги даврларда шаклланган расмий ёзувлар учун катта таъсир кўрсатган.

Урф-одатлар ва маросимлар китоби (Лу шу – мил.ав. IV-I асрлар) уч қисмдан: Чжоу (Чжоу ли) даври урф-одатлари, Маросимлар тартиби (И ли) ва Урф-одатлар ҳақида Ёзувлар (Ли цзы)дан иборат бўлган. Диний ва сиёсий маросимларни тўғри ташкил этиш, ижтимоий ва сиёсий фаолият меъёрларини белгилаш масалаларини ўз ичига олган. Хитойнинг қадимги даврини идеаллаштириб, кейинги тараққиёт учун намуна ва меъёр сифатида тавсия этган.

Баҳор ва куз китоби (унь цю) Цзо (Цзо чжуань –мил.ав. IV аср) шарҳи билан бирга Лу давлатининг (мил.ав. VII-V асрлар) солномасидир. Кейинчалик ахлоқий ва адабий расмиятчилик масалаларини ҳал қилишда намуна ва меъёр сифатида хизмат қилган.

Ўзгаришлар китоби (И цзын – мил.ав. XII-VI асрлар) энг муҳим асар эканлиги қайд этилган. Хитой фалсафасининг дунё ва инсон ҳақидаги биринчи тасаввурларининг дунё ва инсон ҳақидаги биринчи тасаввурлари акс этирилган. Унинг матнлари турли даврларда ёзилган бўлиб, унда дунёни тасвирлашда асотирий тафаккурдан уни фалсафий тушунишга ўтиш бошланганлиги кўзга ташланади. Унда қадимги даврларда борлиқ ҳақидаги масалани ҳал этиш йўллари ўз аксини топган.

«Ўзгаришлар китоби»да Хитой фалсафий фикри тараққиётининг асосий қоидалари акс этирилган.

«Ўзгаришлар китоби»нинг келиб чиқиш матни, деб аталган илк саҳифалари милоддан аввалги XII-VII асрларда пайдо бўлган бўлса ҳам, аммо унинг узвий қисми бўлган матнларга ёзилган шарҳлар мил.ав. VIII-VI асрларда пайдо бўлган. Илк матн тошбақа косаси, бошқа ҳайвонларнинг суяклари ва ўсимликларга (ши) қараб фол очиш қабилардан келиб чиққанлигидан ташқари, бу ерда тушунча шаклида мужассам этилган инь ва ян унсурлари ҳақидаги афсоналарнинг акс садоси эканлиги кўзга чалинади. «Ўзгаришлар китоби»нинг энг муҳим қисмларидан бири инь ва ян унсурлари ҳақидаги афсонага бағишланган. Ян фаол, ҳамма нарса таркибига кира олувчи, ашёларни билиш йўллари ёритиб берувчи нарса сифатида ифодаланади. Инь эса, ғайри фаол, бирор нарсани кутиб турувчи, зулмат ибтидоси сифатида таърифланади. Инь ва Яннинг ҳаракати – ягона нарсада ўзгаришга сабабчи бўлувчи ҳаракат сифатида намоён бўлади.

Асосий илк матн олти тўғри чизикнинг турлича мажмуаларидан ташкил топган 64 гексаграммалар, яъни рамзлардан иборатдир (2-илова).

Ҳар бир мажмуадаги гексаграммаларда ҳамда уларнинг чизикларининг ҳар бир ҳолатига шарҳлар келтирилган. Ана шу гексаграммалардаги чизикларнинг ҳолатига мувофиқ равишда «Ўзгаришлар китоби» ўз номини олган. Унга берилган шарҳларда биз қуйидагиларни ўқиймиз: «Ўзгаришлар – бу тасвир этилган нарсадир. Ҳаракат ҳақидаги қатор табиий асосга таянади. Ашёвий чизиклар дунё ҳаракатига мувофиқ келади. Шундай тарзда бахт ва бахтсизлик, ачиниш ва уят намоён бўлади».

Шарҳловчилар (ҳозирча номаълум) учун гексаграммалар аста-секин фақат башоратчиликка тааллуқли эканлигини йўқотиб, дунёни ўз ҳаракатида умумий бирлик томон олиб боровчи 64 тушунча вазифасини ўтай бошлаганлиги қайд этилган. Инъ ва ян ўз фаолиятларини бир-бирларисиз амалга ошира олмайдилар. «Инъ ва ян ўз кучларини бирлаштирадилар, бутун ва кесилган тўғри чизиклар эса, осмон билан ер ўртасидаги муносабатларни акс эттирувчи шаклни ўзларига касб этадилар». Бу асосий қоидалар ўзларининг ўзаро таъсирларини ўзгартирадилар ва «ўзаро бир-бирларига» кирадилар, шунингдек, нимаики, «инъ ва ян фаолиятида яширин қолса, тушуниб бўлмайдиган ҳолатда қолади». Инъ ва яннинг бир-бирига ўтиб туриши йўл (дао) деб аталади, ва бу «йўл барча ашёларда яшайди». Инъ ва яннинг ўзаро «ҳамдўстлиги» туфайли бир-бирига киришишидан уларнинг ўзаро таъсирини ифодаловчи олти асосий тушунча келиб чиқади. «Ўзгаришлар китоби»нинг муаллифлари табиат ходисаларини ифодалашда табиий атамаларни қўллаганлар: «Барча ашёларни ҳаракатга келтириш учун, момақалдиروқдан тезроқ ҳеч нарса йўқ. Барча ашёларни саросимага солиб қўйиш учун, шамолдан ўзга қулайроқ нарса йўқ. Барча ашёларни қуритиш учун, оловдан бошқа ҳеч қандай қуруқ нарса йўқ. Барча ашёларни тинчлантириш учун, қўлдан кўра сокинроқ нарсанинг ўзи йўқ. Барча ашёларни хўллаш учун, сувдан кўра хўлроқ ҳеч нарса йўқ. Барча ашёларнинг пайдо бўлиши ва интиҳосига етиши учун, қайтишдан тўлароқ ҳеч нарса йўқ. Ахир бу барча ашёларни тўлдириш-ку». «Ўзгаришлар китоби» даони, яъни ашёлар йўли ва дунё йўлини ҳаракатдаги ҳолатини кузатиб боради. Унда, айниқса, «уч нарсанинг қатнашиши» алоҳида ажратиб кўрсатиладики, улар ўз йўлларича ҳаракатланадилар, аммо ҳар доим бирга келадилар, булар: осмон, ер, инсон. Ўзгаришлар китоби: қўшимча этилган ҳукмлар шарҳи II жилд, 10-боб: «Ўзгаришлар шундай китобни ташкил этадиларки, у улуғвор ва кенг бўлиб, ҳамма нарсани қамраб олади. Унда осмон йўли, замин йўли, инсон йўли ўз аксини топган. Ушбу биргаликда мавжуд бўлган ва олти тўғри чизик

сабабидан бир-биридан ажралиши мумкин бўлган иштирокчилар, берилган уч нарсанинг йўлидан бошқа нарса эмас»¹¹.

9. Инсон билими ва зиёли эр вазифаси

Инсоннинг барча билимлари ҳамма мавжуд нарсаларни тушуниш, бир-биридан ажрата билиш ва айрим белгиларни идрок этишга қаратилган. «Зиёли эр барча нарсаларни бир-бирига қўша олишни уддалаш учун ўқиб ўрганadi. Зиёли эр, барча нарсаларнинг фарқига бориш учун сўраб-суриштиради. Ҳамма нарсаларни бўлиб чиқа олиш учун, барча нарсаларни қандай бўлса, шундайлигича қолдиради». Инсон табиат дунёсидаги ўз ўрни ҳақида ўйлаши лозим, «ўз кучини (дэ) Осмон ва Ер билан қўшиши, ўзининг порлашини Қуёш ва Ой билан бириктириши, ўз фаолиятини йилнинг тўрт фасли билан бирлаштириши» зарур. У «пайдо бўлиш ва таназзулга юз тутишни ҳам билиши» ҳамда «бунинг барча ҳақиқатини йўқотмаслиги» лозим.

Конфуций – қадимги аждодлар донишмандлигининг шарҳловчиси

Конфуцийчилик ягона, бир бутун таълимот эмас эди. У муайян жамият ташкилотининг назарияси сифатида ахлоқий қоидалар, ижтимоий меъёрлар ва бошқарувни такомиллаштиришга диққат-эътибор берган ва бу соҳада муҳофазакорона мавқеда турган ғоя эди (1-илова). Конфуций ўзи ҳақида: «эскини баён этаман ва янгини барпо этмайман» деган эди. У ва унинг издошлари жамиятнинг ахлоқий таназзулидан хавотирланиб, инсон тарбиясига асосий эътибор қаратиб, жамиятда бир-бирини кечиритиш муҳитини барқарор этишга ҳаракат қилдилар.

Конфуций (мил.ав.551-479 йй.) нинг ҳақиқий исми Кун Фу цзы (устоз Кун) бўлиб, лотинча ёзилишда Конфуций сифатида қайд этилган. Бу мутафаккир (олдинги исми Кун-цю) Хитойнинг биринчи файласуфи ҳисобланган. Конфуций бир неча йиллар давомида Шарқий Хитой давлатлари бўйлаб саёҳатга чиққан ва ҳаётининг охириги йилларини шогирдлар тарбиясига қаратиб, баъзи мумтоз китобларни (цзын) тартибга солган. У таълимоти Цинь сулоласи ҳукмронлиги даврида таъқиқланган кўпгина файласуфлардан бири эди. Хань сулоласи даврида Конфуций катта эътибор қозониб, илоҳийлаштириш даражасига бориб етган ва янги давргача хурматли донишманд сифатида тақдирланган.

Конфуцийнинг фикрлари ўз шогирдлари билан қилган суҳбатлари тарзида сақланиб қолган. Унинг суҳбатлари мазмуни ўз ифодасини топган «*Суҳбатлар ва*

---

¹¹ Восточная философия. Перевод с чешского канд.филос.наук Богута И.И. – Москва: Мысль, 1991. –С.564.

ҳукмлар» («Лун юй») китоби энг ишончли манбадир; унда Конфуций ўзини қадимги аждодлар донишмандлигининг сақловчиси ва шарҳловчиси сифатида танитган. У ўз замондошларини Қадимги Хитойнинг афсонавий ҳукмдорлари бўлган Яо, Шунь ва Юйлардан ўрнак олишга чақирган. Уларнинг хайрли ишлари ҳақидаги ҳикоялар авлодлардан авлодларга ўтиб келган.

Ижтимоий бурчга содиқлик ва холислик билан ном чиқарган ҳукмдор Яо халқни маърифатли қилган, барчага меҳр билан қараб, фуқаролик ва қонунчиликни жорий этган. Унинг ҳукмронлиги даврида уйларнинг эшиги кулфланмаган, йўқолган нарсалар эса, эгаларига қайтарилган.

Яо томи қамиш билан ёпилган кулбада яшаган. Унинг таоми ёввойи ўтлар ва гурунч бўтқаси бўлган. Кийими ниҳоятда оддий бўлган. Кулолчилик идишларидан овқат еган. Агар мамлакатда кимдир оч қолган бўлса, Яо албатта шундай деган: «Унинг оч бўлишига мен айбдорман». Агар мамлакатда кимнингдир кийими бўлмаса, Яо албатта яна шундай деган: «Унинг кийими йўқлигига мен айбдорман!» Агар мамлакатда кимдир жиноят қилган бўлса, Яо албатта шундай деган: «Мен уни жиноят қилишгача олиб бордим». У барча учун маъсулиятни ўз бўйнига олган. Мамлакатни кўп йил бошқарган Яо, қариб қолганда ҳокимиятни ўғлига қолдиришни истамаган. Чунки унинг ўғлининг бошқариш истеъдоди йўқ бўлганлигидан, Яо ўзидан кейин халқни қийналишини истамаган. Шунинг учун салоҳиятли кишиларни атрофига тўплаб, улардан энг ақлисига тахтни топшироқчи бўлган. Шундай одам Шунь бўлиб чиққан. У ёшлигидаёқ ота-онасига зўр ҳурмати билан машҳур бўлган, деҳқончилик, балиқчилик ва кулолчиликни ўрганган.

Шунь Яога ўхшаб бир неча ўн йиллар подшоҳлик қилган ва жуда кўп хайрли ишлари билан донг чиқарган. Кейин у ҳам, Яога ўхшаб, ашула ва рақслар билангина овора бўлган ўз ўғлига тахтни қолдирмаган, балки истеъдодли ва адолатли Юйга ҳокимиятни топширган.

Юй ўз ҳукмронлиги даврида мисли кўрилмаган сув тошқини оқибатларини бартараф этган. Тошқинга қарши курашда у ўз қўлига сават ва белкурак олиб иштирок этган. Шамол ва ёмғирга қарамасдан, бутун халқни ўз кетидан сафарбар этган. У дарёлар ўзанини тозалаган, янги оқув йўллари очган.

Конфуций ўз ташвиқотларида юқоридаги афсонавий ҳукмдорлар фаолиятдан ўрнак олишга чақирган. Ўзи тўғрисида у шундай деган: «*Мен шарҳлайман, аммо яратмайман*. Мен қадимги даврларга ишонаман ва уни севаман». Ва яна бошқа жойда: «Менинг таълимотим, қадимгиларнинг бизга қолдирган ва дарс берган таълимотларидан ўзга нарса эмас. Бу таълимотга мен ҳеч нарса қўшмасдан ва ҳеч нарсани олиб қолмасдан, аввалгидек, соф ҳолича етказаяпман. Бу таълимот ўзгармасдир, осмоннинг ўзи унинг ижодкоридир. Мен ўзим ерга уруғ сепадиган ва суғорадиган деҳқонга ўхшайман, аммо у ўз-ўзича сепилган уруғни кўкартириб чиқарадиган ва ўсимликнинг бошқа тури шаклига айлантира оладиган кучга эга эмас».

Конфуций адолат ҳақида

«Ер юзидаги адолатсизликни тугатиш учун нима қилмоқ керак?», деган саволга Конфуций: «кишиларни ахлоқий тарбиялаш йўли билан», -деб жавоб берган.

Осмонга сиғиниш конфуцийчиликда муҳим ўрин тутган. Осмон муайян мақсадга йўналтирилган олий куч сифатида талқин этилган. У барча аҳолининг тақдирини белгилайди. Осмон улуғвор қудратга эга бўлган куч бўлиб, ақл ва олий адолат рамзидир. Аммо осмон ҳукмини ерда ижро қилишга ким лойиқ? Осмоннинг ердаги шундай «вакили» ҳукмдор шахсидир. Бу ҳақда конфуцийчиликнинг «Шу-цзын» китобида шундай дейилади: «Осмон, одамларга ҳаёт бағишлаш билан бирга, уларга эҳтирослар ҳам беради. Агар одамлар бошқарувчисиз қолишса, унда бош-бошдоқликлар келиб чиқиши мумкин, шунинг учун Осмон олий ақл эгаси бўлган инсонни яратдики, лозим бўлган вақтда ҳукмрон бўлишга қодир». Шундай қилиб, Конфуций ва унинг издошлари ҳукмдорнинг ҳокимиятини илоҳийлаштирадилар. У нафақат Осмоннинг ердаги «вакили», балки инсонлар дунёси билан руҳлар ва илоҳий кучлар ўртасидаги воситачи ҳамдир.

Конфуцийнинг «исмларни тузатиш» ғояси

Конфуций «исмларни тузатиш» (чжэн мин) ғоясини илгари сурган эди. Тузатиш ёки тўғирлаш тушунчасининг моҳияти қуйидагилардан иборат эди: ҳар бир киши жамиятда ўзига ажратилган муайян жойни эгаллаши ва шунга мувофиқ ўз хатти-ҳаракатини ўлчаши лозим, яъни жамиятда ўз «мақом»и га эга бўлиши ё ҳукмдор ёки шоҳ, катта лавозимдаги мансабдор ёки ўртача лавозимдаги ходим, ёки оддий фуқаро бўлиши зарур. «Олижаноб эр, - деган эди у, - ўзи билмаган нарсага эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлмоғи лозим. Агар исмлар нотўғри бўлса, айтилган сўзлар асосли бўлмайди. Агар айтилган сўзлар асосли бўлмаса, у вақтда ишлар бажарилмайди. Агар ишлар амалга ошмаса, расм-русумлар ва мусиқа равнақ топмайди. Агар расм-русумлар ва мусиқа равнақ топмаса, жазолаш етарли даражада қўлланилмайди. Агар жазолаш етарли даражада қўлланилмаса, халқ нима қилишини билмай қолади».

Конфуцийда тартиб тушунчаси

Ғарбий Чжоу сулоласи давридаги муайян меъёрлар, муносабатлар, ҳаракатлар, ҳуқуқ ва бурчларни ифодаловчи тартиб тушунчасининг (ли) илк маъносини Конфуций намунавий ғоя сифатида тавсия этади. Унинг фикрича, тартиб инсоннинг табиатга, жумладан, кишилар ўртасидаги муносабатларида намоён баладиган умумий орзудаги истак туфайли ўрнатилади. Тартиб (ли) ташқи хатти-ҳаракатни, яъни этикетни ҳам ўз ичига олувчи ахлоқий тушунча сифатида намоён бўлади. Тартибга аслий келиб чиқиш жиҳатдан риоя этиш бурч мажбуриятларини мақсадга мувофиқ равишда бажаришга олиб келади. «Агар олийжаноб эр (цзюнь цзы) аниқ иш тутувчи ва вақтни бекорга сарфламайдиган бўлса, башарти у бошқаларга нисбатан ҳурмат билан муомала

киладиган ва тартибга риоя этувчи бўлса, унда тўрт денгиз орасида яшовчи кишилар унга биродар бўладилар». Тартиб (ли) хайрли иш (дэ) билан тўлдирилади: «Цзычан ҳақида гапирган муаллим, унинг олийжаноб эр кишига тааллуқли тўрт хайрли ишини таъкидлаб ўтган. Хусусий хатти-ҳаракатида у мулойим, хизматда-аниқ иш тутувчи, инсонпарвар ва одамларга нисбатан адолатли». Конфуций фикрича, ўз вазифаларини ана шундай тартибга биноан бажариш зарурий равишда одамгарчиликнинг (жэнь) намоён бўлишига олиб келади. Одамгарчилик – инсонга нисбатан қўйиладиган барча талабларнинг асосидир. Инсоннинг яшаш тарзи шунчалик ижтимоийдирки, у уни бошқариб турувчи қуйидагиларсиз яшай олмайди: а) ўзинг нимага эришмоқчи бўлсанг, бошқаларга ҳам шунга эришишига ёрдам бер; б) ўзинг хоҳламаган нарсани, бошқаларга ҳам раво кўрма.

Одамлар оилавий шароитга боғлиқ равишда, кейин эса, ижтимоий ҳолатларга нисбатан бир-бирларидан фарқланадилар. Оилавий отасолорлик (патриархал) муносабатларидан Конфуций *ўғиллик ва биродарлик олишжаноблиги (сяо ти) асосий қондасини* келтириб чиқаради. Ижтимоий муносабатларга оилавий муносабатлар тенгдирлар. Фуқаронинг ҳокимга, бошлиқнинг ўз қўл остидаги хизматчига бўлган муносабати ўғилнинг отага ва уканинг акага бўлган муносабати кабидир. Хизмат юзасидан бошлиққа нисбатан бўлган муомала тартибига риоя этиш учун Конфуций адолатлилик ва ижрочиликнинг асосий қондаларини (*и*) ишлаб чиқди. Адолатлилик ва ижрочилик ҳақиқатни борлиқ сифатида тушунишга боғлиқ бўлмаганлиги туфайли, Конфуций бу масала билан махсус шуғулланмайди. Инсон тартиб ва унинг ҳолати тақозо этгандек, хатти-ҳаракат этмоғи лозим. Тўғри ижрочилик хатти-ҳаракати – бу шундай одобки, унда тартиб ва одамгарчиликка қатъий равишда риоя қилинади, негаки, «олийжаноб эр қайси нарсга яхши ижрочиликка киришини, худди кичик лавозимдаги одамлар нима фойдалигини билганидек, унинг фарқига борадилар».

Конфуций таълимотига кўра, маълумотли кишиларнинг йўли (*дао*) шундай бўлиб, улар ахлоқий кучга (*дэ*) эгадирлар ва шунинг учун ҳам жамиятни бошқариш уларга ишониб топширилиши керак.

Конфуций билим ҳақида

Конфуцийнинг ахлоқий-сиёсий таълимоти қандайдир назарий билиш асосига таянмайди. Билим (*чжи*) ва унинг келиб чиқиш масаласини Конфуций қадимги китобларни ўрганиш ва қадимги аждодлар тажрибасидан иқтибос қилишда, деб билди. Унингча, билимнинг асосий манбаси ўқишдир ва унинг манбаси эса, қадимги ривоятлар ва солномалардир. Шунинг учун конфуцийчиликка жамият тараққиётидаги илгариги ва янги тажрибага танқидий муносабатда бўлиб, улардан хулосалар чиқариш ёт эди. Табиатшунослик фанларига умуман эътибор берилмаган эди. Ҳар қандай янги ҳодиса эскига тажриба нуқтаи назаридан баҳоланар ва ўтмишга бориб тақалар эди. Масаланинг бундай қўйилиши Хитой ўтмишини идеаллаштиришга олиб келди. Конфуцийчилик таълимоти муҳофазакорона фикрлар таянчига айланди.

Назорат саволлари

1. Конфуций ким бўлган?
2. Конфуцийчилик таълимотининг етакчи гоёси нима эди?
3. Яо, Шунь ва Юйлардек афсонавий ҳукмдорлар Марказий Осиё тафаккури тарихида ҳам мавжуд бўлганми?
4. Конфуцийчиликнинг асосий шиори нима эди?
5. Конфуцийга кўра, адолатсизликни тугатмоқ учун нима қилмоқ керак?
6. «Исмларни тузатиш» гоёси деганда нимани тушунаси?
7. Конфуций ўзининг билиш тўғрисидаги қарашларида нимага асосланади?
8. Конфуцийчилик таълимоти ҳозирги кунда Хитой маънавий ҳаётида қандай аҳамият касб этмоқда?

Адабиётлар

1. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий. –М., 1985.
2. Восточная философия. Перевод с чешского кан.филос.наук. И.И.Богута. –М.: Мысль, 1991
3. Древнекитайская философия. В 2 томах. –М., 1972.
4. История Востока. В 6-томах. Т.1. Восток в древности. –М.: Восточная литература РАН. –2002.
5. Китайская философия. Энциклопедический словарь. –М.: Мысль, 1994.
6. Конфуций. Уроки мудрости –М.: Эксмо.ФОЛИО, 2007.
7. Философская энциклопедия. Т.3. –М., 1964.
8. История философии в кратком изложении. –М.:Мысль, 1991.
9. Ясперс К. Истоки истории и её цель. Ясперс. Смысл и назначение истории. –М., 1994.
10. Трофимова З.П. Гуманизм, религия и свободомыслие. –М., 1993.

5. Мавзу: Япония ва Кореяда фалсафий фикр ривожининг муҳим хусусиятлари. Шарқ ва Ғарб фалсафаси тарихий ривожланишининг ўзаро алоқадорлиги. Глобаллашув шароитида Шарқ фалсафаси ва маданиятини ўрганишнинг аҳамияти.

Режа:

1. Қадимги Кореядаги илк диний-фалсафий тасаввурлар.
2. Қадимги Кореяда мифология ва шаманизм.
3. Қадимги Чосонда дастлабки фалсафий қарашларнинг шаклланиши.
4. Япония қадимги даврда.
5. Японларнинг илк эътиқодлари.
6. Синтоизм.
7. Кореяда конфуцийчилик.
8. Буддавийлик.
9. Даосизм.

Мавзунинг таянч тушунчалари: *Қадимги Корея, илк эътиқодлар, «Тангун ҳақида афсона», Кирин, анимизм, мифология, шаманизм, Оконшанте, ханыр, Қадимги Чосон, ян ва ым, янки, ымки, беш унсур, реинкарнация, Қадимги Япония, илк эътиқодлар, «Кодзики», натуразм, анимизм, ёзма қоидалар, синтоизм, «ками но-михи», аёл худо Аматерасу, императорнинг муқаддас иродаси, (микадо, тенно), «норито», шаманизм, давлат ҳукмронлиги, Когурё, Пэкче ва Силла давлатлари, конфуцийчилик, тхекак мактаби, кендан мактаби, Осмонга сизиниш, буддавийлик, моҳаяна, «Пхальгванхе» байрами, «саккиз нарсадан воз кечши» дастури, ортодоксал буддавийлик, даосизм, «ки», «до», «Когурё ёзшималари».*

Қадимги Кореядаги илк диний-фалсафий тасаввурлар

Тотемизм асоратлари – инсоннинг ҳайвонот, ўсимлик ва бошқа жисмлар гуруҳининг сирли дунёси билан боғлиқлигига бўлган ишонч – корейс халқининг турли миф ва ривоятларида, ҳамда уларнинг қадимий рассомчилик санъатида мавжудлигини кузатиш мумкин. Шундай қадимий афсоналардан бири бу «Тангун ҳақида афсона» бўлиб, у корейс халқи ва давлатининг қадимийлигини ифодалаган. Унга кўра, осмон маъбудининг ўғли шаҳзода Хванун Тхэбоксан тоғида «Маъбудлар макони»ни қурган. У одамларни фойдали ишларга ва билимларга, жумладан, деҳқончилик, табибчилик, дурадгорлик ва тикувчилик санъатларига ҳамда балиқчиликка ўргатади. У пайтларда тоғда инсонга айланиб қолиш хоҳишидаги айиқ ва йўлбарс яшар эдилар. Шунда Хванун уларга агар сиз ғор ичида юз кун саримсоқ пиёз ва доривор ўтлар истеъмол қилиб яшасангиз, истагингиз амалга ошади, деб айтган экан. Айиқ бу шартни бажарган ва бир аёлга

айланган. Аёлга айланган айиқ Хванунга турмушга чиқиб, бир Тангун исмли ўғилни туққан ва мил.ав. 2333 йилда Пхеньянда у Чосон ёки Қадимги Чосон давлатига асос солган¹².

Қадимги Кореяда мифология ва шаманизм

Анимизм ва шаманизм корейс халқининг афсонавий дунёсида алоҳида аҳамият касб этади. Анимизм асоратлари Корея ҳудудидаги турли қадимий жойларнинг қазилмаларида топилган¹³. Ўзининг кўп асрлик тарихи давомида корейс халқи доим табиатни илоҳийлаштириб, уни саноксиз сирли руҳлар ва ёвуз кучлар билан боғлаб келган. Руҳлар ва ёвуз кучлар ҳар ерда мавжуддир. «Улар ҳар бир дарахт тагида, ҳар бир ташландиқ ерда, оқаётган сувда ва тоғ бағрида яшайди... улар ҳар бир корейсни умр бўйи кузатиб юради¹⁴». Корейс мифологиясида ғаройиб ҳайвонлардан аждаҳо, бир шохли кирин, қакнус куши ва бошқалар мавжуд. Энг олий даражада шаклланган аёл ва эркак синтезини ўзида тўлиқ акс эттирган ҳайвон «*кирин*» ҳисобланади. («ки» - эркак, «рин» – «аёл»). У ўзида дунё пайдо бўлишининг дастлабки беш элементлари: сув, олов, дарахт, металл ва ерни мужассамлаштирган. У шу билан бир қаторда ўзида қадимги корейсларнинг аксиологик қадриятларини ҳам акс эттирган. Кирин тинчлик, бахт, тўғрилиқ ва ҳақгўйлик рамзидир¹⁵. «Кирин» образида корейс фалсафасининг мифологик қарашлардан келгуси тушунчалар ва образларга аста-секин ўтиш жараёнини: дунё яралишининг аёл ва эркак даврини (ян ва ым), дастлабки беш унсур таълимотини (сув, олов, ёғоч, металл ва ер), инсоният ва дунё тараққиётининг бирлиги (осмоний «ли» таълимоти)ни кузатиш мумкин.

Инсонда бир эмас, учта руҳ мавжуд экан. Бири инсон ўлганидан кейин самога олиб кетилади (ханыр); уни учта фаришта (яхшилар руҳи) гўзал бокқа(син-тён) олиб кетади. Боғ раҳбари Оконшанте уни сўроқ қилади, ерда қилган гуноҳлари ва яхшиликларига қараб, уни яна қайта ерга ўша танага юборади ёки гўзал боғда қолдиради, ёки бирон бир ҳайвон қиёфасига киритади. Иккинчи руҳ эса, тана кўмилган ерда қолади ва уни дўзахга (уни ҳам уч фаришта) олиб кетадилар. Учинчи руҳ эса, ҳавода, ўз яшаш жойига яқин қисмида қолади, уни эса, фаришта олиб кетар экан.

Қадимги Чосонда дастлабки фалсафий қарашларнинг шаклланиши

Қадимги Чосондаги дастлабки фалсафий қарашлар Хитой таъсирида шаклланган. Қадимий корейс файласуфлари дунёни иккита омиллар: эркак, ижобийлик, яхшилик, фаоллик рамзи бўлмиш – **ян** ва аёл, салбийлик, ёвузлик

¹² Корея. Цифры и факты. –Сеул, 1993. –С.16.

¹³ История Кореи. Т. 1. –М., 1960. Пер. с кор. –С.42.

¹⁴ Описание Кореи. –М., 1960. –С.402.

¹⁵ Қаранг: Ўша асар. –Б.404-406.

ва фаол бўлмаслик рамзи бўлмиш –*ым*нинг ўзаро таъсири, чатишуви ва аралашувидан пайдо бўлган, деб тушунган. Дунё асосининг иккала кучи (*янки*: *ки*–яхшилик ва *ымки*–ёвузлик)хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган *ки*нинг комбинацияси ҳамда беш асосий стихия сув, ер, олов, металл ва ёғоч асосида ер ва осмон пайдо бўлди. Беш унсурнинг турли таркибий қисмда эканлиги сифат ва миқдор жиҳатдан турли мавжудотларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди¹⁶.

Айнан мана шу беш элемент турли шохликлар сулоласининг пайдо бўлиши асосида ҳам ётади. Ҳар бир сулола унга азалдан берилган хусусиятлар ва унга асос бўлган элемент (ер, сув, олов, металл ва ёғоч)га хос бўлган «ижобий сифатлар»га асосланган ҳолда ҳукмронлик қилган. Бу стихиялар аста-секин бири-бири билан ўрин алмашаверади: ер ёғоч билан, ёғоч металл билан, металл олов билан, олов сув билан. Айнан мана шу алмашишлар ҳукмрон сулоларга ҳам хосдир. «Ҳар бир сулола ҳукмронлиги даврида унга асос бўлган стихияга хос ижобий сифатлар ўзининг тараққиёт чўққисига эришади. Осмон сулолаларининг ҳукмронлик муддатини ўз ҳукми билан тугата олмаслиги сабабли у бу ишни кейинги сулолага хос бўлган қарашлар асосида амалга оширади. Жумладан, ёғоч стихиясига хос бўлган сулоланинг ҳукмронлик муддати тугаганини англатувчи белги қуриган ва барглари тўкилаётган дарахтдир»¹⁷.

Ки тушунчаси (*ымки* ва *янки*) инсон руҳи ёки корейслар тан олганидек руҳларнинг ҳам асосида ётади. *Ымки* «*пэк*»ни – ўлимдан сўнг эса, «девга» айланадиган руҳни ҳамда *янки* – «*хон*»ни «руҳларга» айланадиган (ақлли руҳ)ни яратади. Корейсларда «хон» қайта туғилувчи руҳ сифатида тан олинади. Реинкарнация, руҳнинг инсон ёки ҳайвон қиёфасида қайта туғилиш ғояси айнан шу руҳ билан боғлиқ. Ушбу ғоя буддавийликдаги «руҳнинг қайта туғилиш» ғоясига яқиндир. Лекин у Кореяда тотемизм билан боғлиқ бўлган ҳолда анча қадимий анъанадир¹⁸.

Япония қадимги даврда

Япон оролларида аҳолининг кўчиб келиши узоқ минг йилликлар қаърига бориб тақалади. Янги эра арафасида мўғул маньчжур-тунгусс қабилаларининг полеоазит ҳамда малай қабилалари билан ўзаро қўшилиши натижасида япон элатининг ўзаги ташкил топди. Милодий III-VI асрларда улардан бири бўлган Ямато қабиласи қолганларни ўзига тобе этишга муваффақ бўлди. Шу тариқа бирламчи япон элатининг шаклланиш жараёни бошландики, у архипелагда

¹⁶ Ушков А.М. Некоторые вопросы истории философской мысли в Корее эпохи феодализма.//Вопросы философии» 1962, № 5. –С.106.

¹⁷ Чон Чин Сок, Чон Сон Чхоль, Ким Чхан Вон. История корейской философии. –М., 1966. Пер. с кор. –С.23.

¹⁸ Қаранг: Ионова Ю.В. Представления корейцев о душе. //Мифология и верования народов Восточной и Южной Азии. –М., 1973. –С.171-172.

нисбатан бир хил аҳолини вужудга келишида ўз ифодасини топди. IV-VIII асрларда хитой ва корейсларнинг қитъадан фаол кўчиб келиши ҳодисаси рўй берди. Ямато тузуми ороллардаги биринчи давлатнинг тамал тошини қўйди. Бунда ушбу даврга келиб, ўз давлатчилигининг юқори даражада ривож топишига эришган Хитойнинг таъсири муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Илк япон давлатининг бошида илоҳийлаштирилган доҳий – хукмдор турган бўлиб, у анъанавий нуқтаи назарга кўра, «ўз шажарасини худолардан бошлаган» эди. Уруғ аслзодалари маъмурий мақомларга эга булиб, мамлакат худудларини бошқарар эдилар. V-VII асрларда шоликорлик ва чорва молларини кўпайтириш билан шуғулланган деҳқонлар ер солиғини тўлар эдилар.

Японларнинг илк эътиқодлари

Қадимги японларнинг дунёқараши ҳақидаги маълумотлар VIII асрга келиб ёзиб тугалланган «*Кодзики*» («Қадимги кишиларнинг қилмишлари ҳақидаги битиклар»)да сақланиб қолган. У ўз ичига афсоналар, тарихий ривоятлар ва бўлиб ўтган ҳодисалар ҳақидаги маълумотларни қамраб олган. Қадимги эътиқодлар асосида оила-уруғ, қабила арвоҳлари ва ҳомий худолар бўлган – *Ками*ларни қадрлаш ётар эди. «*Ками*» сўзининг том маъноси «тепадаги», «баланддаги»ни билдирар эди. Арвоҳлар барча мавжудотларнинг кизга кўринмас рамзи ҳисобланар эдилар. Қадимги япон асотир тафаккури учун хос бўлган хусусият табиатни илоҳийлаштириш (*натуризм*) ва уни жонлантириш (*анимизм*) деб билиш эди. Бутун табиат руҳлар билан тўлиб-тошган деб тушунилиб, тоғлар, булоқлар, дарахтлар, гуллар ва шу кабиларга сиғинилар эди. Табиатга сиғинишнинг марказида Күёшни илоҳийлаштириш ётар эди. Қадимги эътиқодлар ёзма қоидаларга ҳам, руҳларнинг табақаланишига ҳам, ҳақиқий ибодатхоналар ва қоҳинларга ҳам, уларнинг номланишига ҳам эга эмас эдилар.

Синтоизм

V асрда буддавийликнинг ва VI асрда конфуцийчиликнинг кириб келиши муносабати билан, уларга муқобил ҳолда қадимги анъанавий дин «ками номихи», айнан «ками йўли», яъни «маҳаллий худолар йўли» ёки - хитойчасига «шин-то», кейинчалик эса, Европа тилларига «*синто*» сифатида кириб, «*синтоизм*», деб аталадиган бўлди. Синтоизм VI аср ўрталарида буддавийлик давлат дини, деб эълон қилинганга қадар, давлат дини сифатида хизмат қилди. Синтоистик тасаввурларга кўра, бутун борлиқ худо томонидан яратилган бўлиб, яратилиш жараёнини ўзи худоларнинг вужудга келиши билан узвий равишда боғланган. Оламнинг ибтидодаги ҳолати тартибсизлик (хаос) тарзида тавсифланади, кейинчалик осмоннинг ердан ажралиши рўй беради. Матнларда

«8 мириадалар» ёки 8 миллион худолар, яъни руҳлар ҳақида фикрлар мавжуд. Синтоистик худолар сафининг марказида *аёл худо Аматерасу* турган бўлиб, унинг тимсоли сифатида *Куёш* тан олинади.

Япон императорлари шажарасининг асосчиси, деб ҳисобланган афсонавий император Дзимму, аёл худо Аматерасунинг набираси сифатида тан олинади. Ана шу ердан синтоизмнинг асосий ўзаги, яъни император ҳокимиятининг илоҳий келиб чиқиши ҳақидаги ақида бошланади ва шунинг учун ҳар бир япониялик шахс императорнинг муқаддас иродасига (микадо, тенно)¹ бўйсунушга мажбур. Император саройи ва оламдан ўтган *тенно* мақбаралари муқаддас ибодатхоналар ҳисобланади.

Синтоистик эътиқод «*норито*» – дуо ифодаларини ўқиш, қурбонликлар (гуруч, сабзавот, балиқ) келтириш билан боғлиқ. Аммо синтоизмда *шаманизм* унсурлари ҳам мавжуд. Қоҳинлар эътиқод қилувчиларни жазава тушишга ундаб, уларни худолар билан мулоқот қилдириш мақсадида ўзлигини йўқотиш ҳолатигача олиб келадилар.

Гарчи синтоизмда эътиқод асосчиси ёки пайғамбари, унинг алоҳида диний таълимоти, диний ахлоқ меъёрлари бўлмаса-да, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган худолар даври ҳақидаги йилнома муқаддас ёзма манба вазифасини бажариб келади. Синтонинг ўзига хос хусусияти шундаки, у нариги дунё масалалари билан жуда кам қизиқиб, асосий эътиборни бутунлай ердаги ҳаётга қаратади. Бу ақида омманинг хулқ-атвор тарзи, ривоят, одатлари, қадимий ишончларининг муайян белгиларининг мажмуи сифатида япон турмуш тарзининг таркибий қисмини ташкил этади.

Қарийб 2 минг йил муқаддам пайдо бўлган, қадимий дин ҳисобланган Синто, муайян шароитлар тақозоси билан ўзгариб, янгиланиб борган. Ўз вақтида давлат дини мақомига эга бўлган буддавийликдан фарқли ўлароқ, Синто тарихий ривожланишнинг барча босқичларида японларнинг ягона, асл миллий дини бўлиб келди.

Кореяда конфуцийчилик

Конфуцийчилик Кореяга Қадимий Чосон давридаёқ кириб келди. 372 йилда эса, Когурё давлатида зодагон оилалар таълим оладиган «*тхэкак*» номли конфуцийчиликнинг олий мактаби ташкил этилди. Булар билан бир қаторда оддий халқ учун «*кендан*» номли конфуцийчилик мактаблари турли вилоятларда фаолият кўрсатиб келди. IV асрда конфуцийчилик Пэкчега, VI асрда эса, Силла давлатларига кириб борди.

---

¹ Қаранг: Токарев А. Религии в истории народов мира. –М., 1964. –С.243-250.

Бу даврда конфуцийчилик асосида худонинг куч-қудрати ва барча нарса ва ҳодисаларни бошқарувчиси сифатида Осмонга сиғиниш кучайиб борди. Ота-онага ҳурмат, шоҳга ҳалқнинг садоқати, кичикларнинг катталарга бўйсунуши, аёлнинг эрини ҳурмат қилишига асосланган конфуцийчилик бу даврга келиб давлат қурилиши ва жамиятдаги ижтимоий муносабатларнинг асосига айланди. Ҳурмат тушунчаси бутун жамиятга сингиб борди: оиладан тортиб бутун давлат миқёсида, натижада давлат-оила, деган ижтимоий модель шаклланди¹⁹.

Корейс конфуцийчилиги маҳаллий расм-русумларни ҳеч қандай тўсиқсиз, муаммосиз қабул қила бошлади. Масалан, унда ота-боболар ва буюк шахслар руҳига ғамхўрлик қилиш кенг ёйила борди. (Конфуций, Хитой мифологиясидаги ҳикоялар ва корейс ҳалқининг тарихий қаҳрамонлари), қурбонлик келтириш ва сиғиниш учун қурилган ибодатхоналардаги руҳлар (маҳаллий ерлар, тоғлар, сувларни, ҳамда табиат кучларини – осмон, ер, шамол, ёмғир ва бошқаларни ҳимояловчи). Конфуцийчиликда руҳсат берилган ота-боболар руҳига ғамхўрликнинг ўзига хос томони шундан иборат эдики, ўлган киши руҳининг яхши ёки ёмон ҳолатда бўлиши ва, шунга кўра, уларнинг ўз авлодларининг ҳаётига бўлган таъсири авлод томонидан урф-одатларга риоя қилинишига, ўз навбатида уларнинг маънавий ахлоқига ҳам боғлаган ҳолда талқин қилинган. Боболар руҳига сиғинишда икки дунёнинг (ўликлар ва тириклар дунёси) ўзаро таъсирига оид икки нарсани кузатиш мумкин. Қурбонлик келтириш ва турли маросимлар ўтказиш билан тириклар боболар руҳининг, у тириклигида қандай инсон бўлганидан қатъий назар, тинчлигини таъминлай олади, иккинчи томондан, худди шу маросимлар боболарнинг ўз авлодига бўлган муносабатини юмшатишга, агар улар бунга лойиқ бўлса бўлмаса, эриша оладилар.

Конфуцийчилик беш унсур ҳақидаги таълимотни ҳам қабул қилди. Буни конфуцийчиликда мавжуд бўлган жамиятдаги беш хил муносабат (шоҳ ва қўл остидагилар муносабати, ота-она ва фарзандлар орасидаги муносабат, эр-хотин ўртасидаги муносабат, катталар ва кичиклар ўртасидаги муносабат, дўстлар ўртасидаги муносабат) ҳақидаги таълимотдан ҳамда маънавиятнинг беш асосий хусусияти ҳақидаги таълимотдан (бағрикенглик, тўғри фикрлаш, тўғри ахлоқ, билишга интилиш ва ҳаққонийлик) яққол кўриш мумкин.

Буддавийлик

Буддавийлик – аниқроғи унинг Моҳаяна номли йўналиши, Кореяга эрамизнииг IV асрида Ҳиндистон ва Хитой миссионерлари томонидан олиб кирилган эди.

---

¹⁹ Аҳмедова М.А., Хан В.С. Корея фалсафаси (қисқача тарихий баён). –Т.: ТошДШИ нашриёти. 2009. –Б.8.

Корея ярим оролида буддавийлик маҳаллий динлар таъсирида ўзига хос хусусиятлар билан бойиди. Будда бу ерда мавжуд сиғиниш объектларига, боболар руҳи ва табиий кучларга сиғинишга қарши қўйилмади, аксинча, «улар билан бир қаторга қўйилиб, бир-бирини тўлдирувчи ва боболар руҳига бўлган эътиқодни кучайтирувчи маъбуд сифатида қабул қилинди»²⁰. Силлада буддавий байрамлар саккиз руҳга: осмон, буюк тоғлар, буюк дарёлар, аждаҳолар ва бошқа руҳларга бағишланган «Пхальгванхе» байрами билан биргаликда нишонланар эди. Когурёда осмон ва ғорлар руҳига сиғинилар эди. Пэкчеда эса, Осмон ва Ер руҳига сиғинилар эди²¹.

Қисқа вақт ичида буддавийлик уччала давлатнинг юқори табақалари орасида тарқалди. Тез орада эса, буддавийлик хукмрон динга айланди.

Буддавийлик Кореяда тарқала борган сари ўзига хос хусусиятларга эга бўла бошлади. Илк даврларда унинг таркидунёчилик ғояси, яъни дунёвий истаклардан воз кечиш ва руҳни поклашга йўналтирилган тўғри ахлоқ-одоб йўлидан бориш алоҳида аҳамият касб эта бошлади. Таркидунёчиликни тарғиб этиш Силла шоҳининг маслаҳатчиси бўлган ва давлат назариясига айланган «саккиз нарсадан воз кечиш» дастурини ишлаб чиққан руҳоний Херяна номи билан боғлиқдир. Ман этилган саккиз нарсаларга қуйидагилар кирар эди: «Тирик жонзотни ўлдирмаслик, ўғирликка қўл урмаслик, дангасалик ва бемаъни хулқли булмаслик, сўзлашувда бемулоҳазалик, хулқда нокамтарлик, ичкиликка берилмаслик, хушбўй ҳидлардан фойдаланмаслик, гуллардан узок юриш, роҳатланишдан ўзини тийиш»²².

Тез орада Кореяда ортодоксал буддавийликдан фарқли равишда турли диний секталар, мазҳаблар пайдо бўла бошлади: Вон Хё (617–687 гг.) ташкил этган Хэдончон мазхаби (Шарқ денгизлари мазхаби), Ый Сан (624–702 йиллар) томонидан ташкил этилган «Хэдон хваомчон» мазхаби, шунингдек руҳоний Вон Кван қарашларини санаб ўтиш мумкин.

Ый Саннинг таъкидлашича, ҳатто ҳақиқат ҳам руҳдир. Ҳақ йўлидан боришни инсоннинг босган қадами орқали аниқланиши лозим: «буддавийлик конун-қоидалари тенгликка асосланган, шу боис улар учун юқори табақа, қуйи табақа, олийлар ёки пастлар, деган тушунчалар бегонадир».²³ Ҳашаматли пойтахтда яшаб нотўғри йўлдан юргандан кўра, шоҳ бўлса ҳам хужрада яшагани фойдалироқ, деб ҳисоблаш Ҳақ йўлидан туриб бошқарилаётганини англатади.

---

²⁰ История Кореи. Т. 1. Пер. с кор. –М., 1960. –Б.78.

²¹ Ахмедова М. А., Хан В. С. Корея фалсафаси (қисқача тарихий баён). – Т.: ТошДШИ нашриёти. 2009.– Б.9.

²² Чон Чин Сок, Чон Сон Чхоль, Ким Чхан Вон. История корейской философии. Пер. с кор. –М., 1966. –Б.33.

²³ История Кореи. Т. 1. Пер. с кор –М., 1960. –Б.12.

Вон Кван ҳам, шунингдек, ортодоксал буддавийликнинг догмаларидан фарқ қилувчи таълимот билан чиққан. Яъни, у ортодоксал буддавийлик таълимотига қарши равишда тирик жонзотни ўлдириш (албатта бесабаб эмас) мумкин, деган ғояни кўтариб чиқади.

Даосизм

Даосизм – Хитой файласуфлари Лао-цзы ва Чжуан-цзы таълимоти – Корея яримролига VII аср бошларида кириб келган.

Даосизмга кўра, дунё асосида бош негиз сифатида *ки* («ци» - Хитой даосизмида) ҳамда ҳаётнинг ҳаракат ва ўзгариш қонуни *до* («дао» – «йўл» Хитой даосизмида) ётади. Барча нарсалар доимий ўзгаришдадир. Давлатни бошқаришда донишманд ҳукмдор даога – нарсаларнинг табиий ҳаракатига ҳалақит бермаслиги керак. Давлатнинг ҳақиқий инқирози ҳукмдорнинг даога ҳалақит беришидан бошланади. Даосизм тарафдорлари бу таълимотни амалда ҳам қўлладилар. Пэкче ҳукмдори Когурёга босқинчиликни такрорланганида унинг қўмондони Мак Го Хэ бостириб бормасдан илгари шу билан чекланишни таклиф этган ва бу фикрини шундай асослаган: «Бизга қадимдан даоларнинг қуйидаги ривояти маълум: «Агар меъёрини билсанг уят эмас, вақтида ўзингни тўхтата олсанг хавф мавжуд эмас. Биз энди кўп нарсага эга бўлдик, биз яна ҳам кўп талаб қилишимиз лозимми?»²⁴

Даосизм секин-аста кучая борди. Унга буддавийлик ва конфуцийчиликнинг муҳим бир тармоғи, деб қарала бошланди. «Уч давлатнинг тарихий йилномалари» («Когурё ёзишмалари») даосизмнинг таъсир кучи ҳақида шоҳ саройи амалдорларидан бирининг тилидан шундай муносабат билдирилади: «... Уч муқаддас таълимот (конфуцийчилик, буддавийлик ва даосизм) бамисоли қозоннинг уч оёғи, унинг ҳатто биттаси бўлмаса ҳам билинади»²⁵.

Назорат саволлари:

- 1. Конфуцийчилик Кореяга қачон кириб келди?*
- 2. Конфуцийчиликда жамиятнинг қайси соҳасига кўпроқ эътибор берилди?*
- 3. Кореядаги конфуцийчилик анъанавий конфуцийчиликдан нимаси билан фарқ қилади?*
- 4. Кореядаги конфуцийчиликнинг беш унсур тўғрисидаги таълимотининг моҳияти нимада ?*
- 5. Ортодоксал буддавийлик деганда нимани тушунаси?*

²⁴ Чон Чин Сок, Чон Сон Чхоль, Ким Чхан Вон. История корейской философии. Пер. с кор. –М., 1966. –Б.37.

²⁵ Ўша асар. –Б.39.

6. «Саккиз нарсадан воз кечии» дастурида нималар акс этган?
7. Даосизм таълимотининг асосий гоёси нима эди?
8. Нима учун буддавийлик таълимоти ҳар уччала давлатнинг юқори табақалари орасида кенг тарқалди?

Адабиётлар

1. Аҳмедова М.А. Хан В.С. Корея фалсафаси (қисқача тарихий баён). –Т.: ТДШИ нашриёти. 2009.
2. История Востока. В 6-томах. Т.1. Восток в древности.–М.: Восточная литература РАН. –2002.
3. История Востока. В 6-томах. Т.2. Восток в средние века.–М.: Восточная литература РАН. –2002.
4. Корея. Цифры и факты. –Сеул, 1993.
5. История Кореи. Т. 1. Пер. с кор. –М., 1960.
6. Описание Кореи. –М., 1960.
7. Ушков А.М. Некоторые вопросы истории философской мысли в Кореи эпохи феодализма.//Вопросы философии, 1962.№5.
8. Чон Чин Сок, Чон Сон Чхоль, Ким Чхан Вон. История корейской философии. Пер. с кор.– М., 1966.
9. Ионова Ю.В. Представления корейцев о душе.// Мифология и верования народов Восточной и Южной Азии. –М., 1973.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот. Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихини ўрганишнинг методологик масалалари. Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихий ривожланишининг асосий даврлари. (4 соат).

Мақсад: Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихининг асосий даврлари ва ўзига хос хусусиятлари, Шарқ ва Ғарб фалсафаси ва маданиятининг ўзаро таъсири, Шарқ ренессансининг моҳияти, Шарқ фалсафаси ва маданиятининг жаҳон фалсафаси ва маданияти, илм-фани ва цивилизация ривожига тутган ўрни бўйича касбий компетенцияларни ривожлантириш

Таянч иборалар: Шарқ фалсафасининг асосий даврлари, Шарқ маданияти тарихи, дунёқараиш, фалсафий дунёқараиш, диний ва мифологик дунёқараиш, фалсафа, Фалес, Юнон маданияти, фалсафий матнлар, онг ва тафаккур ривожиди, Шарқ ва Ғарб маданиятлари ривожиди ва алоқадорлиги, Шарқ ва Ғарб цивилизацияси, бирламчи фанлар.

1.Топширик: Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихий ривожланишининг асосий даврлари

Назарий маълумотлар

Фалсафа, инсон тафаккурининг умумбашарий шакли сифатида, жамиятдаги мавжуд ҳолатдан қоникмасликнинг маънавий ифодаси, уни янада такомиллаштириш, ривожлантиришнинг, бутун олам-табиат, жамиятнинг мазмун-моҳияти, инсон, инсоният, халқ, миллатнинг мақсад-муддаоси муаммоларини чуқур ўрганишга асосланган ҳолдаги илмий-назарий омилидир. Демак, фалсафа, биринчи галда, жамиятга ва фақат шу боис, ўқув юртлари, илмий муассасалар учун керак. Дарҳақиқат, воқеъликда, инсонлар ва жамият ҳаётидаги кескин ўзгаришлар, янгиланишлар юз берган сари фалсафага бўлган қизиқишнинг ортиб бориши ҳам муқаррарлашади.

Аждодларимиз, Шарқ ва Ғарб халқлари вакиллари яратган фалсафий таълимотлардан юртдошларимизни баҳраманд қилувчи, уларга ҳозирги замон фалсафасининг турли-туман, ҳатто қарама-қарши фикрларини чуқур билиш имкониятини берувчи маънавий муҳитни шакллантириш, тегишли йўналишдаги, давр талабларига монанд тадқиқотларни амалга ошириш, мазкур соҳага оид дарсликларни яратиш лозимлигини уқтириш – ушбу даъватнинг муҳим қирраларини ташкил этади. Зеро, худди мана шундай жиддий фалсафий замингина, ўзида халқимизнинг эзгу ниятлари, орзу-умидларини жо этган, миллий ғоя ва ижтимоий мафқураларни яратишнинг

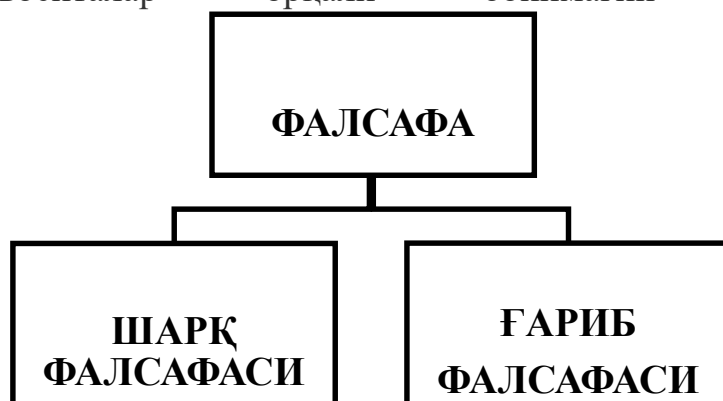
мустаҳкам илмий-назарий асоси бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ижтимоий тараққиёт асосида мавжуд ҳолатдан қониқмаслик ҳисси ётади. Вужудга келган қийинчиликларни енгиш, янги куч, ғайрат тўплаш учун, ривожланишнинг заминини тайёрлаш учун инсонга чидам, сабр-тоқат керак.

Сабру тоқат ривожланиш жараёнининг вақтинчалик шакли, мукамалликка интилиш, эҳтиёжларнинг юксалиши эса – доимий ҳолатдир. Инсоннинг эркинликка, адолатга, меҳр-муҳаббатга, гўзалликка, камолотга интилиши, қобилиятларини намоён этишга, ижод этишга уриниши – унинг маънавий эҳтиёжидир.

Эҳтиёжлар соғлом ва носоғлом бўлиши мумкин. Инсоннинг эркин камолотига хизмат қиладиган, ундаги ижобий қобилиятларини, фазилатларини бойитадиган, ривожлантирадиган эҳтиёжлар соғлом эҳтиёжлардир. Аксинча, нафс хоҳишларининг чексиз авж олишига, молпарастликка, шаҳватпарастликка, мансабпарастликка, инсондаги салбий жиҳатларнинг кучайишига хизмат қиладиган эҳтиёжлар носоғлом эҳтиёжлардир.

Буюк юнон файласуфи, етти донишманднинг бири ҳисобланган Фалес “Ёмон воситалар орқали бойимагин” деган эди.

Ҳозирги вақтда илғор Шарқ мамлакатлари Европа ва Америкадан ушбу усулни ўзлаштирмоқдалар. Бунга ИИ жаҳон урушидан кейинги Япония, Жанубий Қурия, Сингапур, Малайзия, Таиланд, Тайван ва кейинги 30 йил ичида тўхтовсиз ислохотлар билан банд бўлган Хитой мисол бўла олади. Ислом дунёси мамлакатлари катта маблағ манбаларига эга бўлсалар ҳам, ҳали ҳозир миллий инновасион тизимга ўтаётганлари йўқ.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек, “кўриниб турибдики, моддий ва маънавий ҳаёт тамойиллари бир-бирини инкор этмайди, аксинча, ўзаро боғланиб, бир-бирини тўлдиради.

Юксак тараққиётга эришишни орзу қиладиган ҳар бир инсон ва жамият ўз ҳаётини айнан ана шундай диалектик ва узвий боғлиқлик асосида қурган ва ривожлантирган тақдирдагина ижобий натижаларга эриша олади.

Ана шу ҳақиқатдан келиб чиққан ҳолда, биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланиш жараёнларининг маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун равишда ривожланиб боришни доимо давлатимиз ва жамиятимизнинг эътибор марказига қўйиб келмоқдамиз”²⁶.

Фалсафанинг нима эканлигидан хабар берувчи ўнлаб таърифларни келтириш мумкин. Масалан, IX асрда яшаган араб файласуфи Абу Яқуб ибн Ишоқ ал-Киндий (801-866) халифа Муътасимга бағишлаб ёзган “Биринчи фалсафа” асарида фалсафага таъриф бериб, “Инсоннинг тоқати етгунча нарсалар ҳақиқатини билиш илми” ёки “Мабаъди ут-табиа” (“Табиатдан кейин келадиган нарсалар”) китобида “Ҳар бир ҳақиқат сабабини биринчи ҳақиқатга олиб борувчи илм” деб атаган. Унинг фикрича, “Ҳақиқат изловчи учун ҳеч бир нарса ҳақиқатнинг ўзидан қимматроқ эмас”.

Дастлабки фанлар таснифини биринчилардан бўлиб ал-Киндий ишлаб чиққан. У илмий билишнинг уч босқичи ҳақидаги таълимотни шакллантирди. У биринчи босқични мантиқ ва математика; иккинчи босқични физика (аниқ фанлар); учинчи босқични эса метафизика билан боғлиқ билим, деб ҳисоблади.

“Birlamchi fanlar” deb atalgan, ayniqsa uning rasional qismi hisoblangan fanlarning vujudga kelishi bilan islom dunyosida ko‘proq aqliy mushohadaga murojaat qiladigan bo‘ldilar va shularning natijasi sifatida “Islom falsafasi” nomi ostida alohida fan paydo bo‘lib, rivojlandi.

Бунгача муътасила гуруҳи туфайли ҳақиқатларни кашф этиш ва диний аҳкомларни асослашга ақлий мушоҳада ва рационал муҳокамалардан фойдаланиш бошланган эди. Муътасила оқими ислом тафаккури тарихида рационализм тарафдори сифатида маълумдир. “Улар Куръон ва ҳадисларни зоҳирий томондан содда англашдан юқори кўтарилиб, ақлий муҳокамаларга таянган ҳолда динни ҳимоя қила олдилар”.

Буюк ватандошимиз Абу Наср Форобий X асрда фалсафага қуйидагича таъриф берган эди:

“Мавжудот ҳақидаги билим қўлга киритилса, шу ҳақда таълим берилса, мавжудотдан бўлган нарсанинг зоти билинса, нарсанинг маъноси тушунильса, ишончли далил-ҳужжатлар асосида шу нарса ҳақида мияда бир турли ишонч ва тасаввур пайдо бўлса, мана шу маълумотга доир фанни фалсафа деймиз”.

Ҳақиқатан ҳам “фалсафа воқеликдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқадорлиги ва ривожланиш қонуниятларини, уларнинг туб моҳиятини билишга қаратилган фандир”.

²⁶ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. –Б.68-69.

Форобийнинг улуғ хизмати фақат унинг фалсафани чуқур англаб етганида ва янги ғоялар, фикрлар берганидагина эмас, балки дин ва фалсафа орасидаги муносабатларни қатъий ва аниқ ифодалагани ҳамда бу икки соҳанинг инсонлар онгида бирга яшаши мумкинлигини уйғунлаштириб исботлаб берганлигидадир.

Форобий динга жиддий муносабатда бўлиб, шариатнинг зоҳирий томонига қарши чиқиш ўрнига, унинг ботиний моҳиятига фалсафий маъно берди.

Форобий ўзининг “Ал-хуруф” (Ҳарфлар) асарида шундай дейди: “Агар дин барча умумий жиҳатлари билан такомиллашадиган фалсафага итоат этса, унда у ҳақ ва тўғридир. Аммо агар дин тўғри таҳлилий фалсафа ҳали шаклланмай, балки ҳалқ тафаккури, ғояси бўлган риторика (балоғат санъати, сўзамоллик), диалектика (баҳс) ва софистика (ҳар қандай восита билан бўлса ҳам рақибни сўзда лол қолдириш) билан банд бўлган даврда пайдо бўлса, бундай фалсафага бўйсунган дин ҳам ёлғон ва хатолардан холи бўлмайди. Кўп ҳолларда у бошидан охиригача нотўғри бўлиб чиқади. Фалсафа динга нисбатан ҳам бирламчи мавқега эга, чунки фалсафа – мағз, дин – пўстлоқ, аниқроғи – фалсафанинг қуролидир”.

Унинг фикрича, дин жуда катта аҳамиятга эга. Зеро, бир томондан унинг моҳияти яна ўша олий фалсафадир, бошқа томондан эса шариат инсоният жамияти мавжудлиги ва ижтимоий тартиб барқарорлиги учун фалсафа сингари зарур. Форобий учун асосий таянч аналитика (таҳлил ва тадқиқ)га қурилган фалсафадир. Унингча, ҳақ дин билан ҳақиқий фалсафа бирдир. Фақат фалсафа – хосларга тегишли, диннинг тили эса хосларга ҳам, авомга ҳам тушунарлидир²⁷.

Форобий фикрича, пайғамбарлар ва файласуфлар билимларининг манбаи биттадир. Файласуф фаол ақл билан қўшилиб, ҳақиқатни билади, Пайғамбар эса – ҳақиқатнинг инъикоси бўлмиш ваҳий орқали билади. Дин эса ваҳий асосидаги ҳақиқатдир. Дин ва фалсафа – ҳар иккиси ҳам билим ва мушоҳададир, фарқ шундаки, дин соддалаштирилган фалсафадир. Бошқача ибора билан айтганда, дин ва фалсафа ягона бирликнинг икки хил жиҳатларидир. Фалсафа далилий ҳукмларнинг қоидаларига таянади, дин эса ўша ҳукмлар ва қоидаларнинг хитобий шаклидир. Унинг дин ва фалсафанинг ягона бирлиги ҳақидаги мулоҳазаларига қарамасдан, кейинчалик, Форобий фалсафани диндан афзалроқ ва устунроқ қўйганлигига урғу бера бошладилар. Баъзилар, жумладан андалузиялик файласуф Ибн Туфайл уни бу масалада кескин танқид қилди. Андалузиялик файласуфнинг далилига кўра, Форобий файласуф даражасини гўё пайғамбарликдан ҳам юқорироқ қўйган. Аммо, Форобий “Дин фалсафанинг мисолларидир” деганда пайғамбар ҳалқ тилида

---

²⁷ Қаранг: Adamson Peter. Philosophy in the Islamic World: A Very Short Introduction. Oxford University Press, New York, 2015. P. 12.

сўзлашишга мажбур эканлигини ҳам алоҳида қайд этиб ўтади. Чунки, омма далилий ҳукмларни тушунмаганлиги сабабли, далилий ҳақиқатларни хитобий шаклда баён этишдан ўзга имконият йўқ. Бинобарин, пайғамбар ҳам файласуфдир. Форобийнинг фикрига кўра, авомнинг диний карашлари, унинг фалсафий хулосаларига доим ҳам мос тушавермайди ва бунинг зарурияти ҳам йўқ. Шунинг учун у ўз фикрларини бевосита авомга мослаштирмаган эди. У авом мени тушунади, деб ҳам ўйламаган ва аксинча бундан хавотир ҳам олганки, унингча “авомнинг фалсафага аралашishi, уни бузади”.

Рационал ислом фалсафаси ўзининг пайдо бўлиш вақтидан бошлаб мусулмон жамиятида иккита қудратли рақибга дуч келди. Биринчиси – динни ва ақлини ақидапарастларча, қотиб қолган фикр (догма) сифатида қабул қилиш бўлса, иккинчиси – тасаввуф ва ирфон эди. Тасаввуф зиддиятлар, якка ҳукмрон мустабидларнинг зульмидан азоб чеккан одамларнинг исёни ифодаси эди. Юнон фалсафасининг кейинги ирфоний оқимлар билан ўхшашлик жиҳатлари мавжуд.

Rasional islom falsafasi o'zining paydo bo'lish vaqtidan boshlab musulmon jamiyatida ikkita qudratli raqibga duch keldi. Birinchisi – dinni va aqlini aqidaparastlarcha, qotib qolgan fikr (dogma) sifatida qabul qilish bo'lsa, ikkinchisi – tasavvuf va irfon edi. Tasavvuf ziddiyatlar, yakka hukmron mustabidlarning zulmidan azob chekkan odamlarning isyoni ifodasi edi. Yunon falsafasining keyingi irfoniy oqimlar bilan o'xshashlik jihatlari mavjud.

Икки аср давомида ловуллаб турган калом илмий соҳадаги баҳслар алангасини ўчириши осон эмас эди. Калом ва тасаввуф ислом фалсафасининг таркибий қисмлари сифатида майдонга чиқди. Бу назарий мактаблар ислом фалсафасини яратишга шарт-шароит яратдилар.

Форобий фалсафасининг инкор этиб бўлмайдиган жойи шундаки, у назарий фалсафани ҳақиқий ва асосий илм, деб билиб, қолган барча фанларни унга тобе бўлган иккинчи даражали соҳалар мақомига кўйди. Фалсафалар ўртасидаги умумий дунёқарашлар билан кифояланмай, дин билан фалсафани ҳам айрим бир қисмга жойлади. Унинг фикрича, фалсафадаги масалалар исботини пайғамбарлар рамзлар шаклида баён қилганлар, зеро, моҳият жиҳатидан фалсафа билан дин ўртасида ҳеч қандай тафовут йўқ. Бундай қараш ўз даврида ниҳоят даражада муваффақият қозониб, исломий фалсафанинг асоси ва усулини белгилаб берувчи фикрлаш тарзига айланди. Шунинг учун ҳам Форобийнинг маълум маънода ислом фалсафасининг муассиси, яъни асосчиси, деб билмоқ керак.

Ислом фалсафаси ўз таркибига беш йўналишни қамраб олади: тасаввуф, калом, машшоиюнь (перипатетиклар ёки фалосифа), исмоилий ва ишроқийлар. Буларга ҳозирги замон эрон файласуфи Муҳаммад Хотамий қуйидагича таъриф беради:

“Амалда мусулмон жамиятининг рационал мавзуларини ҳамда Каломуллоҳ (Ваҳий) ва ақл, фалсафа ва дин орасидаги муносабатларни муҳокама қилиб, ҳар бири ислом тарихида ва мусулмонларнинг тақдирида алоҳида из қолдирган тўртта тамойил (йўналиш)ни кўриш мумкин:

1. Ислом фалсафаси деб аталган ва дин билан фалсафа орасидаги уйғунлик муносабатларини олий даражада қўйган оқим.
2. Динни ақлий ва мантиқий муҳокамалар, далиллар билан солиштирганда фикрлайдиган одамда уни қабул қилиш учун ҳеч бир имконият қолдирмайдиган ҳолатда олиб кўрадиган оқим.
3. Ақл ва фалсафанинг қўли қисқа, оёғи чўлоқ, у ҳақ ва ҳақиқатга олиб бора олмайди, деган ирфон ва тасаввуф оқими. Суфийлар ҳақиқатга юрак қаноти билан етишиш мумкин, дейдилар ва “далил келтириб исботловчиларнинг оёғи ёғочдандир”, улар ҳаққа етишишга ожиз, деб айтадилар.
4. Дин ва шариат ҳайбати ва ҳашамати олдида инсон ақлининг ожизлигини таъкидловчи оқим”²⁸.

Ушбу оқимлар бошқа халқлар ва маданиятлар, жумладан юнон олимлари қарашларидан баҳраманд бўлган ҳолда вужудга келган эди. Абу Якуб ибн Ишоқ ал-Киндий Форобийдан юз йил олдин фалсафани жиддий ўрганишга киришган эди, бошқа олимлар эса фалсафий асарларни араб тилига таржима қилиш билан чегараланардилар. Бироқ Форобий билан ал-Киндий орасида катта фарқ бор. Бу шунда намоён бўладиги, Форобий янги йўл очган ўзининг янги мактабига асос солган файласуф бўлса, ал-Киндий ўзлаштирилган фикрларни тадқиқ этган олимдир.

Ибн Сино (980-1037) ўзининг “Донишнома” асарида таъкидлашича, “ҳаракат деб, одатда маконда содир бўладиган нарсага айтилади; аммо бу тушунчанинг маъноси ҳозир бошқача, макон ҳаракатдан кўра, умумийроқ маънони англатади: имкониятдаги нарса бўлган бирор-бир нарсанинг исталган ҳолати ва ҳаракати шу имконият сабабидан ҳаракат дейилади”.

Ибн Сино фикрига кўра, барча фалсафий илмлар икки қисмга бўлинади: назарий ва амалий. Бунда назарий қисмнинг мақсади – ҳақиқатни билиш; амалий қисмнинг мақсади – саодатга эришишдир. Фалсафий фанлар, Ибн Сино таъкидича, икки турга бўлинади: биринчиси бизнинг шахсий хатти-ҳаракатимиз билан таништиради ва у “амалий илмлар” деб номланади²⁹. Чунки бу билимларнинг фойдаси, биз бу дунёда нажот топишга умид қилишимиз учун, ундаги ишларимиз тартибли бўлиши учун керак бўлади. Иккинчиси эса бизни руҳиятимиз шаклланиши ва бу дунёда бахтли бўлишимиз учун нарсалар оламининг ҳолатини бизга англатади. Ўз ўрнида

²⁸ Хотамий С.М. Ислом тафаккури тарихидан. –Т.: Минҳож, 2003. –Б.58.

²⁹ Қаранг: Adamson Peter. Philosophy in the Islamic World: A Very Short Introduction. Oxford University Press, New York, 2015. P. 14.

тушунтириладиган бу илм назарий деб номланади.

Макон Ибн Сино нуқтаи назаридан жисм ҳам, шакл ҳам эмас. Бу унда жисм ўрин оладиган “ҳеч нима”. У ҳар қандай жисмни қуршаб олади. “Ўрин”нинг борлиги “тўлдирилган” маконнинг мавжудлигини асослайди. Унинг фикрича, “дахр” модданинг, унинг ўзгаришига боғлиқ абадий ва мутлақ вақт бўлиб, қандай бўлмасин, макон ва ҳаракат билан тор алоқада мавжуд.

Ибн Рушднинг икки ҳақиқат назарияси кейинчалик ислом фалсафасида табиий-илмий ҳамда ижтимоий билимлар концепциясини ишлаб чиқишда диний ва илмий билимларни уйғунлаштиришда муҳим восита бўлган. Ўз навбатида билишнинг бу икки шакли бир-бирига ҳалал бермаслиги керак, деган ғоя ҳам устувор аҳамият касб этган. Чунки улар бир мақсад – ҳақиқатни топиши ва унга эришиш йўлида ҳаракат қиладилар, деган ёндошув концепциал асосга эга эди.

“Икки ҳақиқат назарияси” мутакаллимлар билан муътазиллийлар, ақл билан эътиқод ўртасида келишув вужудга келганлигидан дарак беради. Чунки кейинги давр мусулмон халқлари тарихидан ўрин олган ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг негизи унинг асосига қурилганини кўриш мумкин. “Икки ҳақиқат” тарафдорларининг қарашларидаги бундай хулосалар аслида қадимги юнон файласуфи Афлотун фалсафасига асосланар эди. Агар Афлотун фалсафасида нарсалар дунёсидан олдин, унга нисбатан бирламчи, ўзгармас моҳиятга эга бўлган “ғоялар дунёси” мавжудлиги эътироф этилса, унда бу ўзгармас моҳиятни англаб етишнинг ҳам икки йўли мавжуддир, деб ишонч билдиради.

Унинг фикрича, бу дунёнинг ўзгармас моҳияти алоҳида қобилиятга эга, ўта сезгир одамларнинг фаолияти орқали англаб олинади. Бунинг иккинчи йўли эса, кишилар томонидан ғоялар дунёси (моҳият)нинг ҳосиласи бўлмиш, нарсалар дунёсини ташкил этувчи воқеа ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги, сифат ҳамда хоссаларини ўрганиш асосида ҳам моҳиятни англаб олиш мумкин.

Замонавий исломнинг фалсафий асосларини ўрганишда Шарқ ва Ғарб тажрибасини биргаликда олиб бориш зарурлиги ҳақида Т.Ж.Уинтер ўзининг “XXI асрда ислом” номли асарида қуйидагиларни ёзади:

“Бағдоддаги Низомия мадрасаси Ғаззолий туфайли машҳур бўлиб кетган эди, ўша мадрасада фикр билан бир қаторда юнон анъаналари асосидаги фалсафий илоҳиётшунослик ҳам ўқитилар, шунингдек, ўша вақтдаги раҳнамоларни рақиб мафкураларининг оёғини осмондан қиладиган зарур қурол билан таъминлар эди. Бизга янги мингликда мужаддид, муътадил, бағрикенг, руҳоний кўзқарашга эга, дунёвий тафаккурни танқид қилибгина қолмасдан, уни тушунадиган ва у билан баҳсга кириша оладиган даҳо Ғаззолий керак. Хусусан, бундай шахс янги замонга ўз ҳукмини ўтказаятган маънавият, санъат ва атроф-муҳит масалаларини пухта билиши даркор. Ғарб

кишисига нима таъсир этиши ва уни нима ҳаракатлантираётганидан хабардор ғарблик мусулмон мутафаккирлари биладики, мабодо ислом дискурси ушбу масалаларга эътибор қаратиб, муваффақиятга эришадиган, эстремизмнинг ёвуз руҳини қувадиган бўлса, динимиз нафақат гуллаб-яшнаши, қолаверса, янги асрнинг диний курашларида марказий ўринни қайта эгаллаши ҳам мумкин”.

Ривожланишнинг умумий қонуниятларига тадрижий (эволюсион) ва сакрашсимон (инқилобий) ўзгариш, эски сифатдан янги сифатга ўтиш киради. Бу икки турдаги ўтиш фан тараққиёти учун ҳам хосдир.

Европанинг мусулмон вилоятларида, айниқса, маврлар Испаниясида, мусулмон, яҳудий, христианлар таълим беришган. Уччала эътиқод вакиллари ўз диний ақидаларини юнон фалсафаси ғоялари билан ҳимоялашга уринишган, бу албатта христиан схоластикасига таъсир этган.

Сиёсатдаги каби фалсафада ҳам араб-мусулмон мутафаккирлари инқилоб содир этишган эмас, балки дастлабки ғоялар билан чекланишга ва шакллантириш мумкин бўлганларини шакллантиришга ҳаракат қилишган. Лекин уларнинг фан ва фалсафага қўшган ҳиссаси жаҳон, айниқса, Европа фалсафий ва илмий дунёқарашига катта таъсир кўрсатди.

Абу Ҳомид Ғаззолий фалсафий далилларга қарши раддия ёзганидан кейин ислом илми фалсафа билан бирлашиб, бундан кейинги ҳар қандай келишмовчиликлар бартараф этилиши мумкин бўлган адашишлар ва хатоликлардан иборат эканлиги яна бир бор таъкидланди. Натижада агар фалсафа ўзгарувчан бўлмаганда, хато ва адашишлар ҳам келиб чиқмас эди – деган хулосага келинди. Гарчи, борлиқ, мавжудотларнинг асоси ва минераллар олами ҳақидаги гаплар худди қадимги юнон фалсафасидагидек бўлса-да ва ислом файласуфлари ҳақиқий фалсафага хос хусусият бўлган ашёларнинг моҳияти ҳақида баҳс юритган бўлсалар ҳам, аммо баҳсларнинг маъно ва мазмунида чуқур ўзгаришлар юз берган эди.

Назорат саволлари:

1. Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихининг асосий даврларини айтиб беринг.
2. Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихининг асосий даврларининг ўзига хос хусусиятлари нимада?
3. Шарқ ва Ғарб фалсафаси ва маданиятининг ўзаро таъсири қандай?
4. Шарқ ренессанси тушунчасига таъриф беринг?
5. Шарқ ренессансини моҳияти нимада?
6. Шарқ фалсафаси ва маданиятининг жаҳон фалсафаси ва маданияти, илм-фани ва цивилизация ривожига тутган ўрни ва аҳамияти.

7. Шарқ фалсафаси ва маданиятининг жаҳон фалсафаси ва маданияти, илм-фани ва цивилизация ривожда тутган ўрнини изоҳланг.
8. Шарқ фалсафаси ва маданиятининг жаҳон фалсафаси ва маданияти, илм-фани ва цивилизация ривожда тутган ўрни ва аҳамиятини айтиб беринг.

2.Топширик: “Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихини ўрганишнинг методологик масалалари. Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихий ривожланишининг асосий даврлари” мавзусини ўқитишнинг замонавий технологияларини танланг ва маъруза, семинар машғулотларини лойиҳалаштиринг.

2-амалий машғулот. Қадимги марказий осиеда илк диний-фалсафий қарашларнинг келиб чиқиши. Зардўштийлик фалсафаси. Марказий осиеда буддавийлик, монийлик ва туркий битиклар фалсафаси. (4 соат).

Мақсад: қадимги туркий халқларнинг оғзаки ижоди намуналарига оид маълумотлар Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида келтирилганлигига доир тасаввурлар ҳосил қилиш, халқ оғзаки ижоди ва афсоналарда миллий кадриятларнинг акс этганлиги тўғрисида тушунчалар ҳосил қилиш, буддавийлик диний-фалсафий таълимотининг Марказий Осиёга ёйилиши, унинг икки жиҳати тўғрисида тушунча ҳосил қилиш. Туркий халқлар ёзуви, Култигин, Билга хоқон, Тўнжук, Унгин, Куличур, Моюнчур битиктошларидаги диний-фалсафий қарашларни мушоҳада қилиш кўникмаларини шакллантириш Марказий Осиёда монийлик таълимотининг вужудга келиши ва унинг фалсафий-илоҳий таълимотини ёритиб бериш. Маздак таълимотидаги кадриятлар мавзусининг кўтарилиши сабабларини фалсафий мушоҳада қилиш ва ўқитиш жараёнини лойиҳалаштириш малакаларини ривожлантириш

Мавзунинг таянч тушунчалари: *Гаутама, Сидҳарта, Будда, нурланган, инсонлар тенглиги, Ашока, Ҳиндистон, драхмалар, ашёларнинг ҳужайралари, йогача усул, нирвана-беташвиш ҳолат, руҳий хотиржамлик, Моҳаяна, сабр-тоқат, тарки дунёчилик, дунёнинг доимий ўзгаришида эканлиги. Моний (мил. III аср), Маздак (мил. VI аср), «Хуастуанифт», Суза, «Моний ёзуви», ягона дин, «зулмат ва зиё дунёси», ёвузлик – бойликка ҳирс қўйиш, Қубод I (мил. 488-581 йй.), адоват ва ҳасадни йўқ қилиш, Қадимги туркий халқлар, Маҳмуд Қошғарий, «Девону луғотит турк», мардлик, жасорат, илм, касб-ҳунар, ҳалоллик, садоқат, фидойилик, Тўмарис, Широқ, Рустам, «Зарина ва*

Стриангия», «Сиёвуш», руний (сирли) битиклар, урхун-енисей ёзуви, Култигин, Билга хоқон, Тўнжук, Унгин, Куличур, Моюнчур битиктошлари, сугд, уйгур ёзуви, моний ёзуви, Қорахонийлар, араб ёзуви.

1. **Топшириқ:** Зардўштийлик фалсафаси. Марказий Осиёда буддавийлик, монийлик ва туркий битиклар фалсафаси ўқув материаллар мазмунини таҳлил қилинг.

Назарий маълумот:

Милодий II-III асрларда Марказий Осиёда ва унга қўшни бўлган худудларда иқтисодий таназзул ва унинг ғоявий ифодаси сифатида янги мафкуравий оқим бўлган монийлик таълимоти вужудга келган эди. Бу таълимотнинг асосчиси 216 йилда Бобилда туғилган, 25 ёшида Ҳиндистонга бориб, ўз ҳамфикрлари жамоасини тузган ва кейинчалик Форс ва Сузада яшаган Моний эди. У «моний ёзуви» номи остида янги алифбо кашф этиб, уни тавсия этди. Унинг орзуси ҳаммага маъқул тушадиган, умумий ягона динни яратиш эди.

Монийнинг фалсафий-илоҳий таълимотида маънавий қадриятларга катта эътибор берилган. Унинг фикрича, икки дунё – «зулмат ва зиё дунёси» мавжуд бўлиб, биринчисида адолатсизлик, зулм, зўравонлик ҳукм сурган, иккинчиси абадий, емирилмайдиган, доимий қадриятлар дунёсидир.

Моний таълимоти озод деҳқонларга қаратилган бўлиб, улар манфаатининг ғоявий ифодаси эди. Шунинг учун III ва ундан кейинги асрларда ҳам Эрон, Марказий Осиё, Байналнаҳрайн, Сурия, Миср ва Рим империясининг Шарқий вилоятларида унинг ғоявий таъсири кенг ёйилган эди. Буюк ипак йўли бўйлаб буддавийлик таълимотининг тарқалишига қадар Эронда қувғинга учраган Монийнинг маслақдошлари Марказий Осиёдан паноҳ топган эдилар. Монийлик ғоялари уйғурлар дунёқарашига катта таъсир ўтказган. Монийликнинг уйғур тилига қилинган таржимаси тарзида сақланган диний ёдгорлиги «Хуастуанифт» (монийликнинг тавба намози) аниқ, тушунарли тилда ёзилган. Монийлик VIII асрда Уйғур давлатининг давлат динига айланган.

Қадриятлар мавзуси Маздақ таълимотида

Қадриятлар мавзусининг излари VI асрда яшаган Маздақ таълимотида ҳам кўзга ташланади. Маздақ ақидасига кўра, дунёда содир бўладиган жараёнлар онгли мақсадга йўналтирилган эзгулик ва унинг манбаи бўлган ёруғлик билан кўр-кўрона ва тасодифий ҳаракат қилувчи қоронғулик

(жоҳиллик) ўртасидаги курашдан иборат. Асосий ёвузлик – бойликка хирс кўйишдир.

Табиат уч унсур: сув, олов ва тупроқдан ташкил топган бўлиб, уларнинг кўшилишидан ижобий ва салбий ҳодисалар келиб чиқади. Эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги кураш эзгуликнинг ғалабаси ва ёвузликнинг йўқ қилиниши билан барҳам топади. Маздакчиларнинг ижтимоий дастури кескин талаблар кўйди: барча одамларнинг тенг ҳуқуқлиги, истеъмолда тенглик, барча мулкларнинг ва аввало ернинг умум ихтиёрида бўлиши; яхшилиқни барқарор қилиш учун ижтимоий тенгсизликка барҳам берилиши.

Бундай таълимотга асосланган Маздак бойларнинг мол-мулкани тортиб олиб, камбағалларга бўлиб беришга бошчилик қилган.

Эрон шоҳи Қубод I (мил.488-581йй.), аввал бошда Маздакни қўллаб-қувватлаб, уни бутун мамлакатга қози қилиб тайинлаган эди. Мамлакатда катта ер эгалари, амалдорлар ва коҳинларнинг иқтисодий ва сиёсий ҳукмронлиги барбод бўлгандан сўнг, шоҳ Қубод I Маздак билан алоқани узади. 529 йили маздакийларнинг инқилобий ҳаракати бостирилиб, Маздакни қатл этилади. Аммо унинг таълимотидаги адоват ва ҳасадни йўқ қилишга қаратилган тадбирлар, ижтимоий адолатсизликка қарши курашиш муқаддас вазифа эканлиги ҳақидаги ғоялар жазибакор мафкура сифатида узоқ вақтгача халқ қалбида сақланиб қолади.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк асари»

Энг қадимги туркий халқ кўшиқлари бизга қомусий билим соҳибби Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари орқали етиб келган. Туркий халқлар оғзаки ижод намуналарида ватанпарварлик, инсонийлик, ҳамжиҳатлик, мардлик ва жасорат, илм ўрганиш, касб-хунар эгаллашга даъват, катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат, ҳалоллик, поклик, дўстлик садоқат, камтарлик, фидойилик каби турли-туман инсоний фазилатлар ўзининг бадиий ифодасини топган.

Халқ оғзаки ижодида миллий қадриятларнинг акс этиши

Агар «Тўмарис», «Широқ», «Рустам» сингари халқ оғзаки ижоди намуналарида дўстлик, эл-юрт ҳимоясига отланиш ва бу йўлда жонини ҳам тикиш, халқни ғайритабиий кучлар, офатлардан ҳимоя қилиш сингари юксак ғоялар мужассамлашган бўлса, «Зарина ва Стриангия», «Сиёвуш» сингари афсоналарда миллий қадриятларимизнинг бошқа жиҳатлари ҳам тасвирланган.

Туркий халқлар ёзуви

Туркий халқларнинг бизга маълум ёзув тарихи ҳозирги кунда руний ёки урхун-енисей номи билан юритилувчи битиклардан бошланган эди. Бу ёзув фан оламига XVIII асрдан бошлаб маълум бўлган. Марказий Осиёнинг катта қисмида, жумладан, Ўрта Осиёда ҳам мазкур ёзув кенг ёйилган эди. Турк руний ёзувидаги ёдгорликларнинг энг йирик намуналари турк амалдорлари хотирасига қўйилган қабр тошларида мужассамланган. Култигин, Билга хоқон, Тўнюққ, Унгин, Куличур, Моюнчур битиктошлари *VI-VII асрларга* тааллуқлидир. Бу хатнинг тошлардан ташқари олтин, кумуш, суяк, ёғоч, сопол буюмларга ёзилган намуналари ҳам мавжуд. Шарқий Туркистондан қоғозга битилган ёдгорлик ҳам топилган.

Қадимги турк даврида алфавитли ёзувнинг бошқа турлари ҳам қўлланилган. Суғд, уйғур, моний, қисман қўлланилган брахма ёзуви шулар жумласидан эканлиги илмий тадқиқотларда исбот этилган.

Суғдлар ва туркий халқларнинг маданий алоқалари натижасида милодий *VI-VIII асрларида уйғур ёзуви* шаклланган. Турк хоқонлиги даврида турк руний ёзуви асосий ёзув бўлса, кейинчалик унинг ўрнини уйғур ёзуви эгаллаган. X асрга келиб Қорахонийлар давлатида ислом расмий дин сифатида қабул қилинган. Шу муносабат билан араб ёзуви бошқа барча ёзувлар ўрнини ола бошлаган.

2. **Топшириқ:** “Зардўштилик фалсафаси. Марказий Осиёда буддавийлик, монийлик ва туркий битиклар фалсафаси “ мавзуси юзасидан ўқитиш технологияларини танланг ва маъруза ва амалий машғулот жараёнларини лойиҳаланг.

Адабиётлар

1. Содиков Қ.: Қадимги туркий халқларнинг диний-фалсафий қарашлари. –Т.: ТошДШИ нашриёти, 2004.
2. Содиков Қ. Аждодларимиз битиги. –Т.: Фан, 1990.
3. Содиков Қ.Қадимги турк фалсафаси. –Т.: ТошДШИ нашриёти, 2008.
4. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
5. Қаюмов А., Исҳоқов М., Отахўжаев А., Содиков Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. –Т.: Ёзувчи, 2000.
6. История Востока. Т.І. Восток в древности. –М.: Восточная литература; РАН, 2002.
7. Малов С. Е. Памятники древне тюркской письменности. –М-Л., 1951.

8. Тугушева Л.Ю. Ярлыки уйгурских князей из рукописного собрания ЛО ИВ АН. –Тюркологический сборник, 1971, –М., 1972.
9. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
10. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
11. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. I. –Тошкент, 1968.

3-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ. ҲИНД ФАЛСАФАСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИНИНГ АСОСИЙ ДАВРЛАРИ (4 СОАТ).

Мақс ад: Браҳманизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, Ведаларда орий қабилалар дунёқарашининг акс эттирилиши, Упанишадларда фалсафий муаммоларнинг қўйилиши, Европада Ведаларнинг ўрганилиши, Упанишадлар Ҳиндистоннинг фалсафий-диний асарлар туркуми эканлиги, Борлиқнинг ягоналиги ҳақида Упанишадлардаги янгича талқин, ҳаёт чархи ҳақидаги таълимотини мушоҳада қилиш ва ўқув жараёнларини лойиҳалаштириш малакаларини ривожлантириш.

Таянч иборалар: *Қадимги Ҳиндистон, браҳманизм, ведалар, веда адабиёти, браҳманлар, Упанишадлар, Ригведа, Самаведа, Яджурведа, Адхарваведа, мадҳия, алқов, сутра, Штраутасутра, Грхьясутра, Дхармасутра, Агни, Индра, Митра, Воруна, Сома, Ушас, Ашвинам, Марутам, дуолар, Г. Т. Кольбрук, Т. Бенфей, А. Вебер, Д. Уитни, Г. Ольденберг, Л. Рену, И. Хертель, П. Тиме, Упанишадлар, Ведалар, Қадимги Ҳиндистон, Брихадараньяка, Чхандогья, Таиттирия, Айтарея, Каушитаки, Ригведа, Кена, Катха, Иша, Шветашватара, Мундака, Маханараяна, Прашна, майтри, Мандукья, Атхарваведа, монотеистик зоя,*

1. **Топширик:** Упанишадларда фалсафий муаммоларнинг қўйилиши.

Назарий маълумот:

Ведалар билан алоқаси борлигига қарамасдан Упанишадларгина моҳиятан фалсафий ва диний фикрлар ривожига янги йўналиш бериб, кейинги вужудга келадиган тизимларга асос бўлган. Агар Упанишадларда асосий эътибор фалсафий муаммоларга қаратилган бўлса, Ведалар билан боғлиқ сутралар (Штраутасутра, Прхьясутра, Дхармасутра) аввало диний маросимларга ва қисман ҳуқуқ муаммоларига (Дхармасутра) бағишланган.

Қадимги Ҳиндистон фалсафаси, дини ва маданияти тарихини ўрганиш бўйича биринчи даражали аҳамият касб этган Ведаларни ўрганишга қизиқиш

кучли бўлиб, бу соҳада Ҳиндистонни ўзида 25 асрлик анъана мавжуд. Ригведанинг машҳур шарҳчилари Панини, Шанкара, Саянилардир.

Европада Ведаларнинг ўрганилиши

Маълумки, Шарқ азалдан ўзининг жозибаси билан дунё халқларини қизиқтириб келган. Хусусан, ҳинд маданияти ва фалсафаси ҳам доимо тадқиқотчилар эътиборидан четда қолмаган. Шундай тадқиқотларнинг аксарияти Ғарбий Европа мамлакатлари олимлари томонидан амалга оширилган. Европада Ведаларга қизиқиш XIX аср бошида пайдо бўлган (Англияда Г.Т.Колбрук, кейинчалик Р.Рот, Т.Бенфей, Т.Ауфрехт), А.Вебер (Германия), М.Мюллер (Англия), Д.Уитни (Америка). XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида яшаган йирик олимлар Г.Грасман, Г.Ольденберг, А.Хиллебранд, Р.Пишель, К.Гельднер, А.Людвиг (Германия), А.Бергенъ (Франция), М.Баумфилд (Америка), А.Кит, А.Макдонелл (Англия), охириги ўн йилликларда эса, Л.Рену (Франция), И.Хертель, Г.Эртель, Г.Людерс, П.Тиме (Германия) ва бошқалар Ведаларни ўрганишга муҳим ҳисса қўшганлар.

Упанишадлар Ҳиндистоннинг фалсафий-диний асарлар туркуми эканлиги

Упанишадлар (ҳақиқатни билиш мақсадида ўқитувчи олдида ўтириш) Ведаларнинг тўрттасидан бирига анъанавий тарзда қўшиладиган Қадимги Ҳиндистоннинг фалсафий-диний асарлар туркуми бўлиб, Веда адабиётининг якуний қисми – Веданта («ведалар хотимаси») ни ташкил этади. Одатда Упанишадларга 108 асар тааллуқли (ҳаммаси бўлиб уларнинг 200 таси маълум) эканлиги аниқланган. Упанишадларнинг энг қадимгиси милоддан аввалги VI-III асрларда вужудга келган. Упанишадлар кейинги даврларда ҳам, ҳатто XIV- XV асрларгача пайдо бўлишда давом этганлар.

Упанишадларнинг энг қадимги қатламлари Брихадараньяка, Чхандогья, Таиттирия, Айтарея, Каушитака (кейинги иккитаси Ригведага бориб тақалади) ва Кена бўлиб, ушбу асарлар Упанишадларнинг энг қизиқ ва обрўли қисмини ташкил этадилар. Улардан бири кейинроқ ёзилган Катха, Иша, Шветашватара, Мундака, Маханараяна қофиядош шаклдадирлар. Прашна, Майтри ва Мандукья кейинчалик яратилган гуруҳни ташкил этадилар. Атхарваведага кўпроқ тааллуқли, деб топилган Упанишадларнинг қисми замон жиҳатдан охиригиси бўлиб, энг кенгроғи ҳам ҳисобланади.

Борлиқнинг ягоналиги ҳақида Упанишадлардаги янгича талқин

Ведалар даврига тааллуқли бўлган кўплаб муҳим мавзу ва ғоялар (коинотга тегишли бир қатор тасаввурлар, бутун борлиқнинг ягоналиги ҳақидаги ғоялар) Упанишадларда янгича талқин этилган. Илк даврда ёзилган Упанишадлар Ведалар динини қабул қилиб, унинг монотеистик ғояларини алоҳида таъкидлаб ўтган.

Упанишадлар Ҳиндистон тарихида биринчи марта қўйилган фалсафий муаммоларнинг манбаси эканлиги: «биз қаердан келиб чиққанмиз, биз қаерда яшаймиз ва қайси томонга қараб ҳаракат қиляпмиз..., кимнинг ҳукмига биноан биз гоҳида азоб-уқубатда, баъзида эса, роҳат-фароғатда мавжудмиз? Бунга замон сабабми ёки табиатми, ёки заруриятми, тасодифми, ёки унсурларми, ёки бўлмаса Олий Руҳни ўзида мужассамлаштирган *Пуруша*, деб аталган одамми?» (Шветашватара-Упанишадлар). Бу каби саволлардан энг муҳими дунёвий руҳнинг табиати ҳақида бўлиб, унга мувофиқ Упанишадлар фалсафасининг иккита асосий тушунчаси – *брахман* ва *атман* келиб чиққан. *Брахман* – муайян бирор нарсага эга бўлмаган мутлақ ибтидо бўлиб, бутун Коинотни тўлдиради ва ундаги бор нарсани вужудга келтирувчи олий объектив борлиқдир. *Атман* ҳамма нарса ичига кира олувчи субъектив воқелик сифатида ўзини намоён этади: у – «катта ҳам эмас, кичик ҳам эмас, танасиз ва қонсиз, соясиз ва қоронғиликсиз, шамолсиз ва эфирсиз..., иссиз ва таъмсиз, кўзсиз ва қулоқсиз, овозсиз ва ақлсиз ... унинг «олдида ҳам, кетида ҳам ёки ичида ҳам ҳеч нарса йўқ... (Брихадараньяка – Упанишадлар).

Ҳаёт чархи ҳақидаги таълимот

Упанишадларнинг энг муҳим қисми ҳаёт чархи тўғрисидаги таълимот (*сансара*) ва у билан мустаҳкам боғланган қилмишига яраша мукофотлаш қонуни бўлган *карма*дир. Ҳаёт чархи тўғрисидаги таълимотга кўра, инсон ҳаёти узлуксиз қайта туғилиш занжирининг муайян шакли сифатида тушунилади. Ҳаёт чархи абадий бўлиб, дунёдаги барча нарсалар унга бўйсунди. Упанишадлар Ҳиндистондаги кейинги тафаккур тараққиётига катта таъсир кўрсатган. Упанишадларнинг Бхагаватгитага таъсир ўтказгани ҳаммага маълум. Упанишадлар фалсафасининг кўп жиҳатлари санкхья ва йога, қисман Миманса йўналишлари билан умумийлиги борлиги қайд этилган. Упанишадларнинг ғоялари Браhma-сутрада, кейинчалик Шанкара Рамануджи ва Ведантанинг бошқа машҳур файласуфлари томонидан тўпланиб шарҳланган. Упанишадларнинг таъсири Рам Моҳан Рай, Ганди ва бошқаларнинг дунёқарашларида намоён бўлган.

Европада Упанишадлар билан XIX асрнинг бошларида Анкетиль Дюперрон таржималари орқали форсча қайта ишланганлиги туфайли

танишганлар. Упанишадларнинг ғоялари Европа фалсафасига, айниқса Шопенгауэр ва XX аср бошидаги рус файласуфлари қарашларига сезиларли таъсир ўтказганлиги ҳам маълум.

Будда таълимотининг шаклланиши ва унда инсонларнинг тенглигини эълон қилиниши

Будда (тўғрироғи Буддха, санскрит тилида – ойдинлашган, нурланган маъносида) Гуатама уруғидан чиққан Сиддхартха исмли шахс бўлиб, буддавийлик анъанасига кўра, буддавийлик фалсафаси ва динининг асосчисидир. Сиддхартха Шакьямуни подшо Шуддходан хонадонида туғилган бўлиб, ёшлигида брахман ўқитувчиларининг насиҳатларини тинглаган. 29 ёшида саройни тарк этиб, Урувиява ўрмонида тарки дунёчилик ҳолатида мушоҳада орқали дунёнинг абадий равишда шаклланиб туришини тушуниб етган. Археологик қазишмаларнинг гувоҳлик беришича, милoddан аввалги учинчи асрда кишилар уни ердаги буддавийлик динининг асосчиси ҳисоблашган ва ушбу дин ижтимоий ҳолатдан юз ўгиришни, зўрликка қарши чиқмасликни ва тақдирга тан беришни тарғиб этган. Ҳозирги замон фани Будда ҳаётини милoddан аввалги 563-483 йилларга тааллуқли эканини таъкидлайди.

Буддавийлик қадимги ҳинд жамиятида мавжуд бўлган табақаларга (каста) бўлиниш ва коҳинларга қарши чиққан. Барча инсонларнинг тенглигининг эълон қилиниши буддавийликнинг кенг ёйилишига сабаб бўлган. Йирик давлатлар ташкил топиши шароитида брахманлик динининг коҳинларига қарши қаратилган бўлганлигидан, буддавийлик катта давлатлар ҳукмдорларига фойдалироқ эди. Милoddан аввалги III асрда шоҳ Ашока буддавийликни қабул қилиб, уни Ҳиндистондан четга чиқиб ёйилишига ҳисса қўшган эди. Будда дини ўз навбатида урф-одатлар, сиғиниш маросимлари ва ақидалар тизимини ишлаб чиққан. Қадимги Ҳиндистонда мавжуд бўлган руҳларнинг кўчиб юриши ҳақидаги тасаввурлардан келиб чиқиб, буддавийлик тирик мавжудотларнинг қайта туғилиш ақидасини олға сурган. Унинг таъкидлашича, тирик мавжудотнинг ўлими унинг заррачалардан ташкил топган танасининг сочилиб кетиши бўлиб, шундан кейин унинг янги унсурлари бўлган – дхармаларнинг янгидан ташкил топиши юз беради.

Дхармаларнинг янги комбинацияси илгариги кўчиб юриш доирасида вужудга келган барча хайрли ишлар ва гуноҳлар мажмуасига боғлиқ бўлган карма орқали тайин этилади. Буддавийликнинг эзгу орзуси – руҳнинг кўчиб юриш жараёнини тўла барҳам топиши ва шу йўл билан гўё ҳаёт моҳиятини ташкил этувчи азоб-уқубатдан қутулиш ҳолати – *нирванага* эришиш эди.

Буддавийликнинг фалсафий мазмуни

Буддавийликнинг фалсафий мазмуни икки жиҳатни ўз ичига олади: нарсалар табиати ҳақидаги таълимот ва билиш йўллари тўғрисидаги таълимот. Буддавийликнинг нарсалар табиати ҳақидаги таълимоти асосида дхармалар – «ўзининг белгиларига эга бўлган заррачалар» ёки «бўлакчалар», «унсурлар» тўғрисидаги тушунчалар ётади. Бу таълимотга кўра, дхарма-заррачалар дунёвий ашёларнинг ҳужайралари каби бутун моддий ва рухий оламнинг жараёнларида улар таркибида ҳаракатда бўлиб, ҳар лаҳза шуълаланиб ва ўчиб туради. Унинг ҳар бир ўчиши янгидан шуълаланиш ва бошқатдан ўчишни англатади. Буддавийлик фалсафасида дунёни азалдан доимо ўзгаришда, қайтадан туғилишда кўриш ва оқиб турган дарё билан таққослаш ғояси ётади.

Буддавийликда дхарма – унсурлари учун бир неча таснифлаш ишлаб чиқилган. Илк буддавийлик намоён бўлган борлиқ – сансара ва намоён бўлмаган борлиқ – нирванага бўлинишни қайд этган эди. «Намоён бўлган борлиқ» чарҳида бўлиш азоб-уқубатлар тортиш билан ҳамроҳ бўлиб, ундан кутулиш – «ахлоқий амалнинг саккиз аъзоли йўли»ни тушунишга олиб боради. Буддавийлик моддий ва рухий дунёлар ягоналигини таъкидлайди. Буни таъкидлаш мадхьяликлар фалсафий мактаби намояндалари томонидан тизимга солиб ишлаб чиқилган.

Буддавийликнинг билиш назарияси

Буддавийликнинг иккинчи жиҳати, яъни билишнинг йўллари ҳақидаги таълимот йогача усулда мушоҳада қилишнинг субъектив-ғоявий усули билан боғлиқдир. Буддавийлик руҳнинг мавжудлигини, яъни инсон ичидаги алоҳида рухий моҳиятни инкор этади. Буддавийлик ақидасидагилар инсон шахсининг моддий ва рухий хусусиятини ташкил этувчи беш гуруҳ унсурлардан ташқарида алоҳида мавжуд бўлган атманни инкор этадилар. Бу беш унсурлар куйидагилар: 1)онг, 2)тасаввурлар, 3)ҳис-туйғу, 4)карма кучлари, 5)инсон ташқи сезгилари (2-илова). Ушбу тизимда қандайдир ўзгармайдиган, абадий ибтидога ўрин йўқ. Сабаб оқибатдан олдин келади. Инсон шахси, дунёдаги барча нарсалар каби ўн икки аъзоли «сабабий туғилиш» ифодасида мужассамлашган сабаб ва оқибат қонунига бўйсунди. Мавжуд инсоний ҳаёт – фақат илгариги мавжудликнинг хулосасидир, холос. Онг ердаги ҳаётнинг «шахсий оқими» орқали оқиб, ўртадаги ҳолатлар орқали ва ундан кейин келадиган янги қайта туғилиш босқичларини босиб ўтиб, ҳар лаҳзада ўз мазмунини ўзгартириб туради. Ушбу абадий ташкил топиш кўпинча қадимги ҳинд фалсафий адабиётидаги чироғ шуъласига ўхшатиладик, ундаги ёниш ва ўчиш жараёни тўхтовсиз давом этиб, доимийлик тасаввурини туғдиради.

Намоён бўлмаган борлиқ, яъни нирванага мансублик эса, чироғда шуъланинг ўчишига қиёсланадики, ундаги ёғ таъмини тамом бўлгани сабабли, у ўчади. Аммо ўчган шуъла, йўқолган ўт эмас, балки бошқа ҳолатга ўтган шуъладир. Буддавийликда бўлиниб турувчи оқим ҳақидаги диалектик ғояга асос солинган.

Буддавийликнинг йўналишлари

Буддавийлик илк даврлардаёқ бир неча йўналишларга бўлиниб кетган эди. Ақидавий қарама-қаршилиқларни олдини олиш мақсадида умумий мажлис чақириш зарур бўлган. Буддавийлик анъанаси тўрт марта умумий мажлис чақирилганлигидан гувоҳлик беради: Раджачрихадаги мажлис (мил.ав. 477 йил), Вайшала мажлис (мил.ав. 367 йил), Паталапутра мажлиси (мил.ав. III аср) ва Кашмирдаги мажлис (милодий II асрда).

Мамлакат шарқида «Катта жамоа» тарафдорлари йиғилдиларки, улар мактабини Моҳаяна («Катта арава» ёки нажотнинг «кенг йўли») деб атадилар. Қолган мактаблар Хинойана («Кичик арава») номини олган. Ашока (мил.ав. III аср) ва Кушонлар (II-III асрлар) даврида буддавийлик Ҳиндистон худудларидан ташқарига чиққан. II ва III асрларда буддавийлик Андхра империясида ҳукмрон мавқега эга бўлган. IV-V асрлар давомида буддавийлик фалсафаси ҳинд маданиятининг барча соҳаларига кириб борган. V асрнинг биринчи ярмида шоҳ Кумарагупта I Наландада буддавийлик университетини таъсис этган. Бу университет кейинчалик халқаро аҳамиятга эга бўлган.

I-V асрлар давомида тўртта асосий фалсафа йўналиши узил-кесил ташкил топган эди: Вайбхашика, Саутрантика, Мадхьямика, Йогачара. Кейинги вақтда ташкил топган виджнянавада-йогачарлар орасида Дигнава ва унинг издоши Дхармакирти томонидан ишлаб чиқилган буддавийлик мантиғи ва билиш назариясининг келиб чиқиши муҳим воқеа бўлди. Дхармакиртининг «Праманавартика» асари Ҳиндистон, Хитой, Тибет, Мўғулистон ва Япония фалсафий адабиётини бошлаб берган эди. Гупта даврининг охири ва айниқса Пала сулоласи даврида (VIII-IX асрлар) буддавийликнинг таъсири заифлашган эди. Наланда университетининг инқирозга юз тутиши бунинг натижаси эди. Буддавийлик ва брахманликнинг яқинлашиши янги дин бўлган ҳиндувийликнинг пайдо бўлишига олиб келди. Ҳиндистонда ўз ҳукмронлик мавқеини йўқотган буддавийлик Цейлон, Бирма, Хитой, Япония ва бошқа мамлакатларга кенг ёйилди.

Жайнизмда инсоннинг жамиятдаги ўрни

Милоддан аввалги I-минг йиллик ўрталарида Ҳиндистонда Ведалар мафқурасидан мустақил равишда бир неча таълимотлар пайдо бўлди. Уларда

инсоннинг жамиятдаги ўрни масаласида янгича ёндошувлар баён қилинди. Пайдо бўлган бу янги мактаблар ичида жайнизм ва буддавийликкина умумхинд аҳамиятига эга эди.

Жайнизм мил.ав.VI-V асрларда Ҳиндистонда тўла шаклланган эди. Асосчиси кейинчалик Моҳавира (буюк қахрамон) «жина» (ғолиб) деган лақаб олган сайёҳ ташвиқотчи Вартхаман исмли киши эди. Ҳиндистоннинг шимоли-шарқида пайдо бўлган бу диний-фалсафий таълимот кейинчалик бутун Ҳиндистонга тарқалган бўлса ҳам, аммо ҳеч қачон унинг чегарасидан ташқарига чиқмаган.

Жайнизм адабиётининг асосий қоидалари унинг бир йўналиши бўлган шветамбарлар (оқ кийим кийганлар) томонидан мил.ав.IV асрда ишлаб чиқилган. Аммо бу таълимот тўлалигича милодий X-XI асрларидагина шаклланган.

Жайнизм таълимотида санавият (дуализм)

Жайнистлар таълимоти дуализм (санавият)ни тарғиб қилган. Унга кўра, инсон шахсининг моҳияти икки хусусиятга – *моддий* (аджива) ва *руҳий* (жива)га эгадир. Улар ўртасидаги боғловчи карма – нозик моддадан иборат бўлган жисм бўлиб, руҳни кўпол модда билан қўшилишига имкон берган (1-илова). Тирик бўлмаган модданинг карма иплари орқали руҳ билан қўшилиши алоҳида шахснинг (индивид) келиб чиқишига сабаб бўлган. Карма эса, қайта туғилишнинг узлуксиз занжирида руҳни доимо кузатиб боради. Руҳнинг ҳаёт чархининг кармаси таъсиридан қутилишнинг иложи фақат таркидунёчилик ва ҳайрли фаолият орқалигина амалга ошиши мумкин. Жайнизм буддавийликка ўхшаб ўз таълимоти асосига шахс борлиғи муамоларини қўйган эди. Бу таълимотга биноан яратилмаган ва бузилмайдиган икки азалий ибтидо (жавҳар)дан бу дунё яратилган. Улар жива (тирик, жонли, руҳий) ва аджива (жонсиз, модда)дан иборат. Аджива билан боғланганлик даражасига қараб, моҳиятлар ўртасидаги ўзаро жараён таъсирини белгиловчи жива (руҳ) борлиқнинг икки шаклида намоён бўладиги, бири мукаммал, иккинчиси эса, номукаммал бўлади.

Номукаммал ҳолатдаги жива (руҳ) модда билан қўшилганлиги туфайли ўзининг имконий сифатини йўқотиб, азоб-уқубатларга дучор бўлиши мумкин. Мукаммал борлиқ ҳолатида эса, моддийликдан қутилиб, ўз борлиғини бошқаришга қодир бўлиб ҳузур-ҳаловатли ҳолат бўлган нирвана ёки мокшага ўтиши мумкин. Живанинг икки борлиқ кўринишига мувофиқ равишда жайнизм икки турдаги билимни, яъни номукаммал ва мукаммалликни тан олади. Номукаммал билим, бевосита ва билвосита ҳосил қилинган билимдир. Мукаммал билим эса, фақат моддийдик ришталаридан узилган, ички туйғу (интуитив) орқалигина ҳосил қилиниши мумкин.

Жайнизмнинг ахлоқий тамойиллари

2. Жонли нарсаларга озор етказмаслик (Ахимса).

Унинг асосида барча нарсалар жонли, деган таълимот ётади, чунки нафақат ҳайвонлар, балки ўсимликлар ҳам жонга эга, «ҳаётга зарар» бўлган «жонга ҳам зарар»лидир. Чунки у олий қудратдир. Бундан жайнистлар шундай хулоса чиқарадилар. Ҳаётнинг ҳар қандай шакли, яъни жонли нарсаларнинг ҳар қандай шакллари билан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш керак.

2. Ёлгондан ўзини тийиш (Сатъя).

Доимо ҳақ гапни гапириш, гапирганда ҳам яхши, ёқимли ва тўлиқ, ҳаётга ҳурмат юзасидан қараб гапириш ва гапиришнинг мақсади ҳақиқат бўлиши керак. Очкўзлик, кўрқув, ғазаб ва шунингдек кўполлик, ҳақорат, сурбетлик, аҳдга қарши бўлган нарсалардан қочиш лозим. Сатъя аҳимсадан мадад олади, чунки ёлгон ҳаётга зулм ўтказадиган сабабларнинг бир кўринишидир.

3. Ўзрилиқдан ўзини тия билишлик (Астея).

Астеянинг асосини жайнистлар аҳимсага тақайдилар. Фаровонлик ҳаётнинг ташқи пардаси ҳисобланади, уни бузишлик, ҳаётга зарар етказади.

Кўриб турибмизки, биринчи учта аҳд бошқа кишиларнинг ҳаётга бўлган муносабатларига тааллуқлидир. Кишиларнинг бир-бирларига бўлган қарашларини ҳамда инсоннинг табиатга муносабатини белгилайди. Кейинги икки аҳд эркинликни қидиришга қаратилган.

4. Нафсни тийиш (Брахмачарья).

Бу аҳднинг амалга ошиши учун турмуш қуришдан, ҳар қандай ҳирсий лаззатланишдан, шунингдек, маънавий ожизликдан, масалан, ўлимдан кейин жаннатга тушиш умидидан, умуман фикрда ижобий ҳис-ҳаяжон туғдирадиган нарсалардан воз кечишлик.

5. Барча кўнгил истакларидан ўзини тия билиш (Апариграха)

Бу кишида лаззат уйғотадиган объектлардан ўзини тийишга даъват этади.

Жайнизмда маънавий идеал бу *донишманд авлиё* ҳисобланади. Бу идеалликни ҳар бир киши амалга ошириши мумкин. Инсон қайси варна(тоифа)га тааллуқли бўлишидан қатъи назар, унинг иродаси бутунлай индивиднинг ҳукмида бўлади, чунки бу шахснинг маънавий куч-қудрати орқали амалга ошади.

Шунинг учун материядан халос бўлган *жива қахрамон* (вира) хисобланади. Унинг қалби чексиз билимга, ишончга, куч-қудратга ва хузур-халоватга эга бўлади.

Қадимги Ҳиндистон фалсафасидаги моддиюнчилик тамойиллари

Қадимги Ҳиндистон фалсафасининг тараққиёти жараёнида моддиюнчилик тамойилларига асос бўлган фалсафий мактаблар ҳам вужудга келган эди. Ана шундай таълимотлардан бири локаята («бу дунёга йўналиш») бўлиб, унинг асосида чарваклар таълимоти ётади. Анъанага кўра, чарваклар таълимотининг асосчиси қадимги ҳинд донишманди Брихаспати хисобланади. «Рамаёна» ва илк буддавийлик рисолаларида «локаята» илоҳий баҳс юритиш санъати маъносида қўлланилган. V асрдан бошлаб, буддавийлик ва жайнизмга тааллуқли асарларда уларнинг муаллифлари «локаята» истилоҳини худонинг мавжудлиги, руҳни (атман) борлиги ва руҳни кўчиб юриши ақидасини инкор этувчи моддиюнча таълимотни ифодалаш учун ишлатганлар.

Локаятлар ёки чарваклар эътиқодига кўра, инсон тўрт моддий унсурдан – тупроқ, сув, олов, ҳаводан ташкил топган (1-илова). Уларнинг бир-бирлари билан кўшилиши натижасида инсон танаси, ҳис-туйғу аъзолари ва улар асосида руҳий ибтидо ташкил топганлиги қайд этилади. Инсонда унинг ўлимидан кейин ҳеч нарса қолмайдиган бўлганлигидан, локаятлар воқе ҳаётдан фойдаланиб қолиш зарурияти ҳақида фикр юритганлар. Улар моддий ҳаёт қандай неъматлар келтирса, ҳаммасини қабул қилишни, ҳаётдаги ёқимли ва мақбул нарсалар залолат ва азоб-уқубатларни мувозанатга келтира олишини ёдда тутишни маслаҳат берганлар.

Чарваклар мантикий усуллар ёрдамида анъанавий ақидаларни шубҳа остига олганлар. Улар табақаларга мутлақ бўлинганлик (каста) тизимини, қоҳинларнинг диний расм-русумларини ва муқаддас китобларнинг мўътабарлиги ҳақидаги ақидаларни танқид остига олганлар. Улар дунёвий фанлар билан шуғулланишни, ҳар бир ашёнинг нимадан иборат эканлигини аниқлашни тавсия этганлар. Шунинг учун ҳам, табиатшунослик фанларини ривожлантиришда чарвакларнинг хизмати катта бўлган.

Ҳиндувийлик фалсафий асосининг олти тизими

Эрамизнинг бошида Ҳиндистоннинг маънавий ҳаётида ҳиндувийлик таълимоти ҳал қилувчи мавқега эга бўлган. Ҳиндувийликнинг энг машҳур асари «Бхагаватгита» («Илоҳий кўшиқ») бўлиб, ахлоқий масалаларга бағишланган. Ҳиндувийликнинг фалсафий асоси олти тизимда ўз ифодасини

топган (2-илова). Йога – рухий тушунчаларни текширишга ва амалда рухий таълимотга катта эътибор берган.

Йога амалиётида саккиз босқич мавжуд: яма (чек қўйиш), нияма (ахлоқий маданият), асана (ҳолат), пранаяма (нафасни назорат қилиш), пратьяхара (ҳис-туйғуни узоқлаштириш), дхарана (диққат-эътибор), дхьяна (мушоҳада қилиш) ва самадхи (чуқур мулоҳазага берилиш).

Чек қўйиш бирор-бир кишининг ҳаётига зиён етказишдан, ёлғон гапиришдан, ўғрилиқдан, зино ва ҳасисликдан ўзини тийишда ифодаланади. Ахлоқий маданият поклик, қониқишлик, тарки дунёчилик, Ведаларни ўрганиш ва худо ҳақида ўйлаш каби яхши одатлар руҳидаги тарбияларни ўз ичига олади. Асана – барқарор ва қулай ҳолатни ишлаб чиқишдир. Нафасни назорат қилиш ҳаво ютиш ва чиқариш жараёнини бошқаришдан иборатдир. Ҳис-туйғуни назорат қилиш ҳиссиётни унинг объектдан узоқлаштиришда ифодаланади. Диққат-эътибор тушунчаси асосий эътиборни тирик объектларнинг ички ёки жонсиз нарсалардан ташқаридаги объектларга қаратиш билан белгиланади, масалан, диққатни бурун учига ёки ойга қаратиш каби; мушоҳада эса, объект ҳақида узлуксиз ва собитқадамлик билан фикрлашдир. Чуқур мулоҳазага берилиш шундай ҳолатки, унда мушоҳада қилаётган онг мушоҳада юритилаётган объектда йўқолиб, ўз-ўзини идрок қила олмай қолади.

Вайшешика фалсафасининг биринчи тизимга солинган асари Вайшешика-сутрадир. Унинг муаллифи донишманд Канададир. Китобнинг барча сутралари (боғловчи ип) милодий I-асрда ёзилган. Вайшешикага шарҳ сифатида ёзилган иккинчи асар Прашастапаланинг «Падартха-дхарма-санграха» номли китобидир.

Ҳинд фалсафасининг барча тизимларидан кўра, қадимги ҳиндистонликларнинг табиий-илмий тасаввурларига энг кўп жиҳатдан алоқаси яқини Вайшешикадир. Вайшешика-сутра китоб муаллифи, деб ҳисобланадиган Канаданинг ҳикматли сўзларидан иборатдир. Баъзи олимларнинг фикрича, Вайшешика-сутрани бир киши эмас, балки бир авлод мутафаккирлари ёзган бўлиб, китоб ҳолига эрамизнинг I асрида келтирилган. Асар 10 китобдан иборат. Биринчи китобда Коинотни қамраб олувчи 5 тушунча – жавҳар, сифат, ҳаракат, умумийлик ва хусусийлик қараб чиқилган. Иккинчи ва учинчи китобларда жавҳарлар таърифи берилган (тупроқ, сув, нур, ҳаво, замон, макон, рух, ақл). Тўртинчи китобда Коинотнинг атомлардан таркиб топганлиги тасвирланган. Бешинчи китобда механик жараён сифатида тушунилган ҳаракат таҳлил қилинган (тепага отиш, пастга тушиш, қисқариш, кенгайиш ва бир жойдан иккинчи жойга ўтиш) ва атомларга биринчи туртки берган, кўринмас куч – адришта тасвирланган. Олтинчи китобда ахлоқ муаммолари таҳлил қилиниб, умумий ахлоқий қонун – «дхарма» ўрганилган.

Еттинчи китоб шахсий «мен» ва ўзига хослик, деб аталган тушунчага бағишланган. Кейинги тўрт китобда – билиш назарияси масалалари (қабул қилиш, хулоса, сабабият ва бошқалар) баён этилган.

Вайшешика таълимотига кўра, дунёда доимий ўзгариш, даврий ва доимий жараёнда пайдо бўлиш ва таназзул юз бериб туради. Аммо бу жараёнда муқим унсур бўлган атом мавжуд. Атомларнинг вақтинча қўшилишидан, бизнинг ҳис-туйғуларимизга етиб келадиган жонли ва жонсиз ашёлар пайдо бўлади. Қайта туғилиш бундай шароитда доимий равишда қўшилиб ва ажралиб турадиган атомлар фаолиятининг маҳсулидир.

*Ньяя*да асосий эътибор мантиқ ва билиш назариясига қаратилганки, унинг муаммоларини ишлаб чиқиш жуда кўп жиҳатлардан ҳинд мантиқининг чўққиси ҳисобланади. Рус ҳиндшуноси Ф.И.Щербатский (1866-1942) фикрича, *Ньяя* мантиғи Ҳиндистоннинг қадимги даврларидаги амалиётида кенг қўлланилган жамоа иштирокидаги очик баҳсларда қўлланилган усулларни умумлаштириш жараёнида пайдо бўлган.

Ньяя билиш назариясининг асосий келиб чиқиш қоидаси шундаки, билим объектив воқелиқдангина келиб чиқиши мумкин. Объектив воқелиқ билувчига боғлиқ эмас. *Ньяя* билимнинг тўрт манбаи ёки ишончли билимнинг (прамана) воситасини фарқ қилади: 1) ҳис-туйғу, қабул қилиш (пратьякша) ёки объект ҳақида бевосита билиш; 2) мантиқий хулоса (анумана) – объектни ундаги ўзгармас белгиларини (вьяпти) қисмларга бўлиш орқали билиш; 3) солиштириш ёки қиёслаш (упамана) – янги объектни уни бошланғич тасвири ва билиб олинган объект билан ўхшашлиги асосида таниш, ва ниҳоят, 4) обрўли шахснинг гапи гувоҳлиги (шабда) орқали, яъни ишончли шахснинг хабарига асосланган билим (3-илова).

*Ньяя*да асосий ўринни мантиқий хулоса таҳлили ташкил қилади. *Ньяя* хулосани уч турга бўлади: 1) сабабдан оқибатга (пурвават), масалан, осмонда тўпланаётган булутлар орқали ёмғир ёғишини билиш; 2) оқибатдан сабабга (шешават), масалан, дарёда кўтарилган сувнинг сатҳидан ёмғир ёғиб ўтганлигини билиш; 3) бевосита қабул қилинмайдиган ва биринчиси билан ошқора сабаб-оқибат муносабати билан боғланмаган бир ҳодисанинг иккинчиси билан ўзгармас равишда ҳамроҳлик алоқаси (саманьятодришта), масалан, самовий сайёраларнинг уларнинг жойи ўзгариши бўйича ҳаракати.

Ньяя фалсафасида ҳис-туйғу уйғотадиган ишончли билим воситасида хулосалар қилинади. Бунда қиёс орқали ҳам натижага эришилади.

Миманса (санскритча – ичига кириш, таҳлил қилиш, фикр қилиш, баҳс юритиш)га хос нарса унинг ведантининг объектив идеализми, йогачар ва мадьямикларнинг ҳамма нарса инкор этувчилик тамойилларига қарши

қаратилган муқобил йўналишда бўлганлигидир. Бу нарса уни Ньяя ва Вайшешика мактаблари билан яқинлаштиради. Миманса ташқи дунёнинг воқеялигини ҳимоя қилиб, уни худо ёки руҳ томонидан яратилганлиги ва бошқарилишини инкор этади. Миманса дунёни бизнинг тасаввурларимизнинг мажмуаси ёки оқими, деб ҳисобловчи буддавийликнинг баъзи мактаблари таълимотига қарши чиққан. Миманса таълимотига кўра, умуман дунё абадий ва ўзгармас бўлиб, ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам йўқ. Аммо ундаги айрим ашёлар ўзгаришларга дучор бўладилар, пайдо бўладилар ва завоқ топадилар. Бироқ, барча ўзгаришларга қарамай уларнинг мутлақ йўқ бўлиши ва янгидан пайдо бўлиши кузатилмайди. Дунёнинг барча хилма-хиллигини Миманса бир неча тушунчаларда ифодалайдики, улардан энг муҳими бўлган жавҳар – барча сифатларнинг асоси сифатида унинг барча кўринишларида иштирок этади. Миманса жавҳарни тўққиз турга бўлади: беш ашёвий унсурлар (тупроқ, сув, ҳаво, олов, эфир), руҳ (атман), ақл, завоқ ва макон. Ақлни истисно этганда, ушбу жавҳар бевосита ҳис-туйғу орқали қабул қилинади. Миманса таълимотига мувофиқ, ашёвий унсурлар атомли таркибга эгадирлар; эфир – нозик, доимий ва барча нарсаларга қира оладиган жавҳардир. Дунёнинг барча ашёвий объектлари атомлардан ташкил топгандир.

Миманса таълимотига кўра, билиш назарияси ёрдамида нафақат ашёларни тўғри тушунишга эришиш, балки асосий метафизик тушунчаларни ҳам идрок этиш мумкин. Бунга, жумладан, ҳис-туйғу, мантикий хулосалар ёки солиштириш ва бошқалар орқали эришиш мумкин.

Веданта (санскритча – хотима, Ведаларнинг тугаши) ёки уттарамиманса (санскритча – олий тадқиқот) – ҳинд фалсафасининг объектив-идеалистик тизимидир. Ҳинд фалсафаси тарихида Веданта моддиончилик ва худосизликка қарши туриб, динни асослаш учун кенг қўлланилган. Шаклланаётган илк феодақ муносабатлар шароитида Веданта идеализми, айниқса Шанкара таълимотидаги унинг талқини, табақаларга бўлиниш, яъни касталар ўртасидаги фарқларни мафкуравий асослашга ва ҳиндувийлик динини шаклланишига хизмат қилган. Веданта ўз ибтидосини Упанишадлар таълимотидан олган. Веданта тарихидаги муҳим босқич Рамануджи ва унинг издошларининг (XVIII асргача) ижодидир. Шанкара таълимотининг асосий ғоясига кўра, борлиқнинг ягона охириги асоси шахсга эга бўлмаган, мутлақ руҳ-брахмандир. Инсон руҳи (атман) брахман билан айниятда бўлиб, унинг тажрибавий намоён бўли-шидир. Брахман борлиқ (сат), онг (чит) ва ҳеч нарса билан бузилмайдиган хотиржамлик, роҳат-фароғат (ананда)нинг ягоналиги билан ифодаланади ва шунинг учун *сатчидананда*, деб аталади. Веданта ҳамма нарса ягона воқелик сифатидаги моддий кучларнинг ўзаро ҳаракатининг маҳсули, деб қабул қилган дунё тўғрисидаги қоидани инкор этади. У Брахманни дунёнинг мутлақ руҳий моҳияти сифатида тушуниб, тан олади.

Санкхья (санскритча – сон, ҳисоб, борлиқ асосларини ҳисоблаб чиқиш асосида фикр юритиш, ҳақиқий маъно) – ҳинд фалсафасининг илк мактабларидан бири бўлиб, энг яхши ишлаб чиқилган ва таъсири кучли бўлган таълимотдир. Асосчиси донишманд Капила ҳисобланади. Санкхьянинг айрим таълимотлари ҳақида гувоҳлик берувчи маълумотлар Упанишадлар ва илк буддавийлик манбаларида учрайди. Санкхьянинг тўла таълимоти Махабхарата дostonларида келтирилган. Бу ерда у йога билан қўшилиб кетган. Санкхья ғоялари қадимги ҳиндларнинг медицинага оид рисолаларида, диний-ҳуқуқий қонунларида (айниқса «Ману Қонунлари»да) ва бошқа асарларида кенг фойдаланилган.

Пракритининг дунёвий моҳиятларга айланиши

Санкхья таълимотига кўра, дунёнинг биринчи сабаби – пракритидир. У моддий бўлиб, борлиқнинг жавҳарий асосидир. Пракрити ҳис-туйғу билан қабул қилиб бўлмайдиган нозик жавҳар бўлиб, унинг табиати, у келтириб чиқарган моддий дунё ашёларида, унинг оқибати сифатида намоён бўлади. Оқибат ўз сабабида олдиндан мавжуд бўлса, сабаб ўз оқибатида сақланади, сабаб (сат) ва оқибат (қарья) моҳиятан айниятда бўлади. Пракритининг ҳис-туйғу билан қабул қилиб олинадиган дунёвий моҳиятларга айланиши, уч сифатли унсур бўлган ражас (интилиш), тамас (қоронғилик) ва саттва (аниқлик) таъсирида келиб чиқиши мумкинлиги таъкидланади. Ҳар бир ашёда, унинг хусусиятига мувофиқ бу уч унсурдан бири кўпроқ бўлади. Санкхья пракрити билан бир қаторда, дунёнинг моддий асосидан мустақил бўлган *пуруши* (мутлақ рух)нинг мавжудлиги ҳам тан олинади. Гарчи пуруши, унинг туфайли мавжуд бўлган барча ашё ва моҳиятлар таркибида иштирок этса ҳам, уни кўриб ёки тутиб бўлмайди. Пракрити билан пурушининг қўшилиш вақтида 25 асос пайдо бўлади. Улар орасида моддий (сув, тупроқ ва шунга ўхшаш) ашёлар билан бир қаторда руҳий моҳиятлар (ўз-ўзини англаш, ақл) ҳам вужудга келади.

2.Топширик: “Ҳинд фалсафасининг шаклланиши ва ривожланишининг асосий даврлари” мавзусини ўқитиш технологияларини танланг ва маъруза ва семинар машғулот жараёнларини лойиҳалаштиринг

4-амалий машғулот. Хитой фалсафаси тарихий ривожланишининг асосий босқичлари ва хусусиятлари (2 соат).

Мақсад: Хитой фалсафасида дунё ва инсон ҳақидаги тушунчалар, фалсафага донишманд эрлар таъсири, Қадимги Хитой фалсафасининг бошқа фанлар

билан алоқадорлиги ваунинг фалсафий мактаблари, мактаблар ҳақидаги ёзма манбалар, Хитой фалсафасини даврлаштириш масалалари, Хитой маърифатчилигининг мумтоз китобларини фалсафий мушоҳада қилиш ва ўқитиш жараёнини лойиҳалаштириш малакаларини ривожлантириш

Мавзунинг таянч тушунчалари: *Қадимги Хитой, дунё, инсон, илоҳийлаштирилган муҳит, осмон, ер, олий қоида, олий ҳукмдор, аждодлар руҳи, девлар, алқов, фол, келажак башорати, бронза идишлар, «Ўзгаришлар китоби», «Тоғлар ва денгизлар китоби», донишманд эрлар, Қадимги Хитой, «Ши-жинг», ой-қуёш тақвими, Шан-ин, дунё, инсон, «Чунь цю», олий қоида, Ци («ҳаво», «эфир»), инь («салбий» «зулмат») ва ян («ижобий», «ёруғлик»), (Ши-жинг) («Шеърлар китоби»), «само» ва «аждод»лар руҳи, Конфуцийчилик мактаби, Лао зи, Дао мактаби, Инь ва Ян мактаби, Легизм мактаби, «Исмлар» мактаби, Моизм мактаби, даврлаштириши*

1. Топшириқ: Хитой фалсафасида дунё ва инсон ҳақидаги тушунчалар, фалсафага донишманд эрлар таъсири, Қадимги Хитой фалсафасининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги ваунинг фалсафий мактаблари, мактаблар ҳақидаги ёзма манбалар, Хитой фалсафасини даврлаштириш масалалари, Хитой маърифатчилигининг мумтоз китобларини фалсафий мушоҳада қилиш.

Назарий маълумот:

Хитой фалсафаси дунё ва инсон ҳақида ўзига хос тушунчалар яратган. Хитой фалсафий тафаккурининг ибтидоси ҳам, худди кейинчалик Қадимги Юнонистонда бўлгани каби асотир тафаккурга бориб тақалади. Хитой афсонавий фикрида ҳам осмон, ер ва табиатдаги барча нарсалар илоҳийлаштирилади. Илоҳийлаштирилган муҳитдан энг олий қоида келтириб чиқариладики, у дунёни бошқариб, ашёларга мавжудлик бахш этади. Ушбу қоидага гоҳида шахсият бағишланиб, энг олий ҳукмдор (*шанди*) сифатида тушунилса ҳам, кўпинча «осмон» (*тян*) сўзи билан ифодаланган.

Бутун табиат жонлантирилган – ҳар бир нарса, жой ва ҳодиса ўз девларига эга. Ўлган аждодлар руҳини ҳурматлаш кейинчалик уларга сиғинишни келтириб чиқариб, Қадимги Хитойнинг муҳофазакорона тафаккур юритишига олиб келган. Руҳлар инсонга унинг келажagini башорат қилиши, унинг хулқи ва фаолиятига таъсир қилиши мумкин, деб тушунилган. Қадимги афсоналарнинг илдизлари милоддан аввалги II-минг йилликка бориб тақалади. Ўша вақтда Хитойда алқов сўзлар ва ифодалардан фойдаланиб, фол амалиёти орқали руҳ билан алоқага кириш ёйилган эди. Бундай алқов ёзувларни бронза идишларга ёзилган айрим парчалар, кейинчалик эса, «Ўзгаришлар китоби»дан мушоҳада қилиш мумкин.

Қадимги Хитой афсоналар тўплами милoddан аввалги VII-V асрларга тааллуқли «Тоғлар ва денгизлар китоби» (Шан хай цзын)да баён этилган.

Хитой фалсафасига донишманд эрлар таъсири

Хитой фалсафий фикри ривожининг ўзига хос хусусияти уларга «донишманд эрлар», деб аталмиш кишиларнинг (мил.ав. I- минг йилликнинг биринчи ярми) кўрсатган таъсири билан белгиланади. Уларнинг исмлари маълум бўлмаса ҳам, аммо шу нарса сезиладикки, улар дунёни афсонавий тушуниш чегарасидан чиқиб, уни тушунчалар орқали идрок қилишга ҳаракат қилганлар. Афсоналар билан борлиқни тушунчалар орқали идрок қилишга алоқа чизиғи тортган бу донишмандлар ижодидан кейинги Хитой файласуфлари нақлу қавллар келтирганлар ва уларнинг қарашларини ривожлантирганлар.

Қадимги Хитой фалсафасининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги

Хитойда фалсафий қарашлар эрта пайдо бўлган бўлиб, жамиятда кулчилик тизимининг шаклланиши ва содда табиий билимларнинг ривожланиши билан ўзаро боғлиқдир. Археологлар суякларда топган ёзувлари, «Шу-жинг» деб номланган қадимги китоб Хитой мунажжимлари Шан-ин давридаёқ (мил.ав. XVIII-XIIаср) йилни 366 кундан иборатлигини аниқлаб, Ой-Қуёш тақвимини яратганлигидан гувоҳлик беради. Ой ва Қуёш йиллари ўртасидаги фарқни бартараф этиш учун улар ҳар 3 йилда тақвимга кўшимча ой қўшдилар. Мил.ав.VII асрда эса, улар Ой-Қуёш тақвимини такомиллаштирдилар. Бунда ҳар 19 йилга 7 та кўшимча ой қўшилди. Қадимги Хитой олимлари томонидан Ой-Қуёш тақвимининг яратилиши Ерга нисбатан юлдуз, Қуёш ва Ойнинг жойини ўзгаришини ва ҳаракатларининг кўп асрлик кузатувлари натижасида асосланган эди. Мил.авв. иккинчи минг йилликнинг охиридан бошлаб, қадимги Хитой мунажжимлари Қуёш тутилиши ҳақидаги ёзувларни олиб бордилар. Кўп ўтмай уларнинг даврийлигидан хабардор бўлдилар. Мил.ав. VII асрдаёқ йилни алоҳида даврларга бўлинишини аниқлаб берадиган ёзги ва қишки тенг кунликни аниқлаш учун Қуёш соатлари қўлланар эди. Қадимги манбаларда комета ва метеоридлар ҳақида кўплаб ёзувлар мавжуд. Масалан, «Чунь цю» йилномаларида кометани милoddан аввалги 611 йилда кутб юлдузи худудига кирганлиги ҳақида ёзилган. Уларда метеор ёмғирлари ҳақида ҳам кўп сонли ёзувлар мавжуд. Хусусан мил.ав. 687 йилнинг 6 мартида бўлиб ўтган метеор ёмғири ҳақида ёзилган. Мил.авв. IV асрда Хитой мунажжимлари Гань Дэ ва Ши Шень юлдузлар ҳақидаги 2 та китобни ёздилар, кейинчалик у «Гань Ши Син-цзын» номи билан битта умумий юлдузлар каталогини туздилар. Бу дунё бўйича тузилган юлдузлар ҳақидаги дастлабки каталог эди. Қадимги Хитойда астрономия билан боғлиқ илмлар ривожланди.

Масалан, Чжан Цан (мил.ав. II-асрнинг биринчи ярми) ва Цзын Чоу-чан (милодий I- аср) қадимги манбаларга асосланиб, 9 бобдан ташкил топган

«Арифметикага оид китоб» яратдилар. Унга мувофиқ, коэффициентларни тенглаштириш ёрдамида номаълумларни изчил истисно қилиш йўли билан 2 та ва 3 та номаълум сони бўлган биринчи даражадаги тенгламаларни ечишда тизимли услуб баён этилади. Бу асарда математика тарихида илк бор манфий сонлар ва улар билан ҳисоб-китоб қилиш қоидалари берилган. Китобда квадрат ва кубга сонларни киритиш қоидаларига асосланган квадрат ва куб илдизларни топиш услуби тасвирланган.

Китоб муаллифлари тенгбурчакли учбурчакни гипотенузаси квадратининг катетлар квадрати йиғиндисига тенглиги ҳақида ҳам хабардор эдилар.

Қадимги Хитой хўжалигининг асосий соҳаси бўлган зироатчиликнинг ривожланиши даврида астрономик ва биологик билимлар тўпланди. Биргина (Ши-жинг) («Шеърлар китоби») китобида маданий ва ёввойи ўсимликларнинг 200 дан зиёд турларининг тавсифи берилди.

Қадимги Хитойнинг хунармандчилиги ҳам такомиллашган эди. Шань Инь давридаёқ, яъни милoddан аввалги II-минг йилликнинг иккинчи ярмида сопол буюмлар, ёғочдан турли маҳсулотлар, асл бронза қуроллар, шойи матолар тайёрланар эди. Мил.ав. VI асрда темирнинг тарқалиши ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида, ҳаттоки ижтимоий муносабатларда ўзгаришларга ва илмий билимларни юксалишларга олиб келди. Бу даврда катта қурилиш ишларини амалга ошириш, кўп сонли сарой ва шаҳар қалъаларини қуриш, қувур ва сув тизимларини барпо этиш авж олди. Мамлакат ҳарбий ва савдо йўллари тармоғи билан боғланди. Ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларидаги кўп асрлик ижодий меҳнат кейинчалик келиб фаннинг ҳам ривожланишига туртки берди. Айниқса, бу даврларда табиат сирларини билишга бўлган интилиш кучайди. Бу ҳақида, қадимги «Го юй» ва «Цзю чжуань» манбаларида кўплаб маълумотлар сақланиб қолинган. Ўша қадим замонлардаёқ сув, олов, ёғоч, олтин ва ер бирламчи унсурлар эканлиги ҳақидаги содда фалсафий қарашлар ёзиб қолинган. Цзю Чжуанда бирламчи унсурлар *Ци* («ҳаво», «эфир»), *инь* («салбий» «зулмат») ва *ян* («ижобий», «ёруғлик») каби тушунчаларни фалсафий нуқтаи назардан бири-бирига боғлаб ўрганиш чуқур мазмун касб этади.

Ўзгаришлар китобида («И жинг») 5 та бирламчи унсурларнинг умумий асоси ўз манбаси «тай цзы» «буюк ибтидо» бўлган *ци* материал субстанция масалалари ҳақида фикрлар ўз ифодасини топа бошлади.

Хитой фалсафасида бир-бирига қарама-қарши *Инь ва Ян* кучларга эга бўлган *ци* – тумансимон массадан барча нарсалар вужудга келади деган таълимот мавжуд бўлган. Қадимги Хитойда элементар илмий билимлар асосида пайдо бўлган содда материалистик ғоялар қулдорлик жамияти шаклланиши ва ривожланиши шароитида, қабила жамоаси аъзолари билан қабила зодагонлари ўртасида тобора ўсиб бораётган зиддиятни ифода этар эди. Шу билан бирга қул ва қул эгалари орасида қашшоқлашган жамоа ва қабила зодагонлари, камбағал ва қашшоқлар ўртасидаги зиддиятлар кескинлашиб, чуқурлашиб борди.

Қадимги («Ши жинг») «Шеърлар китоби»да шундай ёзилган: «Айримлар қашшоқликда ва кўрқувда яшайди, бошқалар эса, шароб ва музика эшитиб роҳатланадилар», «кимда ким экмаса ва меҳнат қилмаса, мўл

ҳосил йиғади». Бундай ғоялар ўз даврининг илғор кишиларини «само» ва «аждод»лар руҳига ишонмай кўйишга олиб келди. Масалан, қадимги шеърларда шундай сатрларни учратамиз: «Само ёвуз ва адолатсиз, у инсонларга фақат офат ёғдиради». Вафот этган аждодларни улар инсонпарварлик ва инсонларга муҳаббат ҳиссидан ажраб қолиб, ташлаб кетган ўғлон ва набира ва авлодлари ҳақида қайғурмай қолганликда айблайдилар. Кишиларда жамиятни бундай фирклаши Қадимги Хитойда аста - секин атеизмнинг пайдо бўлишига олиб келди. У консерватив³⁰ қабила зодагонларига қарши курашда жамиятнинг прогрессив (илғор) кучларининг жанговар қуроли сифатида хизмат қилди. Ўша давр ғайридинлар орасида йирик сиёсий арбоблар – қонун асосида бошқаришнинг асосчилари Гуань Чжун (мил.ав.VII аср), Цзы Чань (мил.ав.VI аср) ва бошқалар бўлган. Уларнинг фикрича, фаровонлик ва бахтсизликни инсонлар ўзлари барпо этадилар, уларнинг тақдири «само иродаси»га тобе эмас, деган қарашлар амалий мазмун касб эта бошлади. «Қонунлар давлатни тараққиётга ва жамиятни фаровонликка элтивучи ягона йўл» деган машҳур таълимот Гуан Чжунга тегишлидир. Унингча, Само ости фуқароларининг барчаси қонун олидида тенгдир. «Подшоҳлар эса, қонунларнинг булоқ-қайнар кўзи» яъни (яратувчиси бўлиб), уларнинг ўзи ҳам амалда қонунга бўйсинадилар, аксинча, жамият турғунлик сари юз буриб, (ундай) давлат инқирозга юз тутади.

Хитой фалсафасига хос бўлган яна бир жиҳат бу Хитой фалсафасида табиий фанларни ўрганишга кам аҳамият қаратилганлиги билан таснифланади. Масалан, Хитой фалсафасида методологик жиҳатдан табиий фанларга хос бўлган илмий тушунчалар у ёки бу даражада ўз ифодасини топмаган. Файласуфлар томонидан табиий фанлар маълумотларига мурожаат этишни лозим топмаганлиги ҳам бунга маълум қадар сабаб бўлган. Айримлар моддиюнчилар ва натурал файласуфлар мактабини бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Аммо, улар Чжоу давридан кейинок ўз фаолиятларини тўхтатишган.

Ана шу маънода айрим маълумотларда қадимги Хитой фалсафасининг табиий фанлардан ажратилганлиги ва мантиққа оид масалаларнинг ишланмаганлиги, Хитойда фалсафий тушунчалар шаклланишининг секин кечганлигининг асосий сабабларидан бири бўлган эди, шунинг боис кўпгина Хитой мактаблари учун мантиқий таҳлил усули номаълумлигича қолиб келган, деган фикрлар ушбу ўринда маълум маънода ўзини оқлайди.

Қадимги Хитойда фалсафа мактаблари

Қадимги Хитойда марказлашган давлатчиликнинг кучсизланиши оқибатида марказий бошқарув маъмуриятининг турли соҳа вакиллари (жойлардаги ҳукмдорларга таъсир этиш учун) фалсафий мактаблар ташкил этишга киришдилар (1-илова). Ташкил этилган мактаблар эса, умумий «Цзя», деб номлана бошлади. Бу номлаш ўз вақтида уларнинг жамиятдаги хусусий

---

³⁰ Китайско –русский словарь / 2004. –С.832.

мақомини белгилаб берар эди. «Цзя» сўзининг асли моҳияти ҳам «уй», деган маънони англатади.

1. *Конфуцийчилик* мактабига олим – интеллектуал салоҳият эгалари ва хунармандлар асос солган бўлиб, уларнинг асосий мақсади Конфуций ғояларини тарғиб қилиш ва уни ривожлантириш бўлган. Шу маънода уларнинг амалий фаолиятида *инсонпарварлик (Жэнь)* ғояларини тарғиб қилиш бош масала бўлган.

2. Лао-цзи асос солган *Дао мактаби*. Бу мактабга тарки дунёчилик қилган дарвешлар, мувафаққият ва мағлубият, мавжудлик ва ҳалокат, қайғу ва бахт, қадимийлик ва замонавийлик йўли (*Дао*) тўғрисида йилномалар тузиш туфайли «покизалик ва бўшлиқ», «камситилиш ва заифлашиш» орқали «шоҳона санъат», ўз-ўзини сақлашга эришган хронография муассасаларидан чиққанлар яратишган.

3. *Инь ва Ян* (зулмат ва ёруғлик) мактабини, (дунёни ташкил этувчи, бошловчилар) осмон белгилари, куёш, ой, юлдузлар, коинот мўлжаллари, вақт алмашувини кузатувчилар - астрономия муассасаларидан чиққанлар яратганлар.

4. *Легизми*, «одоб-ахлоқ асосидаги» бошқарувни (*Ли*) мукофотлар, жазолар, муайян қонунлар билан тўлдирган, суд муассасаларидан чиққанлар яратишган.

5. *«Исмлар»* мактабини, фаолиятлари қадимда мансаб ва маросимлардаги номиналлик ва реаллик мос келмаганлиги боис уларни мувофиқлаштириш билан боғлиқ бўлган маросимлар муассасаси вакиллари яратишган.

6. *Моизм* мактабига тежамкорликни, «кўп нарсани ўз ичига олувчи муҳаббат» (Цзян ай)ни, «лойиқларини»(сян) илгари суришни, навям (гуй) кадр-қимматни билувчи ва уни ҳурмат қилувчи, (мин) «олдиндан тақдирга битилган» ва «бир хилликни» инкор этувчи ибодатхона қоровулларидан чиққанлар асос солишган.

Мактаблар ҳақидаги ёзма манбалар

Ушбу ўнлик мактабларига асосланган манбаларни милоддан аввалги III-II асрларнинг энциклопедик ёдгорликлари бўлган Люй ши чунцю (жаноб Лю янинг баҳор ва кузи) ва Хуайнань цзы (Хуайнанлик ўқитувчининг асари)да кузатиш мумкин. Уларнинг биринчисида(2–боб,5-7) «Осмон остининг ўнта атоқли арбоблари рўйхати киритилган: 1) ён беришни кўпларга ўртак қилиб кўрсатувчи Лао Цзы, 2) инсонпарварликни улуғловчи Конфуций, 3) «мўътадиллик»ни ифодаловчи Моди, 4) «софлик»ни улуғловчи Гуань инь, 5)«борлик»ни улуғловчи Ле Цзы, 6) «тенглик»ни мақтовчи Тянь-пянь, 7) «эгоизм - худбинлик»ни шарафловчи Ян Чжу, 8)«куч»ни кўкларга кўтарувчи Сунь бин, 9)«Олдинга интилиш»ни қўлловчи Ван бяо, 10) «эргашиш»ни улуғловчи Эр лян. Ушбу тўпламда Конфуцийчилик, Моизм ва Даосизмнинг хилма-хил кўринишлари билан бирга сўнгги учинчи ўринда И Вэнь чжи матни билан боғлиқ «ҳарбий мактаб» ўз ифодасини топган. Хуайнань цзы асарининг умумлаштирувчи якуний – 21 боби таркибида фалсафа

мактабларининг вужудга келиши ижтимоий-тарихий шарт-шароитлари тўғрисидаги ғоялар келтирилган бўлиб, улар куйидаги тартибда кўрсатилган: 1) Конфуцийчилик. 2) Моизм. 3) Даони Легизм билан уйғунлаштирган Гуан цзы таълимоти (мил.ав.IV-III асрлар). 4) Конфуцийчиликни даосизм билан уйғунлаштирилган ва сезиларли равишда Ян-цзы чунь цю (ўқитувчи Ян баҳори ва кузи) ифодаланган Ян-цзы таълимоти. 5) Вертикал ва горизонтал (сиёсий иттифоқлар) ҳақидаги таълимот. 6) Шэн Бохайнинг «жазолар ва исмлар» (син мин) ҳақидаги таълимоти; 7) Шан ян (Гун Сунян)нинг (мил.ав. IV аср) қонунлар тўғрисидаги таълимоти; 8) Даосизм билан суғорилган Лао цзы ва Хуайнанцзы таълимоти; мазкур бобнинг бошида Лоа-цзы ва Чжуанцзы таълимоти ажратиб кўрсатилган, 2 бобда эса, Ян Чжу (Моди, Шэн Бохай, Гун Сунян таълимоти билан бирга тўртликни ташкил этувчи) кўрсатилган бўлиб, яхлит ҳолда *И вэн чжи* турланиши билан ўзаро муносабатда ўнтага бўлинган тўпламни ташкил этиб, хусусан, «вертикал ва горизонтал (сиёсий иттифоқлар)» мактабига хос белги ва фалсафа мактабларининг келиб чиқиши тарихий воқеликни умумий боғланиш орқали алоқадорлиги кўрсатиб берилган.

Ўзларини «Хан»лар деб атаган Хитой империяси этноними бўлиб келган, марказлашган Хан империяси шаклланиши даврида яратилган «Лю син – бан гу» назарияси анъанавий фанда мумтозлик мавқеига эга бўлди. Кейинчалик, бутун Хитой тарихи мобайнида унга ишлов бериш давом этиб, унинг кейинги ривожидан Чжан Сючэн (1738-1801) ва Чжан Бинлинь (1890-1936)лар алоҳида хисса қўшдилар.

Бу таълимот XX аср Хитой фалсафасида Ху Ши томонидан қаттиқ танқид қилиниши билан бирга олти асосий мактабни нафақат турли касб, балки турли хилдаги шахслар ва турмуш тарзи вақллари яратган деган хулосага келган Фэн Юлан томонидан қўллаб қувватланди ва ривожлантирилди. Мактаблар ҳақида маълумот берувчи бу тўпламларнинг узок муддат мавжуд бўлиб келганлиги ўша давр мактабларининг жамият ҳақидаги ғоявий қарашлари хусусида етарлича маълумотларга эга бўлиш имкониятларини беради.

Хитой фалсафасини даврлаштириш масалалари

Хусусан, Хитой файласуфлари томонидан Хитой фалсафасини даврлаштириш ҳақида гап кетганда мазкур масала билан боғлиқ куйидаги уч жиҳатга аҳамият қаратилади: қадимги Шан-Ин ва Чжоу сулоласининг охири (III аср охири); ўрта асрлар – Хань ва Тан сулолалари ҳукмронлиги (III аср охири – X аср); Сун- Юань, Мин ва Цин сулолалари даври (X-XIX)³¹. Аммо, Рус синологларининг фикрича эса, Хитой фалсафасини ушбу нуктаи назардан илмий таснифлаш тарихнинг Ной Нау бўйича даврлаштириш мезонларига тўғри келмайди. Яъни, уларнинг фикрича, Хитой фалсафасини куйидаги даврларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ (2-илова). Булар: 1. Хитой фалсафасининг қадимдан милодий III асргача бўлган тараққиёти; 2. Хитой ўрта асрлар тарақ-

---

³¹ Древнекитайская философия 2– х томах. –М., 1972.

киёти фалсафаси II-XVIII асрлар охири; 3. Хитой фалсафасининг янги – (XVIII асрнинг охиридан бугунгача) даври³². Аммо, бу борада XX аср охири ва XXI асрнинг бошларига келиб кишилик жамияти ҳаётида юз бераётган ўзгаришларни ҳам четда қолдирмаслик керак. Зеро, бугунга келиб фанда муаммоларни цивилизацияон ёндошувлар орқали ўрганиш жиддий аҳамият касб этмоқда. Бу эса, яқин ўтмишда тўғри, деб қараб келинган айрим илмий концепцияларни ҳам ҳақиқатдан йироқ эканлигини кўрсатмоқда.

Ана шу маънода Хитой фалсафаси тараққиётида чуқур из қолдирган Конфуций ва Лао-цзи фалсафасини ўрганиш нафақат илмий мазмун касб этади, балки Хитой фалсафаси тараққиёти билан боғлиқ айрим масалаларга ойдинлик киритади. Зеро, жамият тараққиёти учун Конфуций ва Лао-цзи томонидан илгари сурилган фалсафий – ғоявий қарашлар мантиқан бир – бирига қарама-қарши. Ҳаёт давомида эса, ўз ғояларини қўллаб-қувватлаб келган давомчиларига эга бўлиб келди.

Хитой маърифатчилигининг мумтоз китоблари

Хитой маърифатчилигининг мумтоз китоблари милоддан аввалги I-минг йилликнинг биринчи ярмида ва юзта мактаб даврида (мил.ав. VI-II асрларда) келиб чиққан (1-илова). Ушбу китобларнинг бир қатори қадимги шеърят, тарих, қонунчилик ва фалсафани ўз ичига олган. Бу китобларнинг муаллифлари номаълум бўлиб, ўзлари турли даврларда ёзилган. Конфуций изидан борган мутафаккирлар уларга алоҳида эътибор беришган. Милоддан олдинги II-асрдан бошлаб ушбу китоблар Хитой зиёлилари учун асосий тарбия манбаи бўлган. Уларни билиш давлат лавозимларини эгаллаш учун давлат имтиҳонларини топширишга етарли деб топилган.

XX асргача барча фалсафий мактаблар ўз мулоҳазаларида ушбу китобга мурожаат этганлар. Уларга таяниш бутун Хитой маданий ҳаётига хос хусусиятдир.

Илк конфуцийчиликни давлат мафкурасига айлантирган Дун Чжуншу мумтоз китобларнинг муаллифи сифатида Конфуцийни кўрсатган. Аммо эски матнларнинг тарафдорлари Конфуцийни фақат ушбу китобларнинг шарҳчиси сифатида тан олганлар, холос. XX аср бошигача мумтоз китобларнинг келиб чиқиши ва талқини тўғрисидаги баҳслар давом этган.

Мумтоз китоблар ҳақида

Ашулалар китоби (Ши цзын –мил.ав. XI-VI асрлар) қадимги халқ шеърятининг тўпламидир. Диний маросимларда куйланадиган ашулаларни ўз ичига олган. «Ўзгаришлар китоби»нинг баъзи шарҳловчиларнинг фикрича, «Ашулалар китоби» қабилалар, касб-ҳунарлар ва ашёларнинг келиб

---

³² Китай. – Л- М. 1940.

чиқишини тушунтирувчи ирфоний асар бўлган. У кейинги Хитой шеърятининг ривож учун намуна бўлиб хизмат қилган.

Тарих китоби (Шу-цзын – мил.ав. I-минг йиллик боши) – Шан шу (Шан хужжатлари) номи билан ҳам машҳур бўлиб, тарихий воқеаларни акс эттирган расмий хужжатлар тўпламидир. Кейинги даврларда шаклланган расмий ёзувлар учун катта таъсир кўрсатган.

Урф-одатлар ва маросимлар китоби (Лу шу – мил.ав. IV-I асрлар) уч қисмдан: Чжоу (Чжоу ли) даври урф-одатлари, Маросимлар тартиби (И ли) ва Урф-одатлар ҳақида Ёзувлар (Ли цзы)дан иборат бўлган. Диний ва сиёсий маросимларни тўғри ташкил этиш, ижтимоий ва сиёсий фаолият меъёрларини белгилаш масалаларини ўз ичига олган. Хитойнинг қадимги даврини идеаллаштириб, кейинги тараққиёт учун намуна ва меъёр сифатида тавсия этган.

Баҳор ва куз китоби (унь цю) Цзо (Цзо чжуань – мил.ав. IV аср) шарҳи билан бирга Лу давлатининг (мил.ав. VII-V асрлар) солномасидир. Кейинчалик ахлоқий ва адабий расмиётчилик масалаларини ҳал қилишда намуна ва меъёр сифатида хизмат қилган.

Ўзгаришлар китоби (И цзын – мил.ав. XII-VI асрлар) энг муҳим асар эканлиги қайд этилган. Хитой фалсафасининг дунё ва инсон ҳақидаги биринчи тасаввурларининг дунё ва инсон ҳақидаги биринчи тасаввурлари акс эттирилган. Унинг матнлари турли даврларда ёзилган бўлиб, унда дунёни тасвирлашда асотирий тафаккурдан уни фалсафий тушунишга ўтиш бошланганлиги кўзга ташланади. Унда қадимги даврларда борлиқ ҳақидаги масалани ҳал этиш йўллари ўз аксини топган.

«Ўзгаришлар китоби»да Хитой фалсафий фикри тараққиётининг асосий қоидалари экс эттирилган.

«Ўзгаришлар китоби»нинг келиб чиқиш матни, деб аталган илк саҳифалари милоддан аввалги XII-VII асрларда пайдо бўлган бўлса ҳам, аммо унинг узвий қисми бўлган матнларга ёзилган шарҳлар мил.ав. VIII-VI асрларда пайдо бўлган. Илк матн тошбақа косаси, бошқа ҳайвонларнинг суяклари ва ўсимликларга (ши) қараб фол очиш кабилардан келиб чиққанлигидан ташқари, бу ерда тушунча шаклида мужассам этилган инь ва ян унсурлари ҳақидаги афсоналарнинг акс садоси эканлиги кўзга чалинади. «Ўзгаришлар китоби»нинг энг муҳим қисмларидан бири инь ва ян унсурлари ҳақидаги афсонага бағишланган. Ян фаол, ҳамма нарса таркибига кира олувчи, ашёларни билиш йўллари эритиб берувчи нарса сифатида ифодаланади. Инь эса, ғайри фаол, бирор нарсани кутиб турувчи, зулмат ибтидоси сифатида таърифланади. Инь ва Яннинг ҳаракати – ягона нарсада ўзгаришга сабабчи бўлувчи ҳаракат сифатида намоён бўлади.

Асосий илк матн олти тўғри чизикнинг турлича мажмуаларидан ташкил топган 64 гексаграммалар, яъни рамзлардан иборатдир (2-илова).

Ҳар бир мажмуадаги гексаграммаларда ҳамда уларнинг чизикларининг ҳар бир ҳолатига шарҳлар келтирилган. Ана шу гексаграммалардаги чизикларнинг ҳолатига мувофиқ равишда «Ўзгаришлар китоби» ўз номини

олган. Унга берилган шарҳларда биз қуйидагиларни ўқиймиз: «Ўзгаришлар – бу тасвир этилган нарсадир. Ҳаракат ҳақидаги қатор табиий асосга таянади. Ашъвий чизиқлар дунё ҳаракатига мувофиқ келади. Шундай тарзда бахт ва бахтсизлик, ачиниш ва уят намоён бўлади».

Шарҳловчилар (ҳозирча номаълум) учун гексаграммалар аста-секин фақат башоратчиликка тааллуқли эканлигини йўқотиб, дунёни ўз ҳаракатида умумий бирлик томон олиб борувчи 64 тушунча вазифасини ўтай бошлаганлиги қайд этилган. Инъ ва ян ўз фаолиятларини бир-бирларисиз амалга ошира олмайдилар. «Инъ ва ян ўз кучларини бирлаштирадилар, бутун ва кесилган тўғри чизиқлар эса, осмон билан ер ўртасидаги муносабатларни акс эттирувчи шаклни ўзларига касб этадилар». Бу асосий қодалар ўзларининг ўзаро таъсирларини ўзгартирадилар ва «ўзаро бир-бирларига» кирадилар, шунингдек, нимаики, «инъ ва ян фаолиятида яширин қолса, тушуниб бўлмайдиган ҳолатда қолади». Инъ ва яннинг бир-бирига ўтиб туриши йўл (дао) деб аталади, ва бу «йўл барча ашъларда яшайди». Инъ ва яннинг ўзаро «хамдўстлиги» туфайли бир-бирига киришишидан уларнинг ўзаро таъсирини ифодаловчи олтига асосий тушунча келиб чиқади. «Ўзгаришлар китоби»нинг муаллифлари табиат ходисаларини ифодалашда табиий атамаларни қўллаганлар: «Барча ашъларни ҳаракатга келтириш учун, момақалдиروқдан тезроқ ҳеч нарса йўқ. Барча ашъларни саросимага солиб қўйиш учун, шамолдан ўзга қулайроқ нарса йўқ. Барча ашъларни қуритиш учун, оловдан бошқа ҳеч қандай қуруқ нарса йўқ. Барча ашъларни тинчлантириш учун, қўлдан қўра сокинроқ нарсанинг ўзи йўқ. Барча ашъларни ҳўллаш учун, сувдан қўра ҳўлроқ ҳеч нарса йўқ. Барча ашъларнинг пайдо бўлиши ва интиҳосига етиши учун, қайтишдан тўлароқ ҳеч нарса йўқ. Ахир бу барча ашъларни тўлдириш-ку». «Ўзгаришлар китоби» даони, яъни ашълар йўли ва дунё йўлини ҳаракатдаги ҳолатини кузатиб боради. Унда, айниқса, «уч нарсанинг қатнашиши» алоҳида ажратиб кўрсатиладики, улар ўз йўлларича ҳаракатланадилар, аммо ҳар доим бирга келадилар, булар: осмон, ер, инсон. Ўзгаришлар китоби: қўшимча этилган ҳукмлар шарҳи II жилд, 10-боб: «Ўзгаришлар шундай китобни ташкил этадиларки, у улуғвор ва кенг бўлиб, ҳамма нарсани қамраб олади. Унда осмон йўли, замин йўли, инсон йўли ўз аксини топган. Ушбу биргаликда мавжуд бўлган ва олти тўғри чизик сабабидан бир-биридан ажралиши мумкин бўлган иштирокчилар, берилган уч нарсанинг йўлидан бошқа нарса эмас»³³.

Инсон билими ва зиёли эр вазифаси

---

³³ Восточная философия. Перевод с чешского канд.филос.наук Богута И.И. – Москва: Мысль, 1991. –С.564.

Инсоннинг барча билимлари ҳамма мавжуд нарсаларни тушуниш, бир-биридан ажрата билиш ва айрим белгиларни идрок этишга қаратилган. «Зиёли эр барча нарсаларни бир-бирига қўша олишни уддалаш учун ўқиб ўрганadi. Зиёли эр, барча нарсаларнинг фарқига бориш учун сўраб-суриштиради. Ҳамма нарсаларни бўлиб чиқа олиш учун, барча нарсаларни қандай бўлса, шундайлигича қолдиради». Инсон табиат дунёсидаги ўз ўрни ҳақида ўйлаши лозим, «ўз кучини (дэ) Осмон ва Ер билан қўшиши, ўзининг порлашини Қуёш ва Ой билан бириктириши, ўз фаолиятини йилнинг тўрт фасли билан бирлаштириши» зарур. У «пайдо бўлиш ва таназзулга юз тутишни ҳам билиши» ҳамда «бунинг барча ҳақиқатини йўқотмаслиги» лозим.

Конфуций – қадимги аждодлар донишмандлигининг шарҳловчиси

Конфуцийчилик ягона, бир бутун таълимот эмас эди. У муайян жамият ташкилотининг назарияси сифатида ахлоқий қоидалар, ижтимоий меъёрлар ва бошқарувни такомиллаштиришга диққат-эътибор берган ва бу соҳада муҳофазакорона мавқеда турган ғоя эди (1-илова). Конфуций ўзи ҳақида: «эскини баён этаман ва янгини барпо этмайман» деган эди. У ва унинг издошлари жамиятнинг ахлоқий таназзулидан хавотирланиб, инсон тарбиясига асосий эътибор қаратиб, жамиятда бир-бирини кечириш муҳитини барқарор этишга ҳаракат қилдилар.

Конфуций (мил.ав.551-479 йй.) нинг ҳақиқий исми Кун Фу цзы (устоз Кун) бўлиб, лотинча ёзилишда Конфуций сифатида қайд этилган. Бу мутафаккир (олдинги исми Кун-цю) Хитойнинг биринчи файласуфи ҳисобланган. Конфуций бир неча йиллар давомида Шарқий Хитой давлатлари бўйлаб саёҳатга чиққан ва ҳаётининг охириги йилларини шогирдлар тарбиясига қаратиб, баъзи мумтоз китобларни (цзын) тартибга солган. У таълимоти Цинь сулоласи ҳукмронлиги даврида таъқиқланган кўпгина файласуфлардан бири эди. Хань сулоласи даврида Конфуций катта эътибор қозониб, илоҳийлаштириш даражасига бориб етган ва янги давргача ҳурматли донишманд сифатида тақдирланган.

Конфуцийнинг фикрлари ўз шогирдлари билан қилган суҳбатлари тарзида сақланиб қолган. Унинг суҳбатлари мазмуни ўз ифодасини топган «*Суҳбатлар ва ҳукмлар*» («*Лун юй*») китоби энг ишончли манбадир; унда Конфуций ўзини қадимги аждодлар донишмандлигининг сақловчиси ва шарҳловчиси сифатида танитган. У ўз замондошларини Қадимги Хитойнинг афсонавий ҳукмдорлари бўлган Яо, Шунь ва Юйлардан ўрнак олишга чақирган. Уларнинг хайрли ишлари ҳақидаги ҳикоялар авлодлардан авлодларга ўтиб келган.

Ижтимоий бурчга содиқлик ва холислик билан ном чиқарган ҳукмдор Яо халқни маърифатли қилган, барчага меҳр билан қараб, фуқаролик ва қонунчиликни жорий этган. Унинг ҳукмронлиги даврида уйларнинг эшиги кулфланмаган, йўқолган нарсалар эса, эгаларига қайтарилган.

Яо томи қамиш билан ёпилган кулбада яшаган. Унинг таоми ёввойи ўтлар ва гурунч бўтқаси бўлган. Кийими ниҳоятда оддий бўлган. Кулолчилик идишларидан овқат еган. Агар мамлакатда кимдир оч қолган бўлса, Яо албатта шундай деган: «Унинг оч бўлишига мен айбдорман». Агар мамлакатда кимнингдир кийими бўлмаса, Яо албатта яна шундай деган: «Унинг кийими йўқлигига мен айбдорман!» Агар мамлакатда кимдир жиноят қилган бўлса, Яо албатта шундай деган: «Мен уни жиноят қилишгача олиб бордим». У барча учун маъсулиятни ўз бўйнига олган. Мамлакатни кўп йил бошқарган Яо, қариб қолганда ҳокимиятни ўғлига қолдиришни истамаган. Чунки унинг ўғлининг бошқариш истеъдоди йўқ бўлганлигидан, Яо ўзидан кейин халқни қийналишини истамаган. Шунинг учун салоҳиятли кишиларни атрофига тўплаб, улардан энг ақллисига тахтни топшироқчи бўлган. Шундай одам Шунь бўлиб чиққан. У ёшлигидаёқ ота-онасига зўр ҳурмати билан машҳур бўлган, деҳқончилик, балиқчилик ва кулолчиликни ўрганган.

Шунь Яога ўхшаб бир неча ўн йиллар подшоҳлик қилган ва жуда кўп хайрли ишлари билан донг чиқарган. Кейин у ҳам, Яога ўхшаб, ашула ва рақслар билангина овора бўлган ўз ўғлига тахтни қолдирмаган, балки истеъдодли ва адолатли Юйга ҳокимиятни топширган.

Юй ўз ҳукмронлиги даврида мисли кўрилмаган сув тошқини оқибатларини бартараф этган. Тошқинга қарши курашда у ўз қўлига сават ва белкурак олиб иштирок этган. Шамол ва ёмғирга қарамасдан, бутун халқни ўз кетидан сафарбар этган. У дарёлар ўзанини тозалаган, янги оқув йўллари очган.

Конфуций ўз ташвиқотларида юқоридаги афсонавий ҳукмдорлар фаолиятдан ўрнак олишга чақирган. Ўзи тўғрисида у шундай деган: «*Мен шарҳлайман, аммо яратмайман. Мен қадимги даврларга ишонаман ва уни севаман*». Ва яна бошқа жойда: «Менинг таълимотим, қадимгиларнинг бизга қолдирган ва дарс берган таълимотларидан ўзга нарса эмас. Бу таълимотга мен ҳеч нарса қўшмасдан ва ҳеч нарсани олиб қолмасдан, аввалгидек, соф ҳолича етказаяпман. Бу таълимот ўзгармасдир, осмоннинг ўзи унинг ижодкоридир. Мен ўзим ерга уруғ сепадиган ва суғорадиган деҳқонга ўхшайман, аммо у ўз-ўзича сепилган уруғни кўкартириб чиқарадиган ва ўсимликнинг бошқа тури шаклига айлантира оладиган кучга эга эмас».

Конфуций адолат ҳақида

«Ер юзидаги адолатсизликни тугатиш учун нима қилмоқ керак?», деган саволга Конфуций: «кишиларни ахлоқий тарбиялаш йўли билан», -деб жавоб берган.

Осмонга сиғиниш конфуцийчиликда муҳим ўрин тутган. Осмон муайян мақсадга йўналтирилган олий куч сифатида талқин этилган. У барча аҳолининг тақдирини белгилайди. Осмон улуғвор кудратга эга бўлган куч бўлиб, ақл ва олий адолат рамзидир. Аммо осмон ҳукмини ерда ижро қилишга ким лойиқ? Осмоннинг ердаги шундай «вакили» ҳукмдор шахсидир. Бу ҳақда конфуцийчиликнинг «Шу-цзын» китобида шундай дейилади: «Осмон, одамларга ҳаёт бағишлаш билан бирга, уларга эҳтирослар ҳам

беради. Агар одамлар бошқарувчисиз қолишса, унда бош-бошдоқликлар келиб чиқиши мумкин, шунинг учун Осмон олий ақл эгаси бўлган инсонни яратдики, лозим бўлган вақтда ҳукмрон бўлишга қодир». Шундай қилиб, Конфуций ва унинг издошлари ҳукмдорнинг ҳокимиятини илоҳийлаштирдилар. У нафақат Осмоннинг ердаги «вакили», балки инсонлар дунёси билан руҳлар ва илоҳий кучлар ўртасидаги воситачи ҳамдир.

Конфуцийнинг «исмларни тузатиш» ғояси

Конфуций «исмларни тузатиш» (чжэн мин) ғоясини илгари сурган эди. Тузатиш ёки тўғирлаш тушунчасининг моҳияти қуйидагилардан иборат эди: ҳар бир киши жамиятда ўзига ажратилган муайян жойни эгаллаши ва шунга мувофиқ ўз хатти-ҳаракатини ўлчаши лозим, яъни жамиятда ўз «мақом»и га эга бўлиши ё ҳукмдор ёки шоҳ, катта лавозимдаги мансабдор ёки ўртача лавозимдаги ходим, ёки оддий фуқаро бўлиши зарур. «Олижаноб эр, - деган эди у, - ўзи билмаган нарсага эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлмоғи лозим. Агар исмлар нотўғри бўлса, айтилган сўзлар асосли бўлмайди. Агар айтилган сўзлар асосли бўлмаса, у вақтда ишлар бажарилмайди. Агар ишлар амалга ошмаса, расм-русумлар ва мусиқа раванқ топмайди. Агар расм-русумлар ва мусиқа раванқ топмаса, жазолаш етарли даражада қўлланилмайди. Агар жазолаш етарли даражада қўлланилмаса, халқ нима қилишини билмай қолади».

Конфуцийда тартиб тушунчаси

Ғарбий Чжоу сулоласи давридаги муайян меъёрлар, муносабатлар, ҳаракатлар, ҳуқуқ ва бурчларни ифодаловчи тартиб тушунчасининг (ли) илк маъносини Конфуций намунавий ғоя сифатида тавсия этади. Унинг фикрича, тартиб инсоннинг табиатга, жумладан, кишилар ўртасидаги муносабатларида намоён баладиган умумий орзудаги истак туфайли ўрнатилади. Тартиб (ли) ташқи хатти-ҳаракатни, яъни этикетни ҳам ўз ичига олувчи ахлоқий тушунча сифатида намоён бўлади. Тартибга аслий келиб чиқиш жиҳатдан риоя этиш бурч мажбуриятларини мақсадга мувофиқ равишда бажаришга олиб келади. «Агар олийжаноб эр (цзюнь цзы) аниқ иш тутувчи ва вақтни бекорга сарфламайдиган бўлса, башарти у бошқаларга нисбатан ҳурмат билан муомала қиладиган ва тартибга риоя этувчи бўлса, унда тўрт денгиз орасида яшовчи кишилар унга биродар бўладилар». Тартиб (ли) хайрли иш (дэ) билан тўлдирилади: «Цзычан ҳақида гапирган муаллим, унинг олийжаноб эр кишига тааллуқли тўрт хайрли ишини таъкидлаб ўтган. Хусусий хатти-ҳаракатида у мулойим, хизматда-аниқ иш тутувчи, инсонпарвар ва одамларга нисбатан адолатли». Конфуций фикрича, ўз вазифаларини ана шундай тартибга биноан бажариш зарурий равишда одамгарчиликнинг (жэнь) намоён бўлишига олиб келади. Одамгарчилик – инсонга нисбатан қўйиладиган барча талабларнинг асосидир. Инсоннинг яшаш тарзи шунчалик ижтимоийдирки, у уни бошқариб турувчи қуйидагиларсиз яшай олмайди: а) ўзинг нимага эришмоқчи бўлсанг,

бошқаларга ҳам шунга эришишга ёрдам бер; б) ўзинг хоҳламаган нарсани, бошқаларга ҳам раво кўрма.

Одамлар оилавий шароитга боғлиқ равишда, кейин эса, ижтимоий ҳолатларга нисбатан бир-бирларидан фарқланадилар. Оилавий отасолорлик (патриархал) муносабатларидан Конфуций *ўғиллик ва биродарлик олишжаноблиги (сяо ти) асосий қондасини* келтириб чиқаради. Ижтимоий муносабатларга оилавий муносабатлар тенгдирлар. Фуқаронинг ҳокимга, бошлиқнинг ўз қўл остидаги хизматчига бўлган муносабати ўғилнинг отага ва уканинг акага бўлган муносабати кабидир. Хизмат юзасидан бошлиққа нисбатан бўлган муомала тартибига риоя этиш учун Конфуций адолатлилик ва ижрочиликнинг асосий қондаларини (*и*) ишлаб чиқди. Адолатлилик ва ижрочилик ҳақиқатни борлиқ сифатида тушунишга боғлиқ бўлмаганлиги туфайли, Конфуций бу масала билан махсус шуғулланмайди. Инсон тартиб ва унинг ҳолати тақозо этгандек, хатти-ҳаракат этмоғи лозим. Тўғри ижрочилик хатти-ҳаракати – бу шундай одобки, унда тартиб ва одамгарчиликка қатъий равишда риоя қилинади, негаки, «олийжаноб эр қайси нарса яхши ижрочиликка киришини, худди кичик лавозимдаги одамлар нима фойдалигини билганидек, унинг фарқига борадилар».

Конфуций таълимотига кўра, маълумотли кишиларнинг йўли (*дао*) шундай бўлиб, улар ахлоқий кучга (*дэ*) эгадирлар ва шунинг учун ҳам жамиятни бошқариш уларга ишониб топширилиши керак.

Конфуций билим ҳақида

Конфуцийнинг ахлоқий-сиёсий таълимоти қандайдир назарий билиш асосига таянмайди. Билим (*чжи*) ва унинг келиб чиқиш масаласини Конфуций қадимги китобларни ўрганиш ва қадимги аجدодлар тажрибасидан иқтибос қилишда, деб билди. Унингча, билимнинг асосий манбаси ўқишдир ва унинг манбаси эса, қадимги ривоятлар ва солномалардир. Шунинг учун конфуцийчиликка жамият тараққиётидаги илгариги ва янги тажрибага танқидий муносабатда бўлиб, улардан хулосалар чиқариш ёт эди. Табиатшунослик фанларига умуман эътибор берилмаган эди. Ҳар қандай янги ҳодиса эскига тажриба нуқтаи назаридан баҳоланар ва ўтмишга бориб тақалар эди. Масаланинг бундай қўйилиши Хитой ўтмишини идеаллаштиришга олиб келди. Конфуцийчилик таълимоти муҳофазакорона фикрлар таянчига айланди.

2.Топширик: “Хитой фалсафаси тарихий ривожланишининг асосий босқичлари ва хусусиятлари” мавзуси юзасидан ўқитиш замонавий технологияларини танланг ва маъруза ва семинар машғулот жараёнларини лойиҳалаштиринг

V. КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ БЎЙИЧА КЎРСАТМА ВА ТАВСИЯЛАР

Кўчма машғулотлар замонавий техника ва технологиялар билан жиҳозланган олий таълим муассасаларда ўзаро ҳамкорлик асосида амалга оширилади. ТДШУ “Шарқ фалсафаси ва маданияти” кафедрасида Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихига доир ўқув дастурлар ва дарслик, кўлланмалар билан танишиш ва кўриш.

“Япония ва Кореяда фалсафий фикр ривожининг муҳим хусусиятлари. Шарқ ва Ғарб фалсафаси тарихий ривожланишининг ўзаро алоқадорлиги. Глобаллашув шароитида Шарқ фалсафаси ва маданиятини ўрганишнинг аҳамияти” модулга тегишли дарсларни илғор хорижий тажрибалар ва инновацион ёндашувлар асосида ташкил этиш ва бошқариш масалалари доирасидаги ижодий топшириқлар, ўқув лойиҳалари, технологик жараёнлар билан боғлиқ вазиятли масалалар асосида амалий ишларни бажарадилар.

Кўчма машғулотлар замонавий таълим услублари ва инновацион технологияларга асосланган ҳолда ўтказилади. Бундан ташқари, мустақил ҳолда ўқув ва илмий адабиётлардан, электрон ресурслардан, тарқатма материаллардан фойдаланиш тавсия этилади.

V. ГЛОССАРИЙ

Atamaningingliztilidanomlanishi	Atamaningrustilidanomlanishi	Atamaningo‘zbektilidanomlanishi	Atamaningma‘nosi
Averoism	Аверроизм	Averroizm	Ibn Rushd falsafiy merosi ta’sirida G‘arbda vujudga kelgan falsafiy yo‘nalish.
Practical philosophy	Практическая философия	Amaliy falsafa	Ibn Sinoning fanlar tasnifiga ko‘ra, falsafaning ikkinchi qismi bo‘lib, u siyosat, huquq, uy ishlarini o‘rganish – iqtisod va axloqshunoslik, ya’ni etikadan iboratdir.
Authocracy	Автократия	Avtokratiya	(yunon. – autos–o‘zim va cratos – hokimiyat so‘zlari birikmasidan tashkil topgan) – alohida sub’ekt tomonidan hokimiyatni cheklanmagan, nazorat qilinmaydigan va uni to‘liq egallab olgan holda boshqarish
Aggression	Агрессия	Agressiya	(lot. aggres – hujum qilmoq). Hozirgi kunda A. so‘zi inson faoliyatining juda ko‘p qirralarini ifodalaydi: tahdid qilish unsurlaridan tortib, to jismoniy ta’sirgacha bo‘lgan faoliyatni o‘z ichiga oladi
Acacia	Акаша	Akasha	Svami Vivekananda ta’limotida olamdagi barcha narsalar kelib chiqadigan dastlabki materiya.
Anarchy	Анархия	Anarxiya	(yunon. anarchia – bosh–boshdoqlik, hokimiyatsizlik) – ijtimoiy–siyosiy ta’limot bo‘lib, shaxsni har qanday nufuzlar va turli–xil iqtisodiy, siyosat va ma’naviy ta’sirlardan ozod qilishni maqsad qilib qo‘yadi. Davlat A. uchun salbiy manba bo‘lib, uni zo‘ravonlik, inqilobiy yo‘llar bilan yo‘q qilishi kerak.
An-nakhda	Ан-нахда	An-naxda	XIX asrning o‘rtalarida arab dunyosida boshlangan g‘oyaviy va adabiy uyg‘onishning nomlanishi. Misrda Rifoa at-Taxtoviy (1801-1873), Ali Muborak (1824-1893), Abdulloh Fikriy (1834-1890), Suriyada Nosif al-Ezijiyy (1800-1871),

			Butrus al-Bo‘stoniy (1819-1888), Fransis Marrosh (1836-1873) kabi mutafakkir-olimlar ushbu oqimning vakillari hisoblanadi.
Anthropocentrism	Антропоцентризм	Antropotsentrizm	(yunon. anthropos – inson, kentron – markaz). Bu tasavvurga ko‘ra, inson–koinot markazi bo‘lib, olamdagi barcha voqea–hodisalar o‘zgarishning tub maqsadidir.
Aparighrakha	Апариграха	Aparigraxa	Jaynizmda barcha ko‘ngil istaklaridan o‘zini tiya bilish. Bu kishida lazzat uyg‘otadigan ob‘ektlardan o‘zini tiyishga da‘vat etadi.
Mixed nation	Смешанная нация	Aralash millat	Abul Kalom Ozod (1888–1958)ning Hindiston xalqlari dinlar va tillarning turli tumanligidan va boshqa farqlardan qat’i nazar, yakdil bo‘lishlarini maqsad qilgan konsepsiyasi.
Athman	Атман	Atman	Upanishadlarda ruh kategoriyasi bo‘lib, hamma narsa ichiga kira oluvchi sub‘ektiv voqelik sifatida o‘zini namoyon etadi: u – “katta ham emas, kichik ham emas, tanasiz va qonsiz, soyasiz va qorong‘iliksiz, shamolsiz va efirsiz..., issiz va ta‘msiz, ko‘zsiz va quloqsiz, ovozsiz va aqlsiz ... uning ”oldida ham, ketida ham yoki ichida ham hech narsa yo‘q...
Atheism	Атеизм	Ateizm	(yunon. theos – xudo) har qanday ilohiy ta‘limotni, ilo–hiy kuchni rad etuvchi falsafiy oqim, dahriylik.
Akhimsa	Ахимса	Aximsa	Gandiy va jaynizm ta‘limotida tirik jonga ozor yetkazishdan o‘zini tiyish asosiy tamoyili
Ethical degradation	Этическая деградация	Axloqiy degradatsiya	hinduizm da axloqiy normalarning buzilishi.
Ethical and enlightened government	Этическое и просвещенное правительство	Axloqli va ma‘rifiy hukumat	Eron ma‘rifatpar–vari Shams ul-Urafo tomonidan ishlab chiqilgan, diniy va milliy axloqiy qadriyatlar asosida jamiyat boshqaruvini ta‘minlaydigan hukumat shakli.
Ashram	Ашрам	Ashram	hinduilylikda diniy jamoa
Animism	Анимизм	Animizm	ibtidoiy tasavvurlardan biri

			bo'lib, tabiatda ruhlarning ta'siri mavjudligiga ishonish.
Arabic sciences	Арабские науки	Arab ilmlari	kalom, fiqhshunoslik va hadisshunoslik kabi diniy ilmlar.
Asceticism	Аскетизм	Asketizm	moddiy dunyo noz-ne'matlaridan voz kechib, ruhiy kamolot yo'lida uzlatga chekinishdir.
Mythological thought	Мышления (мифологическая мысль)	Asotir tafakkur (afsonaviy fikrlash)	insonning dunyoga va bilvosita ijtimoiy munosabatlarga bo'lgan munosabatini muayyan butunlikda ifodalash shakllaridan biridir.
Atomism	АТОМИЗМ	Atomizm	materiyaning uzluksiz, diskret (dona-dona) tuzilishi haqidagi ta'limot.
Ethics	Этика	Axloq	(arab. xulq so'zining ko'pligi) kishilar orasidagi munosabatlarni tartibga solishning o'ziga xos tartib, qoidalar yig'indisi.
Teaching about eternal return	Учение о вечном возвращении	Abadiy qaytish ta'limoti	Bu g'oyaning mohiyati shundan iboratki, ilohiy xususiyatga ega bo'lgan abadiy barhayot inson ruhi yerga tushib inson tanasi orqali namoyon bo'ladi, aynan zaminda ruh bilan tana qo'shiladi. Shu holda tana tabiiy holda o'z ruhiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tishi zarur.
Agnositism	АГНОСТИЦИЗМ	Agnostitsizm	Bilishni inkor qiluvchi ta'limot.
Antinomy	АНТИНОМИЯ	Antinomiya	Isbotlash ham inkor etish ham mumkin bo'lgan haqiqatlar yoki qoidalar.
Apologetics	Апологетика	Apologetika	So'zning lug'aviy ma'nosi himoya qilmoq demakdir, ya'ni xristian dini aqidalarini turli hujumlardan himoya qilishdir.
A priori	Априор	Aprior	Tajribagacha bo'lgan bilim.
A posteriory	Апостериор	Aposterior	Tajribadan keyingi bilim.
Association	Ассоциация	Assotsiatsiya	Bilishdagi munosabat-asoslari.
Ethical rationalism	Рациональная этика	Axloqiy ratsionalizm	Bilimlar inson axloqiy faoliyatini yaxshilikka qaratish orqali namoyon bo'ladi.
Brakhma	Брахма	Braxma	braxmanizm diniy ta'limotiga ko'ra, yagona real dunyoviy ruh, ilohiy substansiya, hayot manbai, borliqning asosi.
Brakhmans	Брахманы	Braxmanlar	– Qadimgi Hindistonda davlat rahbarlari, ziyolilar va donishmandlardan tashkil topgan ijtimoiy qatlam.

Brakmachary	Брахмачария	Braxmachariya	Gandiy va jaynizm ta'limotida o'jiz-zaif xatti-harakatlarga yo'l qo'yishdan o'zini tiyish hamda insonda o'z fikru hayollari, so'zlari va harakatlarini qat'iy an idora etishi tamoyili.
Buddha	Будда	Budda	(qad. sanskritcha – “nurlangan”) buddaviylik ta'limoti asoschisi, tarixiy shaxs Sidxarta Gautama.
Argument	Довод	Burhon	isbotlash, uning mohiyati, vazifasi, turlari, qoidalari va boshqa masalalar.
Busury	Буцури	Busuri	Nisi Amanening falsafiy qarashlarida tabiat qo–nunlari tushunchasi
Bkhakthy	Бхакти	Bxakti	<p>“Bxakti” so‘zi sanskrit tilidan olingan bo‘lib “mehr”, “sadoqat” degan ma‘nolarni anglatadi. Bxakti diniy harakat sifatida avval X–XII asrlarda Hindistonning janubida, u yerdan quvg‘inlikka uchraganidan so‘ng esa XIV asrlardan boshlab Hindistonning shimolida keng yoyila bordi va XV–XVI asrlarda esa Hindistonning shimoli bxakti harakatining eng yirik markaziga aylandi. Ramanand va Ramanuja, Vallabxacharya, Chaytannya, Nimbarkacharya, Xit Xarivansh kabi faylasuflar bxaktining asoschilaridir. Faylasuflarning bxaktini targ‘ib qilishdan bosh maqsadlari umidsizlikka tushib qolgan hind xalqini hayotga qaytarish, ularning ongida so‘ngan ishonchni yana qayta uyg‘otish, kelajakka, ertangi kunga ishonib yashash tuyg‘ularini mustahkamlash edi. Bxakti diniy-islohotchilik harakati hinduizm diniy fanatizmiga qarshi kurashda xuddi tasavvufdek bunyodga kelgan bo‘lsa-da, o‘sha davrda hind jamiyati hayotida bir vaqtning o‘zida hukmdor bo‘lgan bir qancha dinlarning fanatizmiga ham qarshi juda muvafaqqiyatli ravishda kurashdi va bu yo‘lda</p>

			o'z maqsadiga erisha oldi.
Biological anthropology	Биологическая антропология	Biologik antropologiya	Insonni biologik mavjudot sifatidagi jihatlarini bo'rttirib o'rganuvchi ta'limot.
Primary quality	Первичные качества	Birlamchi sifatlar	Narsalarning mohiyatliy belgilari.
Primary	Первоначало	Boshlang'ich ibtido	Substansiya, birinchi ibtido, asos, negiz degan ma'nolarni anglatadi.
Vaysheshics	Вайшейшики	Vayshiylar	Hinduiylikda dehqonlar va hunarmandlar varnasi, tabaqasi.
Vakhdat al-vujud	Вахдат ал-вужуд	Vahdat ul-vujud	tasavvuf ta'limotining yetakchi g'oyasi, xudo va olam birligi.
The Vedas	Веды	Vedalar	Qadimgi hind jamiyatining hayot tarzi haqida ta'lim beruvchi birinchi manbalar.
Vedkhanta	Веданта	Vedanta	vedalar oxiri degan ma'noni anglatuvchi qadimgi hind falsafiy maktablaridan biridir.
Wajib al-wujud Primary cause	Важиб ал-вужуд	Vojib ul-vujud	arab-musulmon falsafasida borliqning birinchi sababi, ya'ni bor bo'lishi shart bo'lgan borliq – xudodir.
Voluntarism	Волюнтаризм	Volyuntarizm	(lot. Voluntas – iroda) – iroda borliqning eng oliy ko'rinishi deb qarovchi falsafiy oqim. Iroda V.da tarixiy jarayonlarning ob'ektiv qonuniyatlariga rioya qilmasdan, jamoatchilik bilan hisoblashmasdan o'zboshimchalik bilan o'z hohish–irodasini yuqori qo'yuvchi faoliyatdir.
The doctrine of Gandhism	Учение гандиизма	Gandiychilik ta'limoti	M. Gandiy (1869–1948) tomonidan ishlab chiqilgan falsafiy ta'limot. Gandiychilik hinduiylik, jaynizm, insonparvarlik va kuch ishlatmaslik g'oyalariga asoslangan.
Hedonism	Гедонизм	Gedonizm –	Lazzatlanish, huzurlanish.
The hylozoism	Гилозоизм	Gilozoizm	Hamma mavjud narsalarni ruhga, jonga ega deb hisoblash.
Geocentric teaching	Геоцентризм	Geotsentrizm	Er - Olamning markazi, degan ta'limot.
Humanism	Гуманизм	Gumanizm	Insonning dunyodagi o'rni, mohiyati va vazifasi, borlig'ining mazmuni va maqsadi haqidagi tushuncha.
Taosism	Даосизм	Daosizm	qadimgi Xitoydagi falsafiy ta'limot. D. Chjango davrida ("Urushayotgan davlatlar",

			mil.av. 6-5 asrlar) vujudga kelgan. D.ning asoschisi Lao-szi (mil.ol. 579–499 yillar) hisoblanadi. Lao szining asosiy g‘oyalari "Dao-de-szin" asarida bayon qilingan. Uning fikricha, barcha narsalar faqatgina, "dao"ga mos holda vujudga keladi va o‘zgaradi, shuningdek u kishilarni tabiat bilan uyg‘unlikda, tabiiy hayot kechirishga chaqiradi.
Deism	Деизм	Deizm	(lot. deus – xudo) xudoning, olamning shaksiz birinchi sababchisi sifatida mavjudligini e’tirof etuvchi ta’limot. D. atamasi birinchi marotaba 1564 yilda paydo bo‘ldi.
Determinism	Детерминизм	Determinizm	Zaruriy shartlanganlik tamoyili.
Drakhms	Драхмы	Draxmalar	buddaviylikka ko‘ra, “o‘zining belgilariga ega bo‘lgan zarrachalar” yoki “unsurlar” .
Deduction	Дедукция	Deduksiya	Umumiydan xususiyligga borish.
Deductive method	Дедуктивный метод	Deduktiv metod	Umumiy bilimdan xususiyligga borish usuli. Dekart inson aqliga yuqori baho beradi, natijada ratsionalizmni rivojlantiradi. U Bekonga qarama-qarshi deduktiv metodni ilgari suradi.
Dialectics	Диалектика	Dialektika	Raqib bilan bahs-munozara yurita olish san’ati.
Wisdom	Мудрость	Donolik	Yaxshi fikr, yaxshi so‘z, yaxshi amal birligi.
Dualism	Дуализм	Dualizm	Nomoddiy va moddiy substansiya birlamchi asos sifatida mavjud.
Jaynism	Джайнизм	Jaynizm	miloddan avvalgi bir minginchi yilning o‘rta-larida vujudga kelgan ta’limot. Mazkur ta’limotning asoschisi Vardxamana bo‘lib, qalandarona hayot kechirgan. Bu ta’limotning asosida materiya va jon yotadi. Jaynistlarning ko‘rsatilishicha, insonning asosiy maqsadi tashqi olamning hukmronligidan qutilish va o‘z kamoliga erishishdir. Inson tabiati ham moddiy, ham ruhiydir. Jon bir vaqtning o‘zida nafis jon (Jiva) va dag‘al materiya (ajiva)ning

			birligidan iborat.
Jnana	Джнана	Jnana	Ramakrishna ta'limotida bilish yo'li.
Necessity	Необходимость	Zarurat	Olamdagi hamma narsa belgili asosda paydo bo'ladi, obektiv zaruratdan paydo bo'ladi.
Social treaty	Общественный договор	Ijtimoiy kelishuv	Jamiyatni shartnoma asosida paydo bo'lganligi haqidagi ta'limot.
I	И	I	xitoy falsafasiga ko'ra, halol ijrochilik tushunchasi.
Dual wisdom	Двойная мудрость	Ikki donishmandlik	Nosir Xisrav fikricha, bu qadimgi yunon falsafasi (yunon donishmandligi) va qarmatilylik ilohiyotidir.
Induction	Индукция	Induksiya	bo'lakdan butunga tomon hukm yuritish.
In and yan	Инь и ян	In va yan	xitoy falsafasiga ko'ra, borliqdagi o'zgarish va rivojlanishlarning sababi bo'lgan azaliy qarama-qarshi ibtidolar.
Social justice	Социальное справедливость	Ijtimoiy adolat	Jamiyatdagi adolat shakli.
Dual truth	Двойная истина	Ikki haqiqat	Dunyoviy va diniy bilimlar bir xil darajaga ega.
Secondary quality	Вторичные качества	Ikkilamchi sifatlar	Narsalarning tashqi sifatliy belgilari.
Early Christianity	Ранняя христианства	Ilk xristianlik	Xristianlikning shakllanishi va rivojining dastlabki davrlari.
Inductive method	Индуктивный метод	Induktiv metod	Tajriba orqali olingan materiallarni miyada qayta ishlash usulidir.
Human existence	Человеческое бытие	Inson borlig'i	Inson borlig'ini "ekzistensiya" deb atadilar.
Human gear, Man-mechanism	Человек-механизм	Inson-mexanizm	Inson mexanika qoidalariga bo'ysinuvchi mavjudot.
Human philosophy	Философия человека	Inson falsafasi	Inson ma'naviy hayotining ichki qonuniyatlarini, hayot mazmuni, inson va uning mohiyati, yashashning ma'nosi, inson ruhiyatining tahlili, falsafiy tafakkurning o'ziga xosligi, falsafada yangi uslub, inson faoliyatini ijobiy tomonga yo'naltiruvchi ta'limot.
Irrationalism	Иррационализм	Irratsionallik	Obektiv dunyoning umumiy qonunlaridan «dalillarni», «hayotni», subekt ongining hodisalarini tahlil qilishga o'tdilar.
Jewel	Драгоценность	Javhar	arabcha so'z bo'lib, Sharq falsafasida olamning birlamchi

			sababi, moddiy yoki ruhiy asosi, degan ma'noda keng qo'llanilgan.
Dialectic	Диалектический	Jadal	dialektik hukmlar nomini olgan murakkab hukmlar, shartli bo'linuvchi savol-javob hukmlari kabilar.
Jen	Жэнь	Jen	Qadimgi Xitoy falsafasidagi insoniylik tushunchasi.
Kali	Кали	Kali	hinduiylikda hudoning yaratuvchilik, saqlovchilik yoki yemiruvchilik faol holatidagi nomi.
Caste	Кастантсво	Kastachilik	Hinduiylikda insonlarning qat'iy tabaqalarga, kastalarga bo'linishi.
Ki	Ки	Ki	Chxve Xan Gining falsafiy ontologiyasida tabiat va inson paydo bo'lishining moddiyuncha ibtidosi
Kalam teaching	Учение калама	Kalom ilmi	o'rta asrlarda falsafiy-diniy fikrlarni, dinning nazariy asoslarini o'rganish, islom aqidalariga nisbatan aqliy mulohaza yuritish jarayonida vujudga kelgan maxsus bilimlar tizimi.
kwankhakpha	Кванхакпха	Kvanxakpха	o'rta asrlarda Koreyadagi neokonfusiychilik yo'nalishlaridan birining nomi.
Kirin	Кирин	Kirin	("ki" - erkak, "rin" – "ayol") qadimgi koreys mifologiyasiga ko'ra, o'zida dunyo paydo bo'lishining dastlabki besh elementlarini mujassamlashtirgan afsonaviy hayvon.
Kodo	Кодо	Kodo	"Yaponizm" mafkurasida "Imperator yo'li" tamoyilining nomlanishi.
Cosmic mind	Космический разум	Koinotiy idrok	Pravas Chaudxuri falsafiy ta'limotidaijodiy yaratuvchilik vazifasiga ega ibtido.
Kun-tsi	Конфуций и Конфуцианство	Konfusiya va konfusiychilik	milodgacha bo'lgan VI–V asrlarda qadimgi Xitoyda yuzaga kelgan falsafiy oqim. Konfusiya (Kun szi, melodgacha 551 – 479 y.lar) – mazkur ta'limotning asoschisi bo'lib, u hozirgi Shandun viloyati hududida Lu xonligi davrida tug'ildi. Konfusiylar bu

			<p>vaqtlarda deyarli kambag'allashgan eski zodagonlar oilasiga mansub edi.</p> <p>K. asoschisining qarashlari uning izdoshlari tomonidan yozilgan "Lun yuy" ("Suhbatlar va mulohazalar") nomli falsafiy kitobda bayon etilgan. K.lar ta'limotida "chjun" (podshohga sadoqat), "i" (burchga sadoqat), "syao" (o'g'illarcha ehtirom) va b. g'oyalarni ifoda etuvchi, "jen" (insonparvarlik) qarashlari sistemasi markaziy o'rinni egallaydi. Uning asosida ushbu hislatlarni o'ziga singdirgan "szyun–szi (olijanob kishilar) haqidagi g'oya turadi. Kishilarni "szyun – szi" (olijanoblar) va "syao – jen" (past tabaqalar)ga ajratish shundan kelib chiqqan.</p> <p>Unga ko'ra, boshqaruv birinchilar tomonidan amalga oshirilishi, keyingilar esa faqat itoat etishlari zarur bo'lgan.</p>
Cosmopolitanism	Космополитизм	Kosmopolitizm	vatansizlik g'oyasini ilgari suruvchi falsafiy ta'limot. Ushbu ta'limot butun yer sayyorasinigina vatan sifatida tan oladi.
Kshatry	Кшатри	Kshatriylar	Hinduiylik kastachiligida harbiylar var–nasi, tabaqasi.
Kojiky	Кодзики	Kodziki	Yaponiyadagi qadimgi kishilarning qilmishlari haqidagi bitiklar.
Li	Ли	Li	xitoy falsafasiga ko'ra, ruhiy olam, ruhiy substansiya.
Legists	Легисты	Legistlar	miloddan oldingi IV asrda siyosiy arbob Shen Buxay(er.ol.400-337 yy.) tomonidan ishlab chiqilgan legizm falsafiy oqimining tarafdorlaridir.
Matter	Материя	Materiya	Moddiy asos.
Mayya	Майя	Mayya	Vedantizmدا real va noreal, moddiy dunyo.
Materialism	Материализм	Moddiyunchilik	(lot. Materialis – moddiy, moddiylashgan) olam moddiy, ongimizga bog'liq bo'lmagan holda, ob'ektiv tarzda mavjud, materiya birlamchi, hech kim tomonidan yaratilmagan, abadiy

			mavjud, tafakkur esa materiyaning xususiyatidir, olam va uning qonuniyatlarini bilish mumkin, deb qarovchi falsafiy oqim.
Ideology	Идеология	Mafkura	(arab. «mafkura» – nuqtai nazarlar va e’tiqodlar sistemasi, majmui) – jamiyatdagi muayyan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, fikrlar va g’oyalar majmui.
Administrative philosophy	Административная философия	Ma’muriyat falsafasi	Svami Ranganatxananda falsafiy qarashlarida jamiyat rivojiga turli darajadagi ma’muriyat hodimlari o’z his-salarini qo’shishi zarurligini o’zida ifoda etadigan ta’limot.
Moral synthetic unity	Нравственное синтетическое единство	Ma’naviy sintetik mushtaraklik	Svami Rangatxanandaning Hindistonda hinduizm va islom orasida tinch-totuvlik va hamkorlik munosabatlari mumkinligi va zarurligini mantiqan isbotlagan ta’limoti.
Enlightenment	Просвещение	Ma’rifatparvarlik	kapitalistik munosabatlar shakllanishi davrida, madaniy–mafkuraviy va falsafiy oqimlarning vujudga kelishi bilan bog’liq, yuzaga kelgan, qonuniy bosqich. M. milliy xususiyatlardan qat’iy nazar quyidagi umumiylikka ega: demokratizm, ya’ni keng ommani madaniyat va bilim manbalaridan foydalanish uchun sharoit yaratib berish, inson tafakkurining cheksiz imkoniyatlariga ishonish. M. tushunchasi birinchi bor, Fransiyada shakllanib, XVIII asrning boshlarida rivoj topa boshladi. Fransuz jamiyatida M. Volter, Sh.L.Monteske, J.Mile bilan bog’liqdir.
Mythology	Мифология	Mifologiya	Afsonalar va asotirlar haqidagi ta’limot. Qadimda falsafani manbasi, materiali vazifasini o’tagan.
Nationalism	Национализм	Millatchilik	milliy mahdudlik va maqtanchoqlikni targ’ib va tashviq qilishga asoslangan, o’z millati kuch-qudrati va salohiyatiga chuqur ishonch va

			o'zga millatlarga ishonchsizlik ruhi bilan yo'g'rilgan nazariya va amaliyot
Monotheism	Монотеизм	Monoteizm	(yunon. Monos – yakka, yagona, theos – xudo) – yakkahudolikka asoslangan diniy e'tiqod.
Islamic theologians Mutakallimin	Мутакаллимиты	Mutakallimlar	kalom ilmi vakillari, ularning eng mashhurlari, Abul Hasan al-Ash'ariy va Abu Mansur al-Moturidiy as-Samarqandiydir.
Islamic theologians	Мутазилиты	Mu'taziliylar	(arabcha – ajralib chiqqanlar, uzoqlashganlar) Islomda ilk ilohiyot oqimlaridan biri bo'lib, diniy hukm va aqidalarni aql doirasida qabul qiluvchilar.
Metaphysics	Метафизика	Metafizika	Tabiatdan oldin, birinchi falsafa ma'nosida ham qo'llaniladi.
Method	Метод	Usul	Usul haqidagi ta'limot.
Modus	Модусы	Moduslar	Narsalarning sifatlari.
Monads	Монада	Monada	Birlamchi asoslar, ruhiy substansiyalar.
World of substances	Мир вещей	Narsalar dunyosi	O'tkinchi, yo'q bo'luvchi, o'zgaruvchan dunyo.
Philosophy of theory	Теоретический философия	Nazariy falsafa	Ibn Sinoning fanlar tasnifiga ko'ra, metafizika (oliy fan), matematika (o'rta fan) hamda tabiat haqidagi fan – tabiatshunoslik (pastki fan)dan iborat ilmlar majmui.
Nirwana	Нирвана	Nirvana	buddaviylik ta'limotiga ko'ra, azaliy karma iplaridan xalos bo'lish va abadiy ruhiy xotirjamlik.
Norito	Норито	Norito	Qadimgi Yaponiyadagi sintoistik e'tiqod bo'lib, u duo ifodalarini o'qish, qurbonliklar (guruch, sabzavot, baliq) keltirish bilan bog'liqdir.
Prophecy	Пророчество	Nubuvvat	payg'ambarlik, ilohiy xabar – vahiy orqali Alloh yer yuziga o'z elchisini yuborib, insonlarni zalolatdan qutqarishi.
Relativity	Относительность	Nisbiylik	Hamma narsa o'zgaruvchan, oquvchan xususiyatga ega, sukunat esa vaqtinchalik, nisbiydir.
Neoplatonism	Неоплатонизм	Neoplatonizm	Yangi afltunchilik, ellin davrida rivojlangan oqim.
Accidensy	Акциденция	Oraz	aksidensiya, narsa va hodisalarning muhim bo'lmagan, tasodifiy, o'zgaruvchan, ahamiyatsiz

			xossasini bildiradi.
Consciousness	Сознательность	Onglilik	Onglilik bu hodisalarning yuzaki qismidir. Bizning butun tashqi, ichki taassurotlarimiz, hissiyotlarimiz ongimiz tomonidan anglanadi. Ular ichki ruhiy holatlar bilan bog'liqdir.
Progress	Прогресс	Progress	Taraqqiyot haqidagi ta'limot.
Pantheism	Пантеизм	Panteizm	(yunon. ran – hamma, theos – xudo) – tarixan shakllangan falsafiy ta'limot bo'lib, u xudo bilan tabiat bir-biriga, tamoman, mos bo'lib tushadi, ular aynan birdir, ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish falsafiy tafakkur rivojiga putur yetkazadi, deb da'vo qiladi.
Pacifism	Пацифизм	Pasifizm	hech narsaga ozor bermaslik tamoyili.
Purans	Пураны	Puranlar	Hinduizumni o'rganishning eng dastlabki manbalaridan biri bo'lib, ular turli rasm-rusumlar va mifologik syujetlar kiritilgan asardir.
Rationalism	Рационализм	Ratsionalizm	Bilishda aqlni rolini oshirib ko'rsatuvchi ta'limot.
Rationality	Рациональность	Ratsionallik	Kantdan Gegelgacha bo'lgan yo'l - bu insonning tanqidiy baholovchilik qobiliyati sifatida tushunilgan oliy aqlning gegelcha «ilohiy» aql aqidasi o'rin bo'shatib berishi yo'lidir.
Regress	Регресс	Regress	Orqaga ketish.
Renaissance	Ренессанс	Renessans	Uyg'onish davri.
Revolution	Революция	Inqilob	(lotin. "revolutio" – to'ntarish, burilish) – tabiat, jamiyat yoki bilish jarayonida biron-bir narsa, hodisada sodir bo'ladigan chuqur sifat o'zgarishi va rivojlanishni ifodalaydigan tushuncha.
Sallimkhakpha	Саллимхакп-ха	Sallimxakp-ха	o'rta asrlarda Koreyadagi neokonfusiychilik yo'nalishlaridan birining nomi.
Sati	Сати	Sati	Hindistonda beva qolgan ayolni erining jasadi yon-dirilayotgan gulxanda birga yondirilishi marosimi.
Satory	Сатори	Satori	yaponcha so'z bo'lib, ichki tuyg'u bilan tushunish, yoritilish lahzasini anglatadi.
TwaddleVerbiag	Пустословие	Safsata	noto'g'ri hukmlar, boshqalarni

e			aldash, yolg'onni isbotlashga qaratilgan sofizm, paralozimlar.
Swadeshy	Свадеши	Svadeshi	Hindiston Milliy Kongress partiyasining ingliz mahsulotlariga boykot e'lon qilish g'oyasi.
Swaraj	Свараж	Svaraj	Hindiston Milliy Kongress partiyasi ilgari surgan "O'z-o'zini boshqarish" g'oyasi.
Sensualism	Сенсуализм	Sensualizm	Bilishda sezgilarni rolini, ahamiyatini bo'rttirib ko'rsatuvchi ta'limot.
Scepticism	Скептицизм	Skeptitsizm	yunoncha so'zdan olingan bo'lib, ko'rib chiqayapman, tadqiq qilyapman, mulohaza yurityapman, shubhalanyapman degan ma'nolarni bildiradi. Bu oqimning ko'zga ko'ringan vakillari – Pirron, Agripp, Ensidem, Sekst Empirik.
Chaos,Element	Стихия	Stixiya	Tabiatning ongsiz harakati.
Subjectivism	СубЪЕКТИВИЗМ	Subektivizm	Bilishda inson ongini, xislarini o'rnini ko'tarib ko'rsatuvchi ta'limot.
Natural right	Естественные право	Tabiiy huquq	Insonni tug'ilgandan yashashga bo'lgan huquqlari.
Natural equality	Естественное равенство	Tabiiy tenglik	Insonni tug'ilgandan hamma insonlar teng degan ta'limot.
Focusingattention, treatment	Сосредоточение внимания, обращение	Tavajjuh	butun ichki mohiyatni Xudoga qaratish, unga cheksiz muhabbat qo'yish, undan boshqa narsa borligini his etmaslikdir.
Tanasukh	Таносух	Tanosux	inson vafot etgandan so'ng, ruhning bir tanadan boshqa tanaga ko'chib o'tishi haqidagi nazariya.
Tapasya	Тапасйа	Tapasya	Gandiy va jaynizm ta'limotida azob chekish va o'g'–rilikdan o'zini tiyish tamoyili.
Theism	Теизм	Teizm	(yunon. theos – xudo) – diniy-falsafiy ta'limot bo'lib, olamni, xudo tomonidan yaratilganini tan oladi.
The Tendai Sect	Секта Тендай	Tenday mazhabi	o'rta asrlarda Xitoyda gullab-yashnagan budda-viylikning "Bir lahzada uch ming dunyo", ya'ni kosmologik nazariya qoidasiga amal qiluvchi mazhabi.
Tolerance	Толерантность	Tolerantlik	(lot. tolerantia – chidam, sabr-toqat) – o'zgalar–ning turmush tarzi, xulq-atvori, odatlari, his-tuyg'ulari, fikr-mulohazalari,

			g'oyalari va e'tiqodlariga nisbatan chidamlilik, bag'rikenglik.
Totemism	Тотемизм	Totemizm	ibtidoiy tasavvur shakllaridan biri bo'lib, borliqdagi o'zgarishlarni va rivojlanishlarni tushunishda hayvonlarning g'ayritabiiy ta'siriga ishonish.
It	“Оно”	“U”	Tushunchasiga esa onglilikni tashkil etuvchi ongsizlik kiradi.
The Upanishads	Упанишады	Upanishadlar	(haqiqatni bilish maqsadida o'qituvchi oldida o'tirish) Vedalarning to'rttasidan biriga an'anaviy tarzda qo'shiladigan Qadimgi Hindistonning falsafiy-diniy asarlar turkumi.
The Renaissance	Эпоха возрождения	Uyg'onish davri	Yangi davr arafasida o'ziga xos qadriyatlarga ega bo'lgan g'oyaviy va madaniy rivojlanishni o'z ichiga olgan tarixiy jarayondir.
Universal	Универсалии	Universaliylar	Umumiy tushunchalar haqidagi ta'limot.
Fatalistic determinism	Фаталистический детерминизм	Fatalistik determinizm	Taqdiri-azaldan hamma narsa zarurat asosida sodir bo'ladi, degan ta'limot.
Fazza	Фацзя	Faszya	siyosiy arbob Shen Buxay(er.ol.400-337 yy.) tomonidan ishlab chiqilgan falsafiy oqim. Legizm falsafiy oqimi jamiyatni boshqarish siyosatida zo'rvonlikka (totalitar) asoslangan umumiy koidani joriy qilishni, byurokratiya ustidan nazorat o'rnatishni, jamiyatda xalqqa nisbatan tub va keskin choralar kurishni tavsiya kildilar Legizm ma'rifatli bo'lgandan ko'ra, xalqni jaholatda tutishni afzal ko'radi. Legizm asoslarini Xan Fey-szin, Shan Yan kabi arboblari ishlab chiqishgan
The science of the laws of Sharia	Наука о законах шариата	Fiqh	islom huquqshunosligi bo'lib, bu soha rivojida Qaffol Shoshiy, Burhoniddin Marg'inoniy, Jaloliddin Ahmad al-Kosoniy kabilarning ulushi katta bo'lgan.
The city of virtues	Город добродетелей	Fozil shahar	Forobiy ijtimoiy-siyosiy qarashlaridagi ideal jamiyat.
The phenomenon	Феномен	Fenomen	Tushunchasi aynan shu hodisaning paydo bo'lishiga

			sabab bo'lgan mohiyatni ochib beradi va "mohiyat" tushunchasini o'z ichiga qamrab oladi.
Charisma	Харизма	Xarizma	insonning o'ta qobiliyatli va o'ziga xosligi. Sotsiologiya faniga E.Trelch tomonidan kiritilgan bo'lib, u M.Veber tomonidan uning xukmronlikning ideal tiplari konsepsiyasida tahlil qilingan
Memory	Воспоминание	Xotirlash	Haqiqiy dunyodagi hayotini eslash.
Rhetoric	Риторика	Xitoba	ritorika, notiqlik san'ati qoidalari, uning tarkibiy qismlari kabi masalalar.
Khodjagon	Ходжагон	Xojagon	yassaviya va naqshbandiya oqimlaridan iborat bo'lgan, Markaziy Osiyoda keng tarqalgan tasavvuf tariqatlaridan biri.
Hastasoft	Хуастуанифт	Xuastuanift	moniylikning tavba namozi.
Qi	Ци	Si	xitoy falsafasiga ko'ra moddiy ashyolar.
Civilization	Цивилизация	Tamaddun	(lot. civilis-fuqaroviy, ijtimoiy) serqirra va murakkab mazmunga ega bo'lgan ijtimoiy-falsafiy tushuncha. S. tushunchasini shotland tarixchisi va faylasufi A.Fergusson (1723-1816) jahon tarixiy jarayonining ma'lum bir bosqichini ifodalash uchun, fransuz ma'rifatparvarlari aql-idrok va adolatga asoslangan jamiyat degan ma'noda ishlatgan edilar.
Cyclic movement	Циклическое движение	Siklik harakat	Olamda turli davrlar, bosqichlarning navbatma-navbat o'rin almashishi, aylanma harakati.
Scandalli	Чандаллы	Chandallar	hind kastachiligida to'rtta kastaga kirmaydigan eng quyi tabaqa vakillari.
Chistia	Чиштия	Chishtiya	o'rtta asrlarda Hindistonda keng tarqalgan tasavvuf tariqati oqimi.
Charvaka	Чорвакы	Chorvaklar	bu ta'limotga ko'ra, olamning asosida to'rt unsur – suv, olov, havo va tuproq yotadi.
Shahid who died for the faith	Шахид, погибший за веру	Shahid	Islom e'tiqodida insonning din uchun kurashda halok bo'lishi, jon berishi.

Form	Форма	Shakl	Borliq ma'nosi, shamoyili, u faoldir. Materiya esa passivdir.
Verse	Стих	She'r	she'riy hukmlar. She'r yozish san'ati, uning vazifalari.
Chauvinism	Шовинизм	Shovinizm	boshqa millatlarni mensi-maslikni va o'z millatining ularga nisbatan ustunligini asoslashga qaratilgan g'oyaviy-nazariy qarashlar sistemasi va amaliyoti. Shovinizm - millatchilikning eng xunuk ko'rinishi. Shovinizm atamasi fransuz yozuvchilari aka-uka I. va T.Konyarning «Uch rangli kokarda» nomli komediyasining qahramonlaridan biri, o'zining tajovuzkor millatchiligi bilan ajralib turadigan Nikola Shoven nomi bilan bog'liq holda XIX a.ning birinchi yarmida paydo bo'lgan.
Sudras	Шудры	Shudralar	Hinduiylikda kastalarning eng quyi varnasi, tabaqasi, ulardan hazar qilingan.
Evolution	Эволюция	Evolyusiya	(lot. yevolutio – ochilish, yozilish, takomillashish)–tadrijiy rivojlanish. Umumilmiy va falsafiy ta'limot hisoblanadi. Tabiat, jamiyat va ruhiy–ma'naviy, rivojlanish konsepsiyalarini umumlashtirib ifoda etishga xizmat qiladi. E. tushunchasi keng ma'noda, rivojlanish tushunchasining sinonimi sifatida ishlatiladi.
Emanation	Эманация	Emanatsiya	tajalliy etish jarayoni, ya'ni o'zidan nur taratish oqibatida yangi hodisani vujudga keltirish.
Ethnic culture	Этнокультура	Etnomadaniyat	millatga tegishli bo'lib, uning tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan urf, odat, an'ana, qadriyatlari, udum, marosimlari, kiyimlar, moddiy va ma'naviy merosi, tafakkuri, ongi, g'oyaviy hamda axloqiy jihatdan o'ziga xosligini ifodalovchi ma'naviy boyligidir.
Ethnicity	Этнос	Etnos	(yunon. ethos – guruh, qabila, xalq) etnik birlik, ijtimoiy tarixiy jarayonlar natijasida shakllangan odamlar ijtimoiy guruhining bir turi. E. urug', qabila, elat va

			millat shakllarida namoyon bo'ldi. Etnos tushunchasi 1921-1923 y.da S.M.Shirokogorov tomonidan chuqur tahlil qilingan. U e.ni insoniyat lokal guruhi mavjudligining asosiy shakli deb hisoblagan. Uning asosiy belgilari deb esa, - «kelib chiqish, urf-odatlar, til va turmush tarzi birligi» deb bilgan.
Ethnocentrism	Этноцентризм	Etnotsentrizm	(grek. –guruh, xalq va lot. centrum - markaz)- o'z xalqi xulqi, madaniyati, urf-odatlari va qadriyatlarini boshqa xalqlarga xos bo'lgan shunday xususiyatlarni baholash uchun asos qilib olinishini ifodalovchi tushuncha.
Giron	Югирон	Yugiron	XV-XVI asrlarda Koreyada moddiy asos – “ki”ning birlamchiligini tan olgan materialistik maktab.
Neoplatonism	Неоплатонизм	Yangi afltunchilik	eramizning boshlarida vujudga kelgan, Plotin, Prokl, Porfiriy kabi faylasuflar tomonidan Afltun g'oyalarini jonlantirish va rivojlantirishga asoslangan ta'limot.
The inevitability of fate	Неизбежность из судьбы	Qazo va qadar	islom diniga ko'ra, taqdiri azalga so'zsiz ishonish.
Sect Kariatidy	Карматиды	Qarmatiylar	Ismoiliylar falsafiy oqimining bir shahobchasi.
Comparison	Сравнение	Qiyos	deduktiv, sillogistik xulosa chiqarish, uning shakllari, qoidalari kabi masalalar.
Judgment day	Судный день	Qoim	ismoiliylar falsafasiga ko'ra, Qiyomat kuni Muhammad ibn Ismoilni Imom Mahdiy suratida qaytishi.
substance	субстанция	Hayulo	birlamchi sabab, moddiy asos, substansiya.
Ideological vacuum	Идейный вакуум	G'oyaviy bo'shliq	jamiyat hayotida mafkurasizlik, maq-sadsizlik va boshboshdoqlikning namoyon bo'lishi.
The world of ideas	Мир идей	G'oyalar dunyosi	Haqiqiy, abadiy, o'zgarmas dunyo.
Harijana	Хариджаны	Harijanlar	hind kastachilik tizimidagi “qo'l tekizib bo'lmas”lar tabaqasi, ular eng iflos mehnat – ko'chalarni supurish, axlatni tozalash kabi ishlarni qilishlari kerak.

VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажак фаровон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июнь “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрель “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрь “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июнь “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.
15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрь “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача

ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябрь “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармони.

17. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрь “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарори.

19. Ўзбекистон Республикасининг “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. - 2002. № 4-5. - 68-модда.

20. Ўзбекистон Республикасининг “Экологик назорат тўғрисида»ги қонуни// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 52-сон, 688-модда.

21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30-сентябрдаги “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5863-сонли Фармони.

Ш. Махсус адабиётлар

1. Аҳмедова М.А. Хан В.С. Корея фалсафаси (қисқача тарихий баён). –Т.: ТДШИ нашриёти. 2009.
2. История Востока.В 6-томах. Т.1. Восток в древности.–М.: Восточная литература РАН. –2002.
3. История Востока.В 6-томах. Т.2. Восток в средние века.–М.: Восточная литература РАН. –2002.
4. Корея. Цифры и факты. –Сеул, 1993.
5. История Кореи. Т. 1. Пер. с кор. –М., 1960.
6. Описание Кореи. –М., 1960.
7. Ушков А.М. Некоторые вопросы истории философской мысли в Корее эпохи феодализма.//Вопросы философии, 1962.№5.
8. Чон Чин Сок, Чон Сон Чхоль, Ким Чхан Вон. История корейской философии. Пер. с кор.– М., 1966.
9. Ионова Ю.В. Представления корейцев о душе.// Мифология и верования народов Восточной и Южной Азии. –М., 1973.
10. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий. –М., 1985.
11. Восточная философия. Перевод с чешского кан.филос.наук. И.И.Богута. – М.: Мысль, 1991
12. Древнекитайская философия. В 2 томах. –М., 1972.

13. История Востока. В 6-томах. Т.1. Восток в древности. – М.: Восточная литература РАН. – 2002.
14. Китайская философия. Энциклопедический словарь. – М.: Мысль, 1994.
15. Конфуций. Уроки мудрости – М.: Эксмо. ФОЛИО, 2007.
16. Философская энциклопедия. Т.3. – М., 1964.
17. История философии в кратком изложении. – М.: Мысль, 1991.
18. Ясперс К. Истоки истории и её цель. Ясперс. Смысл и назначение истории. – М., 1994.
19. Трофимова З.П. Гуманизм, религия и свободомыслие. – М., 1993.
20. Ахмедова М., Йўлдошев С., Шоматов О. Ҳинд фалсафаси. // Шарқ фалсафаси. – Т.: ТошДШИ нашриёти. 2006.
21. Низомиддинов Н.Ғ. Жануби-Шарқий Осиё диний-фалсафий таълимотлари ва Ислом. – Т.: Зар қалам, 2006.
22. Восемь гимнов Риг-Веды. Пер. Н. В. Крушевского. – Казань, 1879.
23. Ларин Б. Из области ведийской поэзии. // Восток, 1924. – №4.
24. Рагозина З.А. История Индии времен Риг-Веды. – СПб, 1905.
25. Томпсон М. Восточная философия. – М.: Гранд. 2001.
26. Фортунатов Ф. Samaveda – Aranyaka Samhita. Исследование. – М., 1875.

IV. Интернет сайтлар

1. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
2. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси
3. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази
4. <http://ziyonet.uz> – Таълим портали Ziyonet
5. <http://natlib.uz> – Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
6. www.press-service.uz
7. www.nimfogo.uz
8. www.gov.uz
9. <http://press.natlib.uz>